

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ЯКУБЕЦЬ ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 94:32(092)(477)«1918/1990»(043.3)

**ПОЛІТИЧНА БІОГРАФІЯ В. В. ЩЕРБИЦЬКОГО
У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
(1918–1990 рр.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Шаповал Юрій Іванович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1	
ІСТОРИОГРАФІЧНО-ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Стан наукової розробки теми.....	8
1.2. Джерельна база.....	17
1.3. Методологічні засади.....	33
Розділ 2	
ПОЧАТОК ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ТА ПОЛІТИЧНА КАР’ЄРА (1918–1972)	38
2.1. Суспільно-політичні та соціокультурні передумови формування світогляду і політичних переконань.....	38
2.2. Початок кар’єри у партійно-державній номенклатурі.....	53
2.3. Підвищення номенклатурного статусу та участь у боротьбі за владу.....	66
2.4. П. Шелест та В. Щербицький: тандем політичних конкурентів.....	81
Розділ 3	
СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ В. ЩЕРБИЦЬКОГО НА ПОСАДІ ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК КПУ (1972–1989)	103
3.1. Ідеологічна лінія.....	103
3.2. Кадрова політика.....	134
3.3. Система професійних та особистих стосунків. Риси характеру та звички.....	157
3.4. Перебудова в СРСР та завершення кар’єри.....	179
ВИСНОВКИ	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	206

ВСТУП

Актуальність теми. Проблематика ролі та місця особистості в історії, як правило, викликає чималий інтерес не лише у науковців-істориків, але й серед широких кіл громадськості, оскільки через призму біографії тієї чи іншої людини (тим більше – людини відомої, скажімо, політичного, громадського, чи культурного діяча) реконструкція минулого постає у більш репрезентативному сприйнятті. Рівною мірою це стосується і відносно недавніх подій, а саме – історії України радянсько-комуністичних часів. Вони потребують значного переосмислення, оскільки невелика часова віддаленість цього періоду, наявність значної кількості живих свідків та учасників процесів часів УРСР породжує чимало міфів та довільних інтерпретацій, що викликані, окрім всього іншого, також і закритістю тогочасної політичної еліти. Одним з її представників був перший секретар ЦК КПУ у 1972–1989 рр., голова Ради Міністрів УРСР у 1961–1963 та 1965–1972 рр. Володимир Щербицький.

Його життєвий шлях і діяльність в контексті історії України ще не осмислені належним чином. Тим часом політична біографія В. Щербицького – важлива складова українського історико-політичного процесу. За збігом обставин, його життя (1918–1990 рр.) майже точно збіглося з існуванням радянської України (1917–1991 рр.). Із цих 74-х років В. Щербицький протягом 32-х входив до вищого керівництва УРСР (починаючи з 1957 р., коли він став секретарем з промисловості та членом Президії ЦК КПУ) і протягом 17-ти – де-факто був лідером УРСР. Його перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ стало найдовшим в історії радянської України. З огляду вже на це постать В. Щербицького потребує уваги.

Окрім того, тема викликає інтерес не лише із суто наукових міркувань, але й з огляду на її суспільну значущість, оскільки дослідження постаті В. Щербицького лежить у розрізі проблематики формування еліт, що є актуальним для будь-якого історичного періоду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане у межах науково-дослідної проблематики «Актуальні питання джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін», яку розробляє кафедра джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. Тема дисертації затверджена Вченою радою університету 23 червня 2016 р., протокол №15.

Мета дисертаційної роботи – висвітлення процесу формування, становлення та кар'єрного зростання представника вищої партійно-державної номенклатури СРСР та УРСР та відповідних причинно-наслідкових зв'язків на прикладі біографії В. Щербицького.

Реалізація заявленої мети зумовила необхідність послідовного вирішення таких конкретних дослідницьких **завдань**:

- визначити стан розробки теми, історіографічної та джерельної бази, необхідної для проведення дослідження, систематизувати джерельну базу – особливо стосовно особових (мемуари та щоденники, опубліковані інтерв'ю) джерел;
- реконструювати перший етап життя В. Щербицького (1918–1946 рр.) – до його приходу у номенклатуру, висвітлити історичні та побутові обставини, у яких відбувалося формування особистості та її світогляду;
- розкрити причини та обставин входження В. Щербицького до компартійної номенклатури, його стрімкого кар'єрного зростання у сталінський та постсталінський періоди (1949–1957 рр.);
- прослідкувати взаємозв'язок політичної боротьби за владу на рівні вищого керівництва СРСР із ситуацією в середовищі політичної еліти УРСР, вплив даних чинників на політичну біографію В. Щербицького, його особисту роль у цих процесах (1957–1972 рр.);
- дослідити ідеологічну та кадрову політику В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ, визначити його особистий внесок у процес зміни акцентів цієї політики;

- вивчити професійну та особистісну моделі поведінки В. Щербицького, визначити їх вплив на його стиль керівництва та ситуацію в УРСР в цілому (1970–1980-і рр.);
- проаналізувати причини політичного довголіття В. Щербицького (1980-і рр.).

Варто зазначити, що за межі завдань дослідження винесений детальний аналіз діяльності В. Щербицького на посаді голови Ради Міністрів УРСР (1961–1963, 1965–1972). Цей аспект розглядається лише в контексті його політичної біографії та загальної хронології подій, а окремі події та нюанси, що стосуються безпосередньо господарської діяльності В. Щербицького згадуються принагідно.

Об'єктом дослідження у дисертації постають суспільно-політичні процеси в Україні 20 ст., в межах якої відбувалося становлення В. Щербицького як політика та державного діяча.

Предметом вивчення є особа та діяльність В. Щербицького як одного з керівників УРСР та представника вищого ешелону номенклатури Радянського Союзу.

Хронологічні рамки дослідження обмежені роками життя В. Щербицького (1918–1990 рр.). При цьому основний акцент робиться на період після Другої світової війни, коли, власне, і розпочалася його політична кар'єра (з 1946 р.).

Методологія та методи дослідження залежали від специфіки проблематики, поставленої мети та конкретних завдань роботи і реалізовувалися за допомогою таких методологічних інструментів: історичного, історико-генетичного, проблемно-хронологічного, порівняльного, просопографічного методів, методів аналізу та синтезу, структурного аналізу та реконструкції, історико-критичного, історико-системного, аналітично-індуктивного та описового підходу, мікроаналізу.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що на дисертаційному рівні

вперше:

- здійснено системний аналіз життєвого шляху і політичної біографії В. Щербицького у контексті суспільно-політичних та соціальних трансформацій в Україні 20 ст.;
- визначено місце В. Щербицького у системі політичних, соціокультурних стосунків регіональної української та центральної московської еліт;

уточнено та комплексно охарактеризовано:

- особливості ідеологічної та кадрової політики В. Щербицького;
- великий корпус відповідних архівних та друкованих джерел, які, таким чином, уведено до наукового обігу;

подальшого розвитку отримали:

- вивчення системи формування, комплектування та функціонування влади в умовах комуністичної системи;
- розкриття механізмів номенклатурної клановості та спадковості у системі влади в Україні 20 ст.

Практичне значення дисертації. Напрацювання, застосовані під час роботи над дисертацією, факти, висновки та положення, документи, зведена інформація з джерел можуть бути використані науковцями у процесі створення узагальнюючих праць з історії України 2-ої пол. 20 ст., а також під час роботи над історичними, політичними та універсальними енциклопедіями, словниками і довідниками, під час складання навчальних програм з історичних та політичних дисциплін у вищих навчальних закладах України.

Особистий внесок здобувача. Висновки, наукові положення та результати, обробка та зведення джерел, обробка даних (у т. ч. і за допомогою комп'ютерних систем управління базами даних, СУБД), висновки дослідження отримані автором самостійно і становлять його персональний доробок.

Апробація результатів дисертації. Окремі положення дисертації були оприлюднені на Міжнародній конференції «Як викинути Леніна з голів українців?» (Київ, 2014) та Всеукраїнській науковій конференції «Особистість

в українській історії: погляд крізь віки (до 100-річчя з дня народження академіка НАН України П. Т. Тронька)» (Київ, 2015), а також під час «круглих столів» «Комунізм в Україні: доктрина, практика, причини» (Київ, 2014) та «Горбачовська «перебудова» український контекст (Київ, 2015).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 7 статей, з них 5 – у вітчизняних фахових виданнях та 2 – у закордонних.

Структура дисертації зумовлена специфікою поставлених мети і завдань, логікою розкриття і характером досліджуваної теми. Дисертація складається із вступу, трьох розділів (11-ти підрозділів), висновків та списку джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 239 сторінок, із них: основний текст – 198 сторінок, список використаних джерел і літератури – 34 сторінки (313 позицій).

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНО-ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Будь-який дослідник, займаючись історією України 2-ої пол. 20 ст., не може оминати постаті В. Щербицького. Особливо ж, коли мова йде про 1970–1980-і рр., протягом яких будь-який суттєвий соціальний, культурний чи економічний процес у тодішній УРСР не міг відбутися поза його, як першого секретаря ЦК КПУ, впливом або ж без контролю з боку очолюваної ним структури. Саме тому чимала кількість авторських та колективних монографій, присвячених зазначеному періоду, більшою чи меншою мірою в обов'язковому порядку розглядають особу В. Щербицького, але – не персоніфіковано, а у розрізі тієї чи іншої проблематики, переважно – ідеологічно-культурологічного спрямування, оскільки на загал вважається, що саме керівник УРСР несе безпосередню відповідальність за русифікацію республіки та репресії проти української творчої інтелігенції (більш детально ця тема висвітлена у підрозділі 3.1). Це, зокрема, є притаманним книзі Ореста Субтельного «Україна: історія» [262, 441–462], одній із перших узагальнених праць з новітньої національної історії – книзі Ярослава Грицака «Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.» [213, 304–326], монографіям Володимира Барана, Віктора Даниленка та Георгія Касьянова [208, 55, 91–92; 209, 213–221; 226, 130–131, 137]. Більш спеціалізовані праці, такі, скажімо, як колективні монографії «Україна: політична історія XX – початок XXI ст.» [270, 876–877, 899–923] та «Уряди України у XX ст.» [271], або ж «Нариси з історії виконавчої влади України» Вольта Дубова [219], приділяли, відповідно, увагу вже безпосередньо політичній чи господарській складовій діяльності В. Щербицького.

Історіографічна ж база досліджень з безпосередньо його біографії не є надто широкою. Пояснити такий стан справ можна відносною близькістю досліджуваних подій – з моменту, коли В. Щербицький очолив Компартію України минуло 45 років, від часу, коли він пішов з цієї посади – 28. Ще живі люди, котрі з ним працювали і тісно спілкувалися, що накладає певний відбиток на роботу дослідника, насамперед – стосовно безсторонніх оцінок.

Перша з відомих наукових публікацій, присвячених саме особі В. Щербицького – «Щербицький, Україна і політика Кремля» / *Shcherbytskyi, Ukraine, and Kremlin Politics*, – з'явилася влітку 1983 р. за кордоном, на сторінках англomовного часопису «Проблеми комунізму» / *Problems of Communism*, що видавався у Лондоні (Велика Британія) [283]. Її автором був політолог, професор Делаверського університету (м. Ньюарк, США), українець за походження Ярослав Білінський / *Yaroslav Bilinsky*. Великий аналітичний матеріал за своїми змістом та суттю фактично, хоча це й не анонсувалося у тексті, присвячувався 10-літтю перебування В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ (1972–1982 рр.) з позицій ідеологічної, національної, мовної, кадрової та економічної складових його діяльності й через призму стосунків з вищим керівництвом СРСР та посередництвом порівняння з результатами роботи попередника – Петра Шелеста.

Стаття Я. Білінського цікава, насамперед, як приклад західного радянознавства часів Холодної війни та методології політичного аналізу, що базувався на сучасному авторові матеріалі – переважно радянській пресі та статистичних збірниках, а також на працях інших західних політологів. В історичному контексті особливу увагу привертають, насамперед, тема механізму добору кадрів у вищому керівництві УРСР зазначеного періоду [283, 12–14], проблема дисидентського руху (з акцентом на діяльності Української Гельсінської Спілки) та його взаємовідносин із владою [283, 8–10], стосунки між керівниками УРСР та СРСР [283, 1–4, 14–20], оскільки в цих випадках присутній вартий уваги фактичний матеріал. Зовсім інша справа – деякі висновки та припущення дослідника, які з позицій дня сьогоднішнього

виглядають слабо аргументованими або взагалі підлягають запереченню, оскільки за наступні 30 років після виходу статті накопичився чималий корпус джерел, що були недоступними для Я. Білінського. Це стосується, зокрема, його твердження щодо охолодження стосунків між В. Щербицьким та Л. Брежнєвим наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. [283, 1–4] (див. підрозділ 3.4 дисертації).

У 1987 р. ще в одному лондонському часописі – «Радянський аналітик» / *Soviet Analyst* – було опубліковано невелику статтю старшого аналітика дослідного інституту Радіо Свобода / Радіо Вільна Європа (м. Мюнхен, Німеччина) та RAND Corp. (м. Санта Моніка, США) Романа Сольчаника / Roman Solchanyk «Щербицький: Тривале врядування» / *Shcherbitskyi: A Long time going* [285], присвячену 15-річчю перебування В. Щербицького при владі в Україні.

Першим із українських вчених, хто звернувся до біографії колишнього керівника УРСР, як до предмету дослідження, був Іван Курас, котрий у серпні 1990 р. (тобто – через півроку після смерті В. Щербицького і ще в умовах Радянського Союзу) опублікував у газеті «Спілка» розвідку під назвою «Феномен Щербицького: 17 років на чолі Компартії України», яку у 1999 р. було включено до збірки праць вченого «Етнополітика: історія і сучасність» [235] (надалі посилання на статтю будуть здійснюватися саме за цим виданням). Метою публікації було визначити, «чим же пояснюється рекордний строк перебування [Щербицького] у найвищих ешелонах влади» [235, 487]. Задля цього І. Курас, котрий на момент публікації займав посаду заступника директора Інституту політичних досліджень при ЦК КПУ, здійснив спробу короткого і, значною мірою, – критичного аналізу не лише політичної, але і всієї біографії колишнього першого секретаря ЦК КПУ, констатувавши, що «хоч масштаби посади і особи в цілому були адекватними, загальна оцінка не може бути однозначною» [235, 491] і висловивши на завершення сподівання, що «мине небагато часу і колективними зусиллями політичний портрет В. В. Щербицького з усіма його відтінками буде написаний» [235, 496].

При цьому основному розгляді було піддано період з 1961 р., тобто – з того часу, коли В. Щербицький вперше очолив Раду Міністрів УРСР, у той час як попередні понад 40 років його життя та діяльності подані легким штрих-пунктиром, без заглиблення у деталі та аналіз і є, по суті, розширеною біографічною довідкою [235, 488–489].

Того ж таки серпня 1990 р. у газеті «Літературна Україна» з'являється стаття колишнього заступника завідуючого відділом пропаганди ЦК КПУ (1953–1956 рр.), головного редактора «Робітничої газети» (1957–1973) та голови правління Спілки журналістів України (1966–1971) Юхима Лазебника «Щербицький і українська мова» [123]. Як видно з назви, автор зосередився на більш вузькому аспекті діяльності першого секретаря ЦК КПУ. Цей матеріал вартісний, насамперед, особистими спогадами Ю. Лазебника про зустрічі із В. Щербицьким ще на самому старті політичної кар'єри останнього (початок 1950-х), про що загалом збереглося небагато свідчень.

Значно більш розгорнутою за фактологічним наповненням виявилася публікація у трьох номерах журналу «Вітчизна» за 1992 р. матеріалу Дмитра Табачника «Апостол застою: Ескіз до політичного предмету Володимира Щербицького» [263; 264; 265]. Втім, її важко назвати науковим дослідженням у прямому значенні цього слова – за стилістикою та емоційним забарвленням суджень та оцінок, плюс – відсутність наукового апарату (щоправда, у роботі І. Кураса його теж немає, але там вагу мав авторитет автора). Це швидше – досить ґрунтовне журналістське розслідування, позитив якого полягає у ретельній систематизації біографії В. Щербицького, визначенні її вузлових моментів, змалюванні загальнополітичного тла, на якому відбувалося формування людини та управлінця, у спробі визначити принципи формування професійного оточення (клієнти) керівника Компартії України.

Намагаючись визначити причини стрімкої політичної кар'єри В. Щербицького, Д. Табачник однозначно і безапеляційно стверджує, що вона склалася «лише завдяки протегуванню Брежнєва» [263, 162], у той час як І. Курас, теж згадавши про «закони кланової підтримки», наполягав на

«однобічності таких поглядів» у вивченні біографії колишнього керівника УРСР [235, 487–488]. При цьому обидва дослідники, задекларувавши ці постулати, фактично ніяк їх не аргументували. Проте, зайвий раз підкреслимо, вони були першими у справі вивчення життєвого шляху В. Щербицького в історичному контексті.

У 1993 р. у київському видавництві «Довіра» вийшла друком книга, яка в подальшому стала базовою для всіх, хто з того чи іншого приводу звертався до особи колишнього першого секретаря ЦК КПУ – «Володимир Щербицький: правда і вигадки. Записки помічника: спогади, документи, чутки, легенди, факти» [77] (у 2003 р. її було перевидано як складову частину збірки «Володимир Щербицький: спогади сучасників» [78], однак ми будемо послуговуватися лише першим виданням). Її автор – Віталій Врублевський – був помічником В. Щербицького, як він сам зазначив «з першого до останнього дня його перебування на посту лідера Компартії України» [77, 7]. Свою потребу зайнятися життєписом колишнього шефа він пояснив так: «Про Щербицького з'явилася низка публікацій. Чимало з них з очевидним нальотом домислів та сенсаційності, у кращому ж випадку – недостовірності. І це не дивно, оскільки їх автори з Володимиром Васильовичем особисто навіть не були знайомі. Отже, ...я відчув моральний обов'язок завершити та опублікувати записки, які пропонуються читачеві» [77, 7].

Цей понад 250-сторінковий твір є синтетичним за своїм наповненням, оскільки у ньому джерельна база (особисті спогади автора та документи) нерозривно пов'язані з історіографічним підходом, вираженим у спробі дослідити та систематизувати всю біографію В. Щербицького, дати аналіз та оцінку його вчинків та ключових подій на загальному історичному тлі. Відсутність власне історичної фахової освіти у автора компенсувалася його знаннями та навичками щодо методології наукового дослідження, оскільки В. Врублевський був доктором економічних наук. Наслідком стала чітка структура книги, яка побудована не лише за хронологічним, але й за проблемним принципами, завдяки чому окремими розділами подані такі теми,

як оточення В. Щербицького, його кадрова політика та стосунки всередині радянської номенклатури в цілому [77, 69–112], ідеологічна [77, 113–138] та економічна [77, 139–176] складові діяльності першого секретаря ЦК КПУ. Не обійдене увагою і особисте життя – сімейні стосунки (батьки, брати, дружина, діти), стиль життя, звички та пристрасті тощо [77, 47–68].

Все це у комплексі створює цілісний портрет людини і політика, не позбавлений, втім, темних плям, оскільки викладу В. Врублевського притаманний цілком зрозумілий суб'єктивізм та намагання виправдати ті чи інші дії свого колишнього керівника (ці моменти будуть розглянуті у подальших розділах). Та автор, власне, й не претендував на об'єктивність, зазначивши ще у передмові, що «не ставив перед собою за мету створення політичного портрету В. Щербицького» і визначивши свій текст як «погляд з близької відстані», спробу «оголити живу тканину історії, прочинити двері таємниці, яка завжди оточує лідерів, магію їхньої влади, сповістити світу правду про той час» [77, 5].

Так само В. Врублевський відразу ж визначив своє персональне ставлення до В. Щербицького як до політичного керівника вищого рангу, провівши цю ідею через весь текст: «Тим, хто каже: при Щербицькому було погано, відповім – якщо б на його місці знаходився будь-хто інший, було б набагато гірше. Для економіки, науки, культури України» [77, 5].

Тим не менше, саме книгу «Володимир Щербицький: правда і вигадки» завдяки її структурі та повноті охопту теми можна вважати першою повноцінною спробою осмислити роль та місце В. Щербицького в історії України. Так само як і вже суто наукову розвідку – статтю Юрія Шаповала «В. Щербицький: особа політика серед обставин часу», яка була опублікована у першому числі «Українського історичного журналу» за 2003 р. [274] і прикметна своєю неупередженістю. У ній автор не лише чітко і вперше структурував історіографічно-джерельну базу по В. Щербицькому на наукові публікації, архівні матеріали, мемуарну літературу та тексти, що свого часу друкувалися за підписом першого секретаря ЦК КПУ [274, 118], але й

оприлюднив виявлені ним в архівах внутрішні характеристики партійних органів на В. Щербицького початку 1950-х рр., інші документи, що стосувалися діяльності останнього [274, 119–120, 122, 127]. Окрім того, Ю. Шаповал у публікації використав власні інтерв'ю із людьми, котрі зблизька знали В. Щербицького, зокрема – з головою КДБ СРСР (1961–1967), заступником голови Ради Міністрів УРСР (1967–1981) Володимиром Семичасним, секретарем ЦК КПУ з ідеології (1987–1990), завідуючим відділом пропаганди та агітації ЦК КПУ (1973–1980), першим секретарем Київського міськкому КПУ (1980–1987) Юрієм Єльченком, секретарем Спілки письменників України (1981–1986) та СРСР (1965–1969 та 1981–1991), поетом Віталієм Коротичем [274, 120–122]. Так само як і Я. Білінський, Ю. Шаповал здійснив порівняльний аналіз В. Щербицького та П. Шелеста, дав характеристику ідеологічній та економічній політиці першого секретаря УРСР, але ґрунтуючись вже на значно більш сучасній інформації [274, 121–127].

У тому ж номері «Українського історичного журналу», що і стаття Ю. Шаповала, містилася також публікація Петра Тронька «В. В. Щербицький (1918–1990)» [267]. Співставлення дат дає підстави вважати, що до подібного «дуплету» спричинилося 85-річчя з дня народження колишнього першого секретаря ЦК КПУ, яке припадало на лютий 2003 р., хоча цей момент на сторінках «УІЖ» і не анонсувався.

Незважаючи на позірну подібність обох матеріалів, вони мали суттєві відмінності, насамперед – у методологічному та оціночному сенсах. Над П. Троньком, вочевидь, тяжів той факт, що він протягом майже двох десятиліть, будучи заступником голови Ради Міністрів УРСР (1961–1978), працював під керівництвом В. Щербицького – спочатку, коли останній очолював уряд республіки, під безпосереднім, а з 1972 р. – під політичним. Це проявилось у певному суб'єктивізмі тексту та «м'якій» критиці – автор, вказуючи на очевидні огріхи у діяльності В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ, зокрема – в ідеологічній сфері, намагався, тим не менше, виправдати героя публікації через певні «але». Так, на думку П. Тронька, хоча «70–80-ті

роки стали часом поглиблення русифікаційних процесів в Україні. Не стало українських шкіл у Донецьку, Миколаєві, Сімферополі та деяких інших містах. Російська мова переважала і в інформаційному просторі», але «культурна сфера завжди займала велике місце у діяльності В. В. Щербицького. Він предметно займався ремонтом Оперного театру [у Києві], ініціював будівництво будинку для письменників, всіляко підтримував український спорт, ініціював присудження щороку трьох державних премій ім. Т. Шевченка» [267, 114] – і т. п. В цілому ж стаття П. Тронька багато в чому перегукується зі згаданою вище працею І. Кураса, хоча є значно більш насиченою архівними та історіографічними матеріалами, що, проте, не позбавляє її дещо однобічного характеру.

З більш новітніх досліджень варто згадати статтю Юрія Латиша, присвячену питанню висвітлення взаємовідносин В. Щербицького та М. Горбачова в історіографії та мемуарах [236], у якій, окрім заявленої теми, проведено також вододіл між «істориками старшого покоління» та «молодшим поколінням істориків» в оцінці особи першого секретаря ЦК КПУ. Перші в особі І. Кураса та П. Тронька, «вказуючи на неоднозначність постаті багатолітнього українського партійного лідера, бачать в його діяльності багато позитиву для України, розглядають його особу як сина свого часу, коли політичні рішення для України приймалися далеко за її межами», в той час як другі – Володимир Баран, Віктор Даниленко, Володимир Литвин, Дмитро Табачник, Юрій Шаповал, – «скептично ставляться до постаті В. Щербицького» [236, 283].

До молодшого покоління належить також і дослідниця української партійно-радянської номенклатури 1970–1990-х рр. Юлія Кузьменко, котра присвятила кадровій політиці В. Щербицького періоду перебудови окремі, насичені статистичним та архівним матеріалом, наукові розвідки [232; 233].

Із загального масиву виокремлюється ще одна група праць, які, подібно до книги В. Врублевського, теж мають, до певної міри, синтетичний характер. Йдеться про *белетризовано-публіцистичні біографії* політичних діячів пізнього

СРСР, у яких у тому чи іншому контексті згадується В. Щербицький, котрий з 1961 по 1989 р. (з невеликою перервою) входив до де-факто вищого керівного органу цієї країною – Політбюро ЦК КПРС. Частина цих досліджень написана професійними істориками («Петро Шелест» Юрія Шаповала [276], «Андропов» та «Хрущов» Роя Медведєва [247; 248], «Дорогий Леонід Ілліч» Сергія Семанова [256]), частина – журналістами («Косигін» Віктора Андріянова [204], «Брежнєв», «Горбачов і Єльцин», «Юрій Андропов» Леоніда Млечина [250; 251; 252]). В останньому випадку інтерес представляють фрагменти розмов авторів з діячами зазначеної епохи, що, власне, і надає цим книгам ознак не лише науково-популярної праці, але й – джерела.

Значною підмогою для роботи над дисертацією стала низка дотичних досліджень, зокрема – публікації Олега Бажана «Мене називають сучасним Кочубеєм...»: Нотатки на полях політичної біографії В. Ю. Маланчука» [207] та Володимира Панченка «Попередники Табачника: З історії українофобства» [253], у яких подана широка ідеологічна картина України 1970-х рр., наукові студії Івана Кожукала, Юрія Шаповала та Дмитра Табачника щодо попередників В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ – М. Хрущова, Л. Мельникова, О. Кириченка та П. Шелеста [230; 266; 269; 273; 275; 276; 277].

Під час спроб розв'язання певних проблем біографії В. Щербицького залучалися наукові праці, які не мають безпосереднього стосунку до його особистості, однак дають більш повне уявлення про той або інший процес чи подію. Так, зокрема, при уточненні дати народження В. Щербицького використана монографія астронома Івана Климишина [229], при описі здобуття майбутнім першим секретарем ЦК КПУ середньої та вищої освіти – напрацювання Тетяни Антонюк [205], при визначенні особливостей радянської номенклатури – праці Михайла Восленського, Петра Киридона, Геннадія Кривчика, Юлії Кузьменко, Станіслава Кульчицького, Сергія Серьогіна, Олександра Стешица, Олексія Штейнле [212; 228; 231; 232; 233; 260; 261; 279],

кадрова політика КПРС проаналізована у дослідженнях Броніслава Лісіна та В'ячеслава Яцкова [237; 282] і т. д.

Хронологія подій уточнювалася за книгою «Україна від давніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник» [287] та 10-томною «Енциклопедією історії України» (К., 2003–2013). Остання також використовувалася для узгодження різноманітної біографічної інформації (у т. ч. – у поточному розділі) та проведення просопографічного аналізу (насамперед – у підрозділі 3.2), рівнозначно як і 2-е видання «Української Радянської енциклопедії» (К., 1974–1985), 2-е та 3-є видання «Большой Советской Энциклопедии» (М., 1949–1958 та М., 1969–1978 відповідно), а також – довідково-історіографічна праця Володимира Лозицького «Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991)» [239] й енциклопедії біографій Миколи Зеньковича «Найбільш закриті люди» та «Найбільш секретні родичі» [221; 222]. У якості довідникових видань так само залучалися «Історія міст і сіл УРСР» (том «Дніпропетровська область», К., 1969) та 3-томна «Географічна енциклопедія України» (К., 1989–1993).

Таким чином, стан наукової розробки теми та рівень її забезпечення супутнім матеріалом виглядає цілком достатнім для подальшого розширення у повноцінне, всебічне дослідження, ґрунтоване, втім, на значній джерельній базі.

1.2. Джерельна база

Джерельна база, на основі якої можна вивчати політичну біографію В. Щербицького, з огляду на посади, які він займав, є досить великою. Це, насамперед, *документи*, які сконцентровані у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), а саме – у фонді 1 «Центральний Комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991). Йдеться про матеріали пленумів ЦК КПУ, засідань Політбюро ЦК КПУ та листування з ЦК КПРС. Доступ до особових справ вищого керівництва УРСР, на жаль, і по сьогодні закрито.

Чимало архівних матеріалів, які стосуються другої половини 20 століття, протягом двох останніх десятиліть були опубліковані в Україні та Росії у численних *збірниках документів*. Особливу увагу привертають ті з них, які стосуються межі 1950–1960-х рр., коли В. Щербицький спочатку як член Центральної ревізійної комісії ЦК КПРС (з 1956 р.), потім – як член ЦК КПРС та Президії ЦК КПРС (з 1961 р.), почав прямо чи опосередковано залучатися до справ великої політики – як внутрішньої, так і зовнішньої [30; 40; 43; 51; 52; 53].

У визначенні «ідеологічного обличчя» першого секретаря ЦК КПУ, окрім проаналізованих архівних джерел, значним підґрунтям слугувала збірка «Національні відносини в Україні у ХХ ст.» [42], при оцінці його професійних якостей (насамперед, на посаді голови Ради Міністрів УРСР) – збірка «Політичне керівництво України. 1938–1989» [47].

Недооціненим у сучасних історичних та політологічних студіях виглядає такий корпус джерел, як *матеріали і стенограми компартійних з'їздів та пленумів*, зокрема – КПРС, які є не лише свідченнями певного духу та стилю епохи, але й слугують базою для порівняльного аналізу трансформацій поглядів того чи іншого політика (за умови, що він виступав на цих форумах), а також – визначення його місця у суспільній ієрархії на певному етапі кар'єри. В. Щербицький обирався делегатом дев'яти з'їздів КПРС – з ХІХ по ХХVІІ включно (1952–1986), частина з матеріалів яких теж залучена до написання його політичної біографії [28; 29; 39; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63].

До джерельної бази також належать *статті та книги, що друкувалися під прізвищем В. Щербицького*, хоча, згідно із радянською практикою він, максимум, їх редагував. Основу ж створювали помічники першого секретаря та інші працівники ЦК КПУ [195, 172]. Ці тексти мало що дають для розуміння В. Щербицького як політика та особистості в цілому. Хіба що їх назви, будучи вишикуваними за хронологією, демонструють систему ідеологічних та економічних пріоритетів, відповідної кон'юнктури, на тому чи іншому відрізку існування України у складі СРСР.

Так, через два роки після свого утвердження на посту першого секретаря ЦК КПУ, у 1974 р., В. Щербицький видає 160-сторінкову книгу «Виховувати свідомих, активних будівників комунізму» [198], яка покликана була продемонструвати зміну в УРСР ідеологічної парадигми, дещо «попсованої» попередником – П. Шелестом (більш детально про це див. підрозділ 3.1). У 1977 р. перший секретар ЦК КПУ вирішив не лише проаналізувати XXV з'їзд КПРС [199], який відбувся роком раніше (24 лютого – 5 березня 1976 р.) і став одним з найбільш «безликих» форумів в історії Компартії Радянського Союзу (жодних «історичних» та «епохальних» рішень), але й в черговий раз продемонстрував ревниве ставлення до того ж таки П. Шелеста, випустивши книгу, назва якої – «Радянська Україна» [203] – була прямим відсиланням до видання останнього за 1970 р. – «Україно наша Радянська» [278]. При цьому номінальний автор прекрасно розумів вторинність свого продукту – весь належний йому гонорар за «Радянську Україну» В. Щербицький витратив на електронні годинники японського виробництва, які вручив тим, хто реально працював над текстом [73, 59, 99; 74, 224–225] (стосовно інших праць за підписом керівника УРСР про подібну щедрість з його боку не згадується).

У 1978 р. перший секретар ЦК КПУ вирішив, що його творчий доробок цілком заслуговує на окреме видання «Вибраних промов та статей» [200] обсягом у понад 600 сторінок, паралельно опублікувавши чергову малозмістовну та формалізовану працю під назвою «Оволодівати ленінським стилем роботи» [202]. Через п'ять років вийшла остання велика книга В. Щербицького – «Науково-технічний прогрес – турбота партійна» [201], яка, на думку Б. Патона, «відіграла неабияку роль у вирішенні назрілих проблем удосконалення виробництва, створення і застосування нових технологій» [164, 27], хоча практика економічного розвитку УРСР другої половини 1980-х рр. не зовсім корелюється з цим твердженням. Окрім того, існують свідчення, що навесні 1972 р. В. Щербицький, ще будучи головою Ради Міністрів УРСР (це було буквально напередодні його призначення першим секретарем ЦК КПУ) на одній з нарад, присвяченій впровадженню автоматизації у процеси

сільськогосподарського виробництва, виступив проти ідеї викладати основи кібернетики у сільськогосподарських ВНЗ України, за що П. Шелестом був звинувачений ледве не в ретроградстві та нерозумінні суті того самого науково-технічного прогресу [111, 103–104].

Проте, у будь-якому випадку, бюрократична специфіка стилю офіційних документів радянського періоду (особливо – його останнього, «брежнєвського», періоду) є такою, що вони швидше передають букву, аніж дух епохи. У всякому випадку, за протоколами засідань Політбюро та інших партійних й адміністративних органів, іншими офіційними паперами живу людину навряд чи можна розгледіти.

За таких умов для вивчення історії України пізнього радянського періоду (1970–1980-і рр.) в цілому та особистості В. Щербицького, як однієї з його ключових фігур, зокрема, особливої ваги набуває *корпус джерел особового походження*, насамперед – мемуарів та численних інтерв'ю, який на сьогодні є вже достатньо сформованим. Тим більше, що, на думку історіографів, якщо для створення широких соціально-економічних полотен та опису масових громадських рухів мемуари можуть слугувати друго- та третьорядним джерелом, то для написання біографії та відтворення політичної історії країни їх у багатьох випадках можна виносити на перше місце [225, 636–637].

Окрім того, мемуарна література може слугувати джерелом відсутнього в інших ресурсах культурологічного матеріалу, який є незамінним при дослідженні ментальності тієї чи іншої епохи, групи людей, окремої особи [240, 98–99], містити унікальні інтимні та приватні відомості, які мають важливе значення для біоісторіографічних, персонологічних студій, просопографічних досліджень [281, 607]. В той же час, мемуари є суто суб'єктивним джерелом, яке вирізняється ідеалізацією інформації, пов'язаної з особою мемуариста, що, втім, прийнято розглядати не як недолік, а як винятково притаманну їм властивість, формоутворюючі ознаки [225, 634–635; 220, 156]. Разом з тим, використання мемуарів для історичного дослідження у будь-якому випадку вимагає застосування методики критичного аналізу шляхом, наприклад,

співставлення їх з іншими джерелами, що стосуються певного періоду [225, 636–637].

Все вищесказане рівною мірою стосується і усних джерел, під якими у випадку з вивченням особистості В. Щербицького, маються на увазі інтерв'ю різних діячів епохи для друкованих та електронних мас-медіа, які теж можуть розглядатися як своєрідний піджанр мемуаристики. Тим більше, що значна частина мемуарів, як таких, є нічим іншим, як професійною літературною обробкою масштабних інтерв'ю, з яких видалені питання інтерв'юера [225, 639].

Специфіка десятого за ліком керівника Компартії України полягає в тому, що він, на відміну від більшості своїх колег із радянської топ-номенклатури отримав, якщо так можна висловитися, «персоніфіковану мемуаристику», тобто – таку, у якій більшу частину тексту автори присвячують не собі, як це прийнято згідно із законами жанру, а персонально В. Щербицькому. До подібних книг можна віднести аналізовані у попередньому підрозділі спогади В. Врублевського [77]. Проте якщо у цьому випадку автор все-таки намагався (і це йому до певної міри вдалося) не збиватися на відверті панегірики колишньому шефу і подати при цьому дійсно багатий фактологічний матеріал, цінний для повноти характеристики В. Щербицького як політичного, державного функціонера та просто людини, то колишній працівник ЦК КПУ Олександр Власенко у своїх, теж максимально персоналізованих, мемуарах під промовистою назвою «В. В. Щербицький та його час» відверто окреслив власний суб'єктивізм: «...17 років, до самого виходу Володимира Васильовича на пенсію, я пізнавав та захоплювався цією дивовижною та, не побоююсь цього слова, великою людиною» [73, 9]. Ця теза підкріплюється всім подальшим текстом, що пересипаний схвальними епітетами стосовно В. Щербицького на кшталт «його потужний розум, рідкісне вміння узагальнювати та аналізувати», «для його думки була характерною глибина, висновки вирізнялися якоюсь особливою оригінальністю, відвертістю, сміливістю та нешаблонністю» [73, 18] і т. п.

За великим рахунком, книга О. Власенка значно більшою мірою, аніж мемуари В. Врублевського, є свідомою спробою створити апологетичну біографію В. Щербицького, де власні спогади про відому людину є доповненням до компліятивних вставок (у т. ч. – і з того ж Врублевського, але – без відповідних посилань), а не навпаки. Втім, факт цей має логічне та психологічне пояснення – перший секретар ЦК КПУ свого часу не дозволив звільнити лектора ЦК КПУ О. Власенка за серйозний ідеологічний прорахунок [73, 95–99], за що останній залишився вдячний своєму покровителю на все життя.

З цього приводу варто зауважити один суттєвий нюанс, який повинен брати до уваги дослідник, котрий працює з мемуарною літературою – важливо не лише те, що написано, а й те – хто пише. О. Власенко, на відміну від В. Врублевського, не входив до найближчого кола оточення В. Щербицького, будучи одним із десятків працівників низового рівня ЦК КПУ. Звідси – певна викривленість у сприйнятті та подачі інформації, необхідність вдаватися до запозичень із спогадів більш знаючих осіб.

У 2003 р. з нагоди 85-річчя з дня народження колишнього керівника УРСР було видано колективний мемуарний твір «Володимир Щербицький: спогади сучасників» [76], у якому зібрано свідчення майже 60-ти осіб, котрі в тій чи іншій мірі пересікалися з героєм книги на своєму життєвому шляху. Видання значною мірою носило відверто сервільний характер. Проте, потрібно віддати належне упорядникам – вони не намагалися цього заперечувати, зазначивши у передмові: «Свідомі ми й того, що деякі матеріали не позбавлені суб'єктивізму, вони не завжди точно відтворюють ті чи інші факти. Дехто, оцінюючи минуле з позицій дня сьогоднішнього, прагне представити себе більш далекоглядним, ніж був насправді, або навіть виправдатися заднім числом» [76, 7].

Через 10 років було видано фотоальбом (своєрідні мемуари у світлинах) «В. В. Щербицький у пам'яті народній» [69]. Передмова до нього – це неприкрито панегіричний текст у стилі компартійних заздоровниць 1970–1980-

х рр., де жодне слово не можна розглядати як історичне свідчення. Хоча ілюстративний матеріал, потрібно віддати належне, дійсно багатий.

В цілому ж усні джерела (*мемуари, щоденники, інтерв'ю*), в яких у тому чи іншому контексті йдеться про В. Щербицького піддаються чіткій структуризації і можуть бути поділені на окремі групи за ознакою наближення авторів / респондентів до першого секретаря ЦК КПУ. Всього при роботі над дисертацією використані свідчення майже 100 осіб, у зв'язку з чим виникла потреба скласти відповідний згрупований перелік із зазначенням статусів та регалій, задля уникнення повторів у подальшому тексті. З метою зручності користування він вибудований та алфавітом прізвищ, а не за суспільним статусом.

Група I. Члени сім'ї:

Рада Щербицька, дружина [85; 86];

Ольга Щербицька, донька [129; 137].

Олена Щербицька, невістка [130].

Їхні спогади характеризуються однозначно схвальною оцінкою особистості чоловіка, батька та свекра, що у даному випадку є цілком зрозумілим та виправданим. Для дослідника подібні джерела цінні, насамперед, певними побутовими деталями, подробицями характеру та звичок предмету дослідження.

Група II. Вища партійно-господарська номенклатура УРСР:

Михайло Бака, голова Державного комітету з фізичної культури і спорту УРСР (1974–1990; тут і далі після назви посади вказані роки, протягом яких особа її займала) [64];

Станіслав Винник, співробітник КДБ УРСР (1970–1980-і) [182];

Віталій Возіанов, завідувач сектору видавництва та поліграфії відділу пропаганди та агітації ЦК КПУ (1960–1980-і) [74];

Віталій Врублевський, помічник першого секретаря ЦК КПУ (1972–1989) [77; 78; 191];

Іван Гладуш, міністр (1982–1990), заступник міністра (1977–1982) внутрішніх справ УРСР [81; 126];

Володимир Гусєв, голова Київського міськвиконкому (1968–1979) [96; 132];

Сергій Дорогунцов, помічник голови Ради Міністрів УРСР (1974–1984) [98];

Юрій Єльченко, секретар ЦК КПУ (1987–1990), перший секретар Київського міськкому КПУ (1980–1987), завідувач відділом пропаганди та агітації ЦК КПУ (1973–1980), міністр культури УРСР (1971–1973), перший секретар ЦК ЛКСМУ (1960–1968), член (1982–1990) та кандидат у члени (1981–1982) Політбюро ЦК КПУ [101];

Павло Єсипенко, заступник голови Ради Міністрів УРСР (1975–1987), міністр сільського будівництва УРСР (1973–1975) [102];

Валентин Згурський, голова Київського міськвиконкому (1979–1989) [150];

Борис Іваненко, завідувач відділу культури ЦК КПУ (1979–1989), голова (1978–1979), перший заступник голови (1976–1978) Держтелерадіо УРСР [106];

Юрій Ільницький, перший секретар Закарпатського обкому КПУ (1962–1980) [107];

Борис Качура, секретар ЦК КПУ (1982–1990), перший секретар Донецького обкому КПУ (1976–1982), член (1980–1990) та кандидат в члени (1976–1980) Політбюро ЦК КПУ [109; 110];

Борис Кириченко, працівник сільськогосподарських відділів ЦК КПУ (1969–1977, 1981–1987) та ЦК КПРС (1987–1990), радник посольства СРСР у Чехословаччині (1977–1981) [111; 112];

Леонід Кравчук, Президент України (1991–1994), секретар ЦК КПУ (1989–1990), завідувач ідеологічного відділу (1988–1989) та відділу пропаганди і агітації (1980–1988) ЦК КПУ, член (1990–1991) та кандидат у члени (1989–1990) Політбюро ЦК КПУ [79; 116; 117];

Василь Крючков, секретар ЦК КПУ (1984–1988), завідувач відділу оборонної промисловості ЦК КПУ (1974–1990), кандидат в члени Політбюро ЦК КПУ (1984–1990) [118];

Георгій Крючков, завідувач відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ (1972–1985), заступник завідувача відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПРС (1985–1988), перший секретар Одеського обкому КПУ (1988–1990) [119; 128];

Микола Кітарєв, голова Дніпродзержинського міськвиконкому Дніпропетровської обл. (1963–1981) [120];

Микола Литвин, перший заступник завідувачого відділом організаційно-партійної роботи ЦК КПУ, перший заступник директора Радіотелеграфного агентства України (РАТАУ), помічник голови Президії Верховної Ради УРСР та голови Ради Міністрів УРСР (1970–1980-і рр.) [133];

Олександр Ляшко, голова Ради Міністрів УРСР (1972–1987) та Президії Верховної Ради УРСР (1969–1973), другий секретар (1966–1969) та секретар (1963–1966) ЦК КПУ, член Політбюро ЦК КПУ (1963–1987). Його 4-томні спогади «Тягар пам'яті», вирізняються не лише максимальною збалансованістю в оцінках та судженнях, але й добротною літературною обробкою. В. Щербицький там фігурує в основному у розділеній на дві самостійні частини останній книзі мемуарів – «На східцях влади», яка присвячена їхній спільній роботі на вищих посадах в Україні [135; 136]. Наскільки з неї можна судити, стосунки між О. Ляшком та В. Щербицьким, якщо не рахувати певного зближення у перший рік спільної роботи, були суто діловими [135, 26]. Що, у свою чергу, дозволило автору максимально сконцентруватися саме на виробничих моментах, внаслідок чого вийшов багатий на факти матеріал, який можна вважати цінним джерелом не лише з вивчення особистості В. Щербицького в якості керівника республіки, але й історії України у 1970–1980-х рр. в цілому.

До слова – у тому ж 2003 р., коли вийшла книга «Володимир Щербицький: спогади сучасників», світ побачило і аналогічне видання,

присвячене О. Ляшку [68], яке теж можна розглядати і як варту уваги документальне свідчення епохи, де часто мова йде про В. Щербицького, і як ознаку навіть посмертної конкуренції цих двох діячів та продовженням протистояння «дніпропетровського» та «донецького» кланів, оскільки, якщо книга про В. Щербицького формально була приурочена до певного ювілею, до паралельний вихід спогадів про О. Ляшка можна пояснити хіба що «симетричною відповіддю» колишніх членів команди останнього;

Віктор Макаренко, перший секретар Кримського обкому (1977–1987) та Севастопольського міськкому (1972–1977) КПУ [153];

Віталій Масол, голова Ради Міністрів УРСР (1987–1990), голова (1979–1987) та перший заступник голови (1972–1979) Держплану УРСР, член (1987–1990) та кандидат у члени (1986–1987) Політбюро ЦК КПУ [138; 139; 140; 141];

Галина Менжерес, заступник голови Київського міськвиконкому (1975–1991) [99, 333–335];

Іван Мозговий, секретар ЦК КПУ (1980–1988), перший заступник голови Ради Міністрів УРСР (1980), перший секретар Херсонського (1972–1980) та Рівненського (1966–1972) обкомів КПУ [145];

Олександр Нездоля, співробітник КДБ УРСР (1970–1980-і) [93; 154; 155];

Федір Овчаренко, секретар ЦК КПУ (1968–1972) та кандидат у члени Політбюро ЦК КПУ (1968–1972), академік НАН України [157];

Юрій Олененко, міністр культури (1983–1991) та голова Держкіно (1979–1983) УРСР, заступник завідувача відділом культури ЦК КПУ (1976–1979) [158];

Марія Орлик, заступник голови Ради Міністрів УРСР (1978–1990) [131; 160];

Володимир Ошко, перший секретар Дніпропетровського міськкому КПУ (1976–1983) [152];

Яків Погребняк, секретар ЦК КПУ (1971–1987), перший секретар Львівського (1987–1990), Миколаївського (1969–1971) та Івано-Франківського

(1966–1969) обкомів КПУ, кандидат у члени Політбюро ЦК КПУ (1971–1990) [156; 165; 166; 167; 192];

Костянтин Продан, помічник першого секретаря ЦК КПУ (1972–1984), голови Ради Міністрів УРСР (1965–1972) та першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ (1963–1965), керуючий справами ЦК КПУ (1984–1991) [168];

Анатолій Романенко, міністр охорони здоров'я УРСР (1972–1989) [99, 320–322];

Володимир Семичасний, перший заступник голови Ради Міністрів УРСР (1967–1981), голова КДБ СРСР (1961–1967) [113; 170];

Андрій Сердюк, працівник відділу науки та навчальних закладів ЦК КПУ (1971–1987), перший заступник міністра охорони здоров'я УРСР (1987–1990), міністр охорони здоров'я України (1996–1999) [171];

Степан Скопенко, перший заступник (1983–1987), заступник (1962–1983) Прокурора УРСР [180];

Олександр Сліпченко, співробітник МЗС УРСР (1966–1991), посол України у Швейцарії (1992–1997), Швеції, Данії та Норвегії (1999–2002), Ізраїлі (2002–2004) [172];

Віталій Сологуб, голова Української республіканської ради професійних спілок (Укрпрофспілка; 1971–1990), член (1973–1990) та кандидат в члени (1971–1973) Політбюро ЦК КПУ [174];

Петро Тронько, заступник голови Ради Міністрів УРСР (1961–1978), голова правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1967–1988), академік НАН України [125; 267];

Михайло Тяжкороб, особистий секретар В. Щербицького як першого секретаря, секретаря ЦК КПУ та голови Ради Міністрів УРСР (1958–1989) [178];

Віталій Федорчук, голова КДБ УРСР (1970–1982) та СРСР (1982), міністр внутрішніх справ СРСР (1982–1986), член (1976–1982) та кандидат у члени (1973–1976) Політбюро ЦК КПУ [66];

Вітольд Фокін, голова Ради Міністрів УРСР (1990–1991), прем'єр-міністр України (1991–1992), голова (1987–1990), перший заступник (1979–1987), заступник (1972–1979) голови Держплану УРСР [127];

Леонід Шараєв, перший секретар Миколаївського обкому КПУ (1980–1990) [188];

Валентина Шевченко, голова (1984–1990), заступник голови (1975–1984) Президії Верховної Ради УРСР, член Політбюро ЦК КПУ (1985–1990) [122; 189; 190], котра у своїй книзі спогадів присвятила В. Щербицькому окремий апологетичний розділ під назвою «Перший» [189, 322–343];

Петро Шелест, перший секретар (1963–1972), секретар (1962–1963) ЦК КПУ, перший секретар Київського обкому КПУ (1957–1962), член Політбюро ЦК КПРС (1964–1973) та ЦК КПУ (1961–1972), щоденникові записи якого [175] прикметні відверто негативним ставленням до В. Щербицького, оскільки він далеко небезпідставно вважав свого наступника винним у власному кар'єрному падінні;

Дмитро Янко, завідувач сектору образотворчого мистецтва відділу культури ЦК КПУ (1970–1980-і рр.) [197].

Це – найбільш чисельна та найбільш інформативна група, оскільки її представники мали можливість чи не щоденно пересікатися з В. Щербицьким, спостерігаючи його у робочій (а частина – і у неформальній) обстановці. Характерна особливість – чим вищим був статус автора спогадів у номенклатурній ієрархії УРСР, тим більш критичне спостерігається ставлення до особи першого секретаря ЦК КПУ. І навпаки – працівники середньої на нижньої ланок демонструють значний пієтет до колишнього керівника України.

Група III. Вища партійна номенклатура СРСР:

Валерій Болдін, помічник генерального секретаря ЦК КПРС (1981–1987), завідувач загального відділу ЦК КПРС (1987–1991) [104];

Пилип Бобков, перший заступник (1985–1991), заступник (1983–1985) голови, начальник 5-го («ідеологічного») управління (1969–1983) КДБ СРСР [67];

Олександр Гаврилов, помічник першого заступника голови Ради Міністрів СРСР (1984–1987), працівник сектору журналів відділу пропаганди ЦК КПРС (1968–1984) [144];

Михайло Горбачов, президент СРСР (1990–1991), генеральний секретар (1985–1991), секретар (1978–1985) ЦК КПРС, член Політбюро ЦК КПРС (1980–1991), перший секретар Ставропольського крайкому КПРС (1970–1978). Як не дивно, але його двохтомні спогади «Життя та реформи» [83; 84], містять лише кілька несуттєвих згадок про В. Щербицького. Хоча, з огляду на те, що обидва партфункціонери входили до складу вищого політичного керівництва СРСР, протягом 1980-х рр. вони обов'язково регулярно перетиналися у Москві, а М. Горбачов, ще будучи секретарем ЦК КПРС із сільського господарства, як мінімум тричі відвідував Україну з робочими поїздками, під час яких, наскільки можна судити із згадуваної вище книги О. Власенка, їхні стосунки не склалися [73, 184–185, 192, 223]. Сприяти цьому могла як банальна різниця у віці (В. Щербицький був старшим за М. Горбачова на 13 років), так і зіткнення кар'єрних амбіцій – В. Щербицький був цілком реальним кандидатом на посаду генерального секретаря ЦК КПРС. Побічно це підтверджує і сам М. Горбачов, котрий у своїх мемуарах переказує (із чужих слів) епізод, датований 1978 р., коли Л. Брежнєв прямо вказав, що своїм наступником бачить лише В. Щербицького [83, 202–203] (більш детально ця тема розкрита у підрозділі 3.4 дисертації);

Віктор Гришин, перший секретар Московського міськкому КПРС (1967–1985), член Політбюро ЦК КПРС (1971–1986) [94];

Микола Єгоричев, перший секретар Московського міськкому КПРС (1962–1967) [103];

Борис Єльцин, президент Російської Федерації (1991–1999), секретар ЦК КПРС (1985–1986), перший секретар Московського міськкому КПРС (1986–1988), кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС (1986–1988) [100];

Єгор Лігачов, секретар (1983–1990) та член Політбюро (1985–1990) ЦК КПРС [124];

Вадим Медведєв, секретар (1986–1990) та член Політбюро (1988–1990) ЦК КПРС [26; 142];

В'ячеслав Михайлов, міністр Російської Федерації у справах національностей та федеративних відносин (1995–2000), завідуючий відділом міжнаціональних відносин (1987–1991) та інструктор відділу пропаганди та агітації (1978–1984) ЦК КПРС, секретар Луганського обкому КПУ (1984–1987), завідувач відділу пропаганди та агітації Львівського обкому КПУ (1972–1978), [143];

Володимир Мусаельян, особистий фотограф Л. Брежнєва (1969–1982) [71];

Микола Рижков, голова Ради Міністрів СРСР (1985–1991), секретар (1982–1985) та член Політбюро (1985–1991) ЦК КПРС [169];

Михайло Сміртюков, керуючий справами Ради Міністрів СРСР (1964–1989) [105];

Євген Чазов, міністр (1987–1990), заступник міністра (1968–1986) охорони здоров'я СРСР, начальник 4-го Головного управління при Міністерстві охорони здоров'я СРСР (1968–1987) [186];

Анатолій Черняєв, помічник генерального секретаря ЦК КПРС (1986–1991), заступник завідувача міжнародного відділу ЦК КПРС зі зв'язків з комуністичними партіями капіталістичних країн (1972–1986) [26; 187];

Георгій Шахназаров, помічник генерального секретаря ЦК КПРС (1988–1990), заступник завідувача міжнародного відділу ЦК КПРС зі зв'язків з комуністичними партіями капіталістичних країн (1972–1988) [26];

Олександр Яковлєв, секретар (1986–1990) та член Політбюро (1987–1990) ЦК КПРС, перший заступник завідувача відділом пропаганди ЦК КПРС (1965–1973), посол СРСР у Канаді (1973–1983) [195; 196].

«Московські бояри», як називав представників вищого керівництва СРСР сам В. Щербицький [77, 36], демонструють відсторонену оцінку його особи. У їхніх словах постійно відчувається, що, незважаючи на формально рівний статус (якщо мова йде про членів Політбюро ЦК КПРС), перший секретар ЦК

КПУ ніколи не був у Москві «своїм» і сприймався на загал як «людина Брежнєва», «річ у собі» (більш детально стосунки В. Щербицького та Кремля висвітлені у подальших розділах дисертації).

Група IV. Представники науки, культури, спорту та мас-медіа:

Юрій Богатіков, співак, народний артист України (1973) та СРСР (1985) [99, 340–344];

Дмитро Гнатюк, співак, народний артист України (1999) та СРСР (1960) [87; 99, 337–339];

Олесь Гончар, письменник, голова Спілки письменників України (1959–1971), академік НАН України (1978) [82];

Павло Загребельний, письменник, перший секретар Спілки письменників України (1979–1986) [91; 92];

Борис Заєць, генеральний директор (1979–2007) та головний режисер (1964–2007) Національного цирку України [148];

Герман Зонін, головний тренер футбольної команди «Зоря» (Луганськ) (1969–1972) [181];

Віталій Карпенко, головний редактор газети «Вечірній Київ» [146];

Раїса Кириченко, співачка, народний артист України (1979) [75];

Геннадій Книшов, директор Інституту сердечно-судинної хірургії ім. Амосова АМН України, академік НАН України (2006) [147];

Віталій Коротич, поет та публіцист, секретар правління Спілки письменників України (1981–1986) та СРСР (1981–1991);

Олена Ніколаєва, диктор Українського телебачення (1953–1966) [121];

Борис Олійник, поет, академік НАН України (1990) [72; 159];

Микола Олялін, актор, народний артист України (1979) [90];

Борис Патон, президент НАН України (з 1962) [163; 164];

Юрій Рибчинський, поет, народний артист України (2000) [65];

Анатолій Тішлер, акробат та цирковий гімнаст [149];

Петро Толочко, директор Інституту археології НАН України (з 1987), академік НАН України (1990) [161; 177];

Гізела Ципола, співачка, народний артист України (1976) та СРСР (1988) [193].

У більшості випадків у спогадах літераторів, вчених, співаків, акторів, спортсменів, журналістів вчувається певна ностальгія за часами Л. Брежнєва / В. Щербицького, коли відповідні сфери діяльності перебували на повному державному забезпеченні, а керівництво України всіляко (насамперед – матеріально) заохочувало та відзначало лояльність представників науки, культури, мистецтва, спорту і т. п. Звідси – якщо не пієтет, то щира повага до В. Щербицького, сукупно з простим людським бажанням показати свої стосунки за панібрата із сильними світу цього, що є особливо характерним для творчих людей. Винятком слугують хіба що О. Гончар, «Щоденники» якого є одними з найбільш викривально-негативних текстів щодо першого секретаря ЦК КПУ, та Г. Зонін, котрому В. Щербицький де-факто поламав тренерську кар'єру.

Група V. Обслуговуючий персонал (ті, хто забезпечував повсякденну діяльність першого секретаря ЦК КПУ, його побут та побут його родини):

Михайло Воронін, дизайнер одягу та модельєр [89];

Олександр Кабанов, особистий водій першого секретаря ЦК КПУ [108];

Любов Козора, офіціантка їдальні ЦК КПУ [99, 361–363];

Валерій Любивий, закрійник [151];

Юрій Тарусов, банщик [179];

Людмила Тихонова, офіціантка їдальні ЦК КПУ [99, 361–363];

Ісай Фельдман, начальник республіканського главку «Укрдорресторан», генеральний директор «Київресторантресту» (1970–1980-і) [173].

Так само як і представники попередньої групи, фігуранти цієї намагаються ненав'язливо акцентувати у своїх спогадах на «причетності до великого», здобрюючи свої слова елементами міського фольклору та певною долею фантазії. Втім, особливих секретів не розкривають, хоча деякі деталі з їхніх інтерв'ю заслуговують на увагу.

Таким чином, підвалинами джерельної бази з вивчення політичної біографії В. Щербицького можна вважати не стільки архівні документи радянської доби, які страждають на певну бюрократично-канцелярську однобічність і найбільш цікава частина яких є недоступною для дослідження, скільки свідчення сучасників, перехресна звірка яких дає різнобічне (а відтак – більш-менш об'єктивне) уявлення про той чи інший епізод (подію) з життя політика.

1.3. Методологічні засади

Наукова робота над будь-якою біографією в обов'язковому порядку вимагає використання певної методики дослідження. В протилежному випадку життєпис перетворюється на звичайний перелік подій між датами народження та смерті людини. З іншого боку, як констатувала Наталя Яковенко, «не існує, та й не може за означенням існувати, якогось окремого «біографічного методу», оскільки ракурс дослідження та самі джерела продиктують арсенал прийомів, що знадобляться історикові» [280, 250]. Рівною мірою це стосується і біографії В. Щербицького, яка з позиції історії не є самодостатньою, а викликає інтерес лише в контексті тих процесів, до яких цей політичний діяч мав безпосередній стосунок, або які мали вплив на його життєвий шлях. Саме тому тут ніяк не можна було оминати історичного методу дослідження як базового, поклавши в основу дисертації хронологічну послідовність становлення людини та політика у якості оболонки, наповненої змістом вже за допомогою інших методик. Теж саме стосується й історико-генетичного методу, за допомогою якого від, на перший погляд, приватної історії особистості на ім'я Володимир Щербицький, здійснюється перехід до узагальнень, що набувають вигляду історичних подій та процесів. Цей ефект досягається завдяки аналітично-індуктивним та описовим підходам, що, у свою чергу, дозволяє продемонструвати причинно-наслідкові зв'язки та їх сутність.

З метою структурування дослідження його було розділено на розділи та підрозділи з використанням проблемно-хронологічного методу, завдяки чому

життєвий шлях В. Щербицького має не лише послідовний виклад (народження, дитинство, юність, початок політичної біографії, щаблі кар'єрного зростання тощо), а й проблемний вимір, зокрема – «Ідеологічна лінія», «Кадрова політика», «Система професійних та особистих стосунків. Риси характеру та звички».

Щербицький народився, виріс та сформувався як політичний діяч на українській землі і його долі тією чи іншою мірою торкнулися всі значущі події вказаного періоду – розпочинаючи з Української революції 1917–1921 рр., через Голодомор, індустріалізацію (колективізація не зачепила родини Щербицьких, оскільки вона проживала нехай у невеликому, але місті), німецько-радянську війну 1941–1945 рр., хрущовську відлигу, брежнєвський застій – і закінчуючи горбачовською перебудовою. Ця обставина дає змогу за допомогою методів аналізу та синтезу відтворити генезу особистості в обставинах часу, вичленити певні закономірності (наприклад, потрапляння в номенклатурну обойму відразу ж після перемоги СРСР над Німеччиною, що було характерним для представників покоління В. Щербицького, якими заповнювався брак вибулих під час війни компартійних кадрів [228, 116]) та випадковості (скажімо, будучи призваним до Червоної Армії у 1941 р., майбутній перший секретар ЦК КПУ всю війну перебував поза театром активних бойових дій [77, 10; 235, 489; 274, 119], що значно збільшило його шанси на повернення додому живим порівняно з іншими призовниками того часу), які спричинили саме такий, а не інакший поворот на життєвому шляху.

Під час роботи над дисертацією використано джерела, лєвова частка яких – особового походження (мемуари, щоденники, інтерв'ю, надруковані у пресі). Робота з ними потребувала ретельного історико-критичного підходу, зіставлення свідчень різних людей щодо однієї і тієї ж події чи явища, та перевірки (за можливості) їх за іншими доступними джерелами, оскільки «лише критика тексту є тією пізнавальною операцією, яку можна в строгому сенсі слова назвати методом роботи історика» [280, 240]. Так, зокрема, було при визначенні, так би мовити, «ідеологічного обличчя» В. Щербицького й

аналізові причин такого явища як «маланчуківщина» та персональної ролі першого секретаря ЦК КПУ у його виникненні. Щодо цих питань накопичилося чимало розрізнених свідчень, які можна поділити на дві чіткі групи: «Щербицький любив Україну та українське, а у всьому винен Маланчук, якого Києву нав'язала Москва» (більша частина) і «Щербицький був українофобом, а Маланчук лише виступав інструментом у його руках для здійснення відповідної політики». Це протиріччя неможливо вирішити без зіставлення спогадів сучасників першого секретаря ЦК КПУ та архівних документів, що й було зроблено під час роботи над підрозділом 3.1 дисертації. Тобто, застосовано структурний аналіз сукупно з методом деконструкції, в основі якого – «пошук суперечностей та двозначностей і їх повторюваність» [280, 244].

Так само критичний аналіз сукупно з порівняльною методологією залучений при зіставленні політичних та особистісних портретів двох антагоністів, які перебували в одній системі суспільно-політичних координат, однак були протилежностями не лише за людською, але й управлінською суттю – В. Щербицького та П. Шелеста (див. підрозділ 2.4).

Пишучи про В. Щербицького, неможливо обійти увагою питання клановості в радянській кадровій політиці, та й взагалі питання принципу добору кадрів як таке. Це, в свою чергу, потребує застосування просопографічного аналізу. Подібні студії знаходяться в розрізі сучасних досліджень, згідно з якими «персоніфікація минулого ... передбачає відтворення галереї відомих діячів не в традиційному висвітленні звичайної біографії, а в поглибленому вивченні особистісно-індивідуального змісту конкретної особи, або групи осіб, зв'язаних між собою родовими, професійними чи іншими зв'язками» [258, 7]. При цьому варто враховувати, що просопографія відрізняється від власне біографістики, оскільки перша, на думку Я. Дашкевича, «розвивається по лінії поширення, розгорнення, поглиблення біограм шляхом врахування гуманних, людських аспектів» і є «вищим ступенем біографістики» [215, 238] (у якості прикладу використання просопографічних методик у політичній біографістиці можна навести

життєписи Конрада Аденауера та Шарля де Голля авторства Чарльза Вільямса [268; 269], у вітчизняній історіографії – дослідження Василя Деревінського про В'ячеслава Чорновола [216]).

Для визначення внутрішніх зв'язків всередині партійно-господарської номенклатури УРСР часів В. Щербицького і підтвердження чи заперечення домінування вихідців з Дніпропетровська (з 2016 – місто Дніпро) та Дніпропетровщини у керівництві республіки та безпосередньо КПУ, на основі СУБД Microsoft Access була створена відповідна база даних, до якої внесено детальні біографії майже 200 представників вищого керівництва України 1970–1980-х рр., що можна вважати синтезом просопографічних та квантитативних методик. Результати електронної обробки цих даних (зокрема, перехрещення біографій у певних хронологічних точках) включені як органічна частина підрозділу 3.2.

Наукова біографія історичного діяча не може вважатися повноцінною без акцентування на його індивідуальних, особистих якостях, які, в будь-якому випадку, впливали на професійну діяльність, на взаємини з підлеглими та керівництвом, на атмосферу в сім'ї. У цьому випадку постає потреба звернутися до мікроаналізу, або ж мікроісторичного підходу. За Н. Яковенко, «мікроісторія як така не має власного «методу», швидше йдеться про методологічний принцип вибору досліджуваного сюжету та зосередження на ньому максимально пильної уваги – з врахуванням найдрібніших деталей, нюансів, явних і прихованих» [280, 247]. Н. Старченко уточнює, що «основою інтерпретаційної практики мікроісторії виступає інтенсивна методика, «щільний опис» [259, 733]. У випадку В. Щербицького подібний підхід застосований у підрозділі 3.3, де аналізуються моделі його поведінки у професійному та особистому середовищі, та, значною мірою – у підрозділі 1.1, присвяченому першим 28-ми рокам його життя.

З іншого боку, будь-який життєпис в цілому – це відтворення певних подій та розкриття суті явищ. Таким чином, маємо справу із стратегіями реконструкції, в основу яких покладено історико-системний підхід, оскільки, у

нашому випадку, В. Щербицький був елементом системи, відомої під узагальненою назвою «радянська партійно-державна номенклатура». І розглядати його біографію – навіть на першому етапі становлення особистості – у відриві від загальних суспільних процесів, притаманних конкретній епосі, неможливо. На перший погляд, це, до певної міри, суперечить принципам того ж мікроісторичного дослідження, яке «передбачає зміну процедури аналізу: не включення у наперед заданий глобальний контекст об'єкта інтерпретації, а реконструкцію множинності контекстів через досліджуваний об'єкт» [259, 733]. Однак з використанням методики синтезу подібне поєднання виявилось цілком можливим.

Відтак, можна констатувати, що, послуговуючись широким спектром методологічних інструментів, здійснено спробу зберегти баланс між «індивідуальним» та «загальним», уникнувши, тим самим, методологічного дисонансу.

Висновки до розділу 1. Стан наукової розробки політичної біографії В. Щербицького в контексті історії України можна вважати базовим і достатнім для розширення до повноцінного дослідження, яке буде ґрунтуватися в основному на джерелах. Джерельна ж база з дослідження політичної біографії В. Щербицького, в свою чергу, є достатньою для повноцінного наукового вивчення і складається з архівних документів, опублікованих документів та матеріалів, а також – з джерел особового походження (мемуарів та опублікованих інтерв'ю). Стосовно останніх зайвий раз варто зазначити – будь-яке свідчення із джерел особового походження в цілому та мемуарної літератури зокрема не може бути однозначно взяте на віру. Лише завдяки поєднанню їх перехресної перевірки із архівними документами та відповідними науковими напрацюваннями можна скласти об'єктивний науково-біографічний портрет історичної особистості.

В цілому ж можна констатувати, що історіографія, відповідна джерельна база та методологічні засади дають змогу комплексно та максимально повно дослідити політичну біографію В. Щербицького.

Розділ 2

ПОЧАТОК ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ТА ПОЛІТИЧНА КАР'ЄРА

(1918–1972)

2.1. Суспільно-політичні та соціокультурні передумови формування світогляду і політичних переконань

Згідно з офіційними даними, Володимир Щербицький народився 17 лютого 1918 року у місті Верхньодніпровськ Катеринославської губернії Російської імперії (нині – районний центр Дніпропетровської області України) [309, 537; 311, 20; 312, 690; 313, 685], яке розташоване на правому крутому, розчленованому ярами та балками, березі Дніпра, при впадінні до нього річки Самоткань [288, 162]. Ця дата викликає якщо не сумніви, то – певні запитання, оскільки на той момент Росія, до влади у якій прийшли більшовики, якраз втягувалася у громадянську війну, одним з проявів якої були відцентрові процеси на мононаціональних землях, у т. ч. – і в Україні, де 11 січня 1918 р. проголошується створення незалежної держави під назвою Українська Народна Республіка (IV Універсал Центральної Ради) [270, 296], під контролем якої, втім, була далеко не вся територія, на яку вона могла і хотіла претендувати в історико-географічному вимірі. Зокрема, той же Верхньодніпровськ, який лежить за 380 км на південний схід від Києва та за 70 км на захід від Дніпропетровська, від 4 січня 1918 р. перебував під відносним контролем більшовиків, однак вже в квітні був зайнятий німецько-австрійськими військами, введеними в Україну відповідно до умов Берестейського мирного договору (підписаний 03.03.1918 між Росією та т. зв. Центральними державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією), та де-юре увійшов до складу Української Держави гетьмана Павла Скоропадського [211, 176].

Тобто, В. Щербицький народився якраз у цьому проміжку, який ознаменований ще однією знаковою подією – українські землі, що раніше входили до складу Російської імперії, перейшли на григоріанський календар (т. зв. «новий стиль» у датуванні). Причому – як ті, що були під більшовиками, так і ті, що підпорядковувалися УНР. У першому випадку питання було урегульоване підписаним 26 січня 1918 р. головою Ради Народних Комісарів РРФСР В. Леніним «Декретом про введення у Російській республіці західноєвропейського календаря», в якому зазначалося: «Перший день після 31 січня цього року вважати не 1-м лютого, а 14 лютого, другий день – вважати 15-м і т. д.» [229, 219]. В Українській Народній Республіці останнім днем юліанського календаря стало 16 лютого, а першим днем григоріанського – 1 березня [287, 261–262]. Таким чином, дати 17 лютого 1918 р. (день народження В. Щербицького) в УНР не існувало взагалі. Щодо ж Верхньодніпровська, то це місто формально знаходилося на території підконтрольного більшовицькій Москві квазідержавного утворення – Української Народної Республіки Рад (столиця – у Харкові), яка існувала з 25 грудня 1917 р. до 19 березня 1918 р., а фактично навіть видання радянських часів визнавали, що в період осені 1917 – весни 1918 рр. «робітничий клас тут (у Верхньодніпровську. – О. Я.) був нечисленним і політично незагартованим, серед населення чималий процент займали дрібнобуржуазні елементи, які йшли за меншовиками, есерами та українськими націоналістичними партіями» [211, 175].

Тобто радянська влада як така тут не перебувала під тотальним впливом більшовиків, а тому не зовсім зрозуміло, за яким стилем датування жили верхньодніпровці у лютому 1918 р., у т. ч. батьки В. Щербицького, як, де і коли реєстрували новонароджених в умовах повного розвалу системи державного управління, коли остаточно перейшли на григоріанський календар, оскільки, повторимось, дана територія ще протягом трьох років (до травня 1921 р.) перебувала у стані громадянської війни з перманентною зміною влади [211, 175–179], а тому дитина могла народитися, скажімо, при більшовиках,

а відповідне свідоцтво виписувалося вже за гетьманської влади. Вірогідніше всього було б припустити, що до остаточного встановлення влади комуністів, функцію реєстратора актів цивільного стану у місті, як і протягом століть до цього, продовжувала виконувати православна церква, яка й дотепер послуговується юліанським календарем. Оскільки ж невідомо, чи був В. Щербицький хрещеним, ніде не згадується про конфесійну приналежність його батьків (та й в цілому тема «Щербицький і релігія» не має навіть мінімальної джерельної бази для розвитку), не виявлено оригіналу документу про його народження, доводиться констатувати – поки що дата 17 лютого 1918 р. може вважатися умовною з огляду на специфічні історичні обставини.

Безпосереднім місцем народження В. Щербицького вважається будинок діда по батьковій лінії – Григорія, який стояв на березі Самоткані неподалік місця її впадіння у Дніпро [77, 11]. Щербицькі належали до місцевого середнього класу: батько майбутнього керівника УРСР – Василь Григорович (1890–1949) – працював механіком на місцевій електростанції, один з його молодших братів обіймав таку ж посаду на млині, інший – був кооператором [77, 13]. Відомо, що найстарший із синів Григорія Щербицького – Іван (Василь був другим за старшинством) – загинув на фронтах громадянської війни [77, 13], однак без уточнення, на чиєму боці він воював.

Так само невідомо, чим займався під час подій 1917–1922 рр. Василь Щербицький, котрий за віком і з врахуванням його технічних навичок (досить дефіцитних, як на той час) не міг не бути залучений якоюсь із сторін до воєнних дій, або, як мінімум – до обслуговування потреб того чи іншого збройного формування. Прикметно, що членом компартії він ніколи не був [77, 16]. В той же час, як свідчив один з найближчих соратників Леоніда Брежнєва – Костянтин Грушовий, у роки німецької окупації Верхньодніпровська за часів Другої світової війни (серпень 1941 – жовтень 1943) в помешканні В. Г. Щербицького (це вже був власний будинок сім'ї, у який вона перебралася на початку 1920-х – великий, просторий, критий гонтом [77, 13]) знаходилася явочна квартира секретаря Дніпропетровського підпільного обкому КП(б)У

Миколи Сташкова [95, 143]. Тут він наприкінці 1941 р. зустрівся з представниками місцевого підпілля [211, 183]. Побуває також версія, що Щербицькі в ці роки переховували у себе єврейку – вчительку історії місцевої школи [77, 16]. За деякою інформацією, у 1945 р. В. Г. Щербицький та його дружина були нагороджені медалями «Партизану Великої Вітчизняної війни» I ступеня [263, 161].

В цілому Щербицький-старший характеризувався як мовчазна та замкнута людини, не схильна до алкоголю та куріння, головний життєвий інтерес якої становили робота. Його смерть була пов'язана з нещасним випадком – у 1948 р. він послизнувся на залитій машинним маслом підлозі електростанції і сильно пошкодив хребта, внаслідок чого через рік пішов із життя [77, 20].

Мати Володимира Щербицького – Тетяна Іванівна (у дівочтві – Чєпа; 1899–1990) – пережила не лише чоловіка на 40 років, а й сина – на кілька місяців. Вона походила із селянської сім'ї, мала 4-класну початкову освіту, писала друкованими літерами [129] і, наскільки можна судити із низки спогадів про неї, ніколи не працювала десь поза сім'єю, тобто – була домогосподаркою. Відомо, що Тетяна Щербицька була беручкою та гострою на язик, завжди спілкувалася лише українською мовою, готувала неймовірно смачні борщі та котлети [129]. Навіть коли син, котрий за характером та манерою поведінки був схожий на неї [168, 149], вже став при владі, не побажала перебиратися з Верхньодніпровська, де жила у однокімнатній квартирі без комунальних вигод [171, 214–215; 178, 298–299] (старий будинок Щербицьких потрапив у зону затоплення Дніпродзержинського водосховища [77, 20]), до Києва, проте активно лобювала інтереси своїх земляків перед його підлеглими [168, 149; 171, 214–215; 178, 299]. Перший секретар ЦК КПУ спеціально до матері у гості не їздив, відвідуючи її лише тоді, коли перебував з робочими поїздками на Дніпропетровщині [178, 298]. Обов'язки щоденного телефонного контакту з Тетяною Іванівною були покладені на керівника приймальні В. Щербицького –

М. Тяжкороба, а сам син телефонував до матері кожної суботи опівдні [178, 299].

Володимир Щербицький ставився з пієтетом та ностальгією до своєї малої батьківщини та вихідців з неї, допомагаючи їм зробити кар'єру, підтримував всіляко рідне місто. Ось лишень кілька доказів цьому:

уродженець Верхньодніпровського району, нинішній генеральний директор Національного музею «Чорнобиль» Іван Гладуш, котрий протягом восьми років (1982–1990) працював міністром внутрішніх справ УРСР, розпочинав свою міліцейську службу у Верхньодніпровську, його батьки ще у 1920–1930-х рр. були знайомі з батьками В. Щербицького, котрі вважалися «знаменитостями районного масштабу» [81, 196]; перший секретар ЦК КПУ зробив І. Гладуша генерал-полковником внутрішньої служби – єдиним на всі 15 союзних республік [126] (це звання могли носити лише високопоставлені працівники центрального апарату МВС СРСР);

молодший брат І. Гладуша – Віктор Гладуш – був заступником голови Ради Міністрів УРСР (1987–1990);

міністр охорони здоров'я вже незалежної України (1996–1999) Андрій Сердюк, котрий після закінчення медичного інституту п'ять років (1961–1966) пропрацював у Верхньодніпровську, де, серед інших, лікував тут ж таки Тетяну Іванівну Щербицьку [194], довгий час (1971–1987) займав керівні посади у відділі науки та учбових закладів ЦК КПУ при першому секретареві В. Щербицькому;

на кінець 1970-х – початок 1980-х рр. в Україні налічувалося понад 450 районних центрів, переважна більшість з яких була невеличкими містами та селищами міського типу, населення яких, як і у Верхньодніпровську, не перевищувало 20 тис. жителів. Однак лише батьківщина В. Щербицького отримала розроблений на республіканському рівні проект забудови та благоустрою, а його автори (семеро осіб) – удостоїлися у 1983 р. Державної премії України ім. Шевченка [293; 306, 23–24, 65, 311–312, 360–361, 428–429, 444, 525–526];

у 1979 р. Верхньодніпровськ «з нагоди 200-річчя з дня заснування» отримав державну нагороду СРСР – орден «Знак Пошани» [288, 162], що було унікальним випадком, оскільки орденами в Радянському Союзі відзначалися лише великі міста та значні промислові центри. У тому ж 1979 р. відзначав своє 200-ліття співрозмірний з Верхньодніпровськом Котовськ Одеської області, ювілейні 225 років з дня заснування святкувала Кодима (Одеська область), 375 – Зіньків (Полтавська область), Зміїв (Харківська область), 525 – Монастириська (Тернопільська область); Пирятину (Полтавська область) взагалі виповнилося 825. Однак жодне з цих міст – включаючи обласні центри Харків (325 років від дати офіційного заснування) та Кіровоград (225 років), не удостоїлося навіть медалі. І лише Павлоград на ознаку того ж таки 200-ліття отримав орден Трудового Червоного Прапора, – і то лише тому, що цьому місту, як і Верхньодніпровську (за який Павлоград за чисельністю населенням більший майже всемеро), пощастило входити до складу Дніпропетровської обл., з якої був родом і де склався як людина і політик тодішній перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький.

При всьому цьому свого рідного брата – доктора економічних наук, директора Київської філії Всесоюзного науково-дослідного інституту стандартів і нормативів Держплану УРСР Бориса Щербицького, котрий знайомими характеризувався як «дуже своєрідна людина, не кожному довіряв. Особливо насторожено ставився до киян» [152] – він не надто балував і намагався, щоб той не зловживав привілеями та відомим прізвищем: відмовив йому у розширенні житлової площі, не захотів підтримувати ідею АН УРСР про обрання його членом-кореспондентом [164, 35; 222, 492].

Борис був наймолодшим братом В. Щербицького, його розділяла з ним суттєва різниця у віці (13 років). Володимир, котрий був первістком у батьків, наскільки можна судити із невеликої кількості відповідної інформації, мав значно більший духовний зв'язок із іншим своїм братом – Георгієм, що народився у 1922 р. і з яким він провів, фактично, все дитинство та юність. Георгій у 1940 р. був призваний до Червоної Армії, службу проходив у т. зв.

Білостоцькому виступі (нині – територія Польщі, тоді – СРСР), на самому початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр. потрапив в оточення, уникнув полону і залишився воювати у партизанському загоні на території Білорусії, де загинув у бою у 1943 р. і був похований неподалік Мінська [77, 16]. Наскільки можна судити зі спогадів Ю. Єльченка, котрий на початку 1980-х рр. привозив першому секретарю ЦК КПУ землю з могили Г. Щербицького [101, 84], В. Щербицький особисто там не бував.

Привертає увагу наступна деталь – Георгія у сім'ї називали на французький манер Жоржем [77, 13], що навряд чи могло бути характерним для простої провінційної сім'ї в Україні 1920–1930-х рр. І тут необхідно хоча б рамково означити проблематику походження роду Щербицьких, яка виходить за межі даного дослідження, але може потребувати свого детального вивчення.

В. Врублевський писав, що цікавився цим питанням безпосередньо у В. Щербицького і навіть висунув припущення про шляхетське походження прізвища – за аналогією із відомим українським родом Щербацьких, найбільш знаним представником якого був православний митрополит Київський (1748–1757) та Московський (1757–1767) Тимофій. Однак перший секретар ЦК КПУ лише «широ посміявся над такою думкою». Тоді В. Врублевський висунув власну версію походження прізвища Щербицький – від слова «щерба». Таку назву носила навариста козацька рибна юшка на борошні [77, 12]. Хоча, не потрібно відкидати і варіант «щербатий» у значенні «такий, у якого бракує зубів» [286, 1638].

У будь-якому випадку, питання впирається у польсько-шляхетське закінчення «-цький» [254, 27], яке таким дійсно було до середини 17 ст., а опісля почало масово присвоюватися козацькою старшиною, задля того, щоб «підкреслити свою окремішність, неподібність до простолюду, вищість свого походження, взаємозв'язок зі шляхтою Речі Посполитої» [245, 268]. З іншого боку, протягом 17–18 ст. козацька старшина трансформувалася в українську національну еліту, здобувши права дворянства у Російській імперії.

Прикметно, що за радянських часів вітчизняні мовознавці – фахівці з ономастики всіляко намагалися дезавуувати цей момент, стверджуючи, що «немає ніяких підстав вважати, що сотні тисяч людей (переважно українських селян) (прізвища яких закінчуються на «-цький» та «-ський». – О. Я.) є потомками асимільованої на Україні і декласованої польської шляхти» [254, 27], оскільки у протилежному випадку виникало б багато запитань щодо дійсного соціального походження багатьох представників номенклатури, зокрема – того ж В. Щербицького. У всякому випадку, людям, котрі працювали з ним поруч десятки років, здавалося, що «він проходив якесь особливе виховання» [168, 147], а П. Шелест прямо називав свого наступника «шляхтичем» [175, 352].

1920-і рр. для В. Щербицького – це класичне провінційне «босоноге» дитинство: ігри, купання у Дніпрі, допомога батькам по господарству, шкільні заняття [77, 14]. Не вдалося знайти відомостей про те, чи був він піонером (на відміну від пізніших часів, членство учнів середнього шкільного віку у піонерській організації у 1920-х не вважалося обов'язковим), однак логіка підказує, що був, причому – активним, оскільки вже у 1931 р. (тобто – у 13-літньому віці) він стає комсомольцем [77, 10]. Хоча є й інформація, що до лав ЛКСМУ В. Щербицький вступив у 1932-му [263, 160].

Будучи малозначущою за інших умов, у даному випадку ця хронологічна різниця в один рік набуває великої ваги, оскільки 1932 р. в Україні – це пік колективізації та початок Великого Голоду. І якщо насправді майбутній керівник КПУ розпочав свій, за великим рахунком, політичний шлях саме тоді, то це свідчить: а) про юнацький максималізм, б) про щире захоплення комуністичними ідеями та ідеалами, в) про тонке, не за віком, відчуття політичної кон'юнктури.

Безпосередньо сім'ю Щербицьких Голодомор не зачепив – у Верхньодніпровську як у місті, незважаючи на значний приватний сектор, колективізація не проводилась, перевага віддавалася індустріалізації – модернізувалися місцеві гідролізний, чавуноливарний заводи, з'явився

гранітний кар'єр [211, 180]. Тобто, саме сюди спрямовувалася частина продуктів, які вилучалися із навколишніх сіл. Окрім того, глава сім'ї отримував тверду зарплату, у Дніпрі водилася риба, а на присадибній ділянці у 1933 р. щедро вродили гарбузи та кабачки [77, 13–14].

Привертає увагу той факт, що вже наступного року 16-річний В. Щербицький, ще будучи школярем, стає інструктором та агітатором Верхньодніпровського райкому комсомолу [267, 110]. Це могло означати лише одне – політику партії він вже тоді розумів правильно, схвалював, сумнівів щодо вірності конфіскації «надлишків сільськогосподарського виробництва» у селян не висловлював. Недарма через 70 років Г. Крючков у своїх спогадах напише: «...політичне чуття у В. В. Щербицького було неймовірне загострене, я б сказав – завидне» [119, 79–80]. А сам перший секретар ЦК КПУ всіляко намагатиметься протидіяти розповсюдженню інформації про Голодомор, у т. ч. – і за кордоном, віддаючи відповідні розпорядження своїм підлеглим у ЦК та республіканському КДБ, як це було, скажімо, у 1983 р., коли українці діаспори готувалися широко підняти тему Голодомору у зв'язку з його 50-річчям [214, 69–70].

І лише у грудні 1987 р., виступаючи на урочистостях з нагоди 70-річчя радянської України, В. Щербицький вперше привселюдно визнав сам факт голоду 1932–1933 рр., хоча й намагався максимально дезавуувати його причини та наслідки: «Невиправдане форсування темпів, переважно адміністративні методи керівництва, грубі порушення принципу добровільності, викривлення лінії у відношенні до середняка і в боротьбі проти куркульства дуже ускладнили обстановку на селі. Додалася ще і сильна засуха. Все це зумовило серйозні продовольчі труднощі в кінці 1932 – початку 1933 р., а у ряді сільських місцевостей і голод. ...Проте правда полягає в тому, що Радянський уряд в тих умовах зробив все можливе, щоб допомогти населенню районів України, Дону і Кубані, Поволжя, Південного Уралу і Казахстану, що постраждали від цього лиха» [36, 438–439]. Він і надалі не вважав (принаймні – публічно) цю трагедію цілеспрямованими репресіями проти українського

народу з боку керівництва СРСР, а лише – наслідком «безжалісної політики окремих керівників центру» [136, 416; 167, 143].

Як би там не було, а перша половина 1930-х рр. для родини Щербицьких пройшла відносно безболісно. Володимир закінчив повну середню школу, що було не надто поширеним явищем, як на ті часи, а це, у свою чергу, зайвий раз свідчить про стабільно-позитивне економічне становище сім'ї, яке давало можливість не відправляти дітей на роботу вже у підлітковому віці. У 1936 р. він вступає до Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту (нині – Український державний хіміко-технологічний університет), який тоді налічував лише 6 років з дня заснування, на механічний факультет, що був утворений у 1933 р. з єдиною спеціальністю «Обладнання хімічних заводів» [224]. Студенту В. Щербицькому до певної міри пощастило, оскільки саме на час його абітурієнства припав завершальний етап реформи радянської системи вищої освіти (1932–1937), що вилилося в уніфікацію правил вступу до ВНЗ, навчальних програм, термінів навчання (у технічних вишах вони збільшувалися з 4-х до 5-ти років), відновлення системи підготовки викладацьких кадрів, яка була зруйнована протягом 1920-х років [205, 201], а отже – у підвищення якості знань. Тобто, освіту, він отримав непогану (до слова – вже у роки німецько-радянської війни, коли Дніпропетровський ХТІ був евакуйований до Кемерово, Росія, у ньому навчався майбутній голова КДБ СРСР та перший заступник голови Ради Міністрів УРСР В. Семичасний [170, 19]).

Під час навчання В. Щербицький підробляв креслярем, конструктором, машиністом компресорів на заводах Дніпропетровська, закінчив річну школу пропагандистів [267, 110]. На останньому курсі – у квітні 1941 р. – став членом ВКП (б) [311, 20]. Таким чином можна припустити, що вже у студентські роки він міг мати певні плани радше щодо партійно-номенклатурної, аніж виробничої кар'єри.

Періоду навчання у ДХТІ стосується і перше серйозне сердечне захоплення майбутнього керівника УРСР (фотографія цієї дівчини завжди зберігалася у його сімейному архіві), і згадка про його єдиного, наскільки

можна судити з подальшої біографії, справжнього друга на прізвище Євещкий, котрий помер молодим і двома синами якого В. Щербицький опікувався все життя [77, 15] (згідно з численними спогадами, він на загал не сходився близько з людьми і фактично не мав кола спілкування поза роботою та домом).

В подальшому альма-матер, подібно до Верхньодніпровська, стала для нього об'єктом пильної уваги та всілякого сприяння у розвитку [99, 355–356], у 1970–1980-х рр. випускники Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту мали преференції при кар'єрному зростанні (особливо – по партійній лінії) [263, 160–161], а ректор цього ВНЗ у 1972–1984 рр. – Володимир Пархоменко – став останнім міністром вищої і середньої спеціальної освіти УРСР (1985–1991) [299].

В. Врублевський, посилаючись на розповідь В. Щербицького, писав, що взимку 1939/1940 рр. (тобто – на четвертому курсі інституту) останнього мобілізували до армії та відправили на радянсько-фінляндську війну, але поки він прибув на фронт бойові дії вже закінчилися [77, 15]. Інших підтверджень цьому факту виявити поки що не вдалося.

Початок німецько-радянської війни 1941–1945 рр. співпав з отриманням В. Щербицьким диплому і розподіленням на посаду заступника головного механіка Верхньодніпровського дослідного заводу [267, 110], на якій він не пропрацював жодного дня – вчорашнього студента у липні 1941 р. мобілізують до Червоної Армії і як випускника ВНЗ хімічного профілю направляють на короткотермінові курси до Військової академії хімічного захисту ім. Ворошилова (м. Москва, Росія). У грудні 1941 р. – березні 1944 р. В. Щербицький – начальник хімічної служби мотострілецького полку у складі танкової дивізії на Закавказькому фронті. У квітні 1942 р. – лютому 1943 р. разом зі своєю частиною він перебував у складі Групи радянських військ в Ірані, що знаходилася там з серпня 1941 р. по травень 1946 р. з метою попередження можливої агресії з боку Туреччини, яка у Другій світовій війні виступала на боці Німеччини. У березні 1944 р. – грудні 1945 р. – офіцер штабу Закавказького фронту (з серпня 1945 – Тбіліський військовий округ), остання

посада перед демобілізацією – помічник начальника хімічного відділу штабу з бойової підготовки [77, 10; 274, 119].

Участі у бойових діях В. Щербицький не брав і на фронті за всі чотири роки війни, судячи з усього, так і не побував [235, 489], незважаючи на твердження В. Врублевського, що його шеф взимку 1941/1942 р. воював під Москвою [77, 15–16], що не підтверджується з інших джерел. Бойових нагород не мав, за винятком масової медалі «За оборону Кавказу» (станом на 1985 р. – близько 870 тис. нагороджених), яка, згідно з положенням, вручалась кожному, хто тим чи іншим чином був дотичний до бойових дій на Кавказі (не обов'язково – брав у них безпосередню участь) протягом не менше ніж трьох місяців у період з липня 1942 р. по жовтень 1943 р. [308, 144]. Про досить низький статус цієї медалі свідчить наступний факт: у представленні на нагородження від 2 жовтня 1944 р., підписаному начальником хімічного відділу штабу Закавказького фронту полковником Олександром Пальмовим, фігурує 12 осіб. Серед них – не лише офіцери (у т. ч. – помічник начальника відділу старший лейтенант Володимир Щербицький), а й вільнонаймані – бухгалтер Тамара Гольштейн та друкарка Маргарита Согомонян [25, 371]. Згідно з цим же документом В. Щербицький, котрий перебував у діючій армії з липня 1941 р., станом на жовтень 1944 р. жодною державною нагородою відзначений не був (відповідна інформація зазначена у спеціальній графі) [25, 371]. Отримав свою медаль «За оборону Кавказу» за №036689 майбутній керівник радянської України майже через півроку після представлення – 30 березня 1945 р., коли він вже був капітаном і займав посаду інспектора з вогнів (рос. «инспектор по огням») хімічного відділу штабу Закавказького фронту [24, 298], який на той час вже давно знаходився у глибокому тилу німецько-радянської війни.

Офіційна біографія В. Щербицького також інформує про наявність у нього ордена Вітчизняної війни I ступеня, отриманого у 1985 р. з нагоди 40-річчя перемоги Радянського Союзу над Німеччиною [311, 20]. Ним, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 11.03.1985 р. (а також орденом Вітчизняної війни II ступеня), нагороджувалися фактично всі живі на той

момент ветерани німецько-радянської війни 1941–1945 рр., котрі приймали в ній безпосередню участь у складі діючої армії, партизанських формувань або у підпіллі [307, 190–192]. Електронний загальнодоступний банк нагородних документів Міністерства оборони Російської Федерації «Подвиг народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», де викладені всі ювілейні нагородження 1985 р., інформації про нагородження В. Щербицького не підтверджує. Хоча там присутні відомості, скажімо, про Івана Лутака, котрий у 1969–1976 рр. був другим секретарем ЦК КПУ (у роки війни, як і В. Щербицький – начальник хімічної служби полку, лише – стрілецького, капітан, нагороджений за участь у бойових діях орденом Червоної Зірки [18, арк. 308, 316] та медаллю «За бойові заслуги» [12, арк. 1 зв., 27], у 1985 р. – орденом Вітчизняної війни I ступеня [294]), про голову Ради Міністрів УРСР Олександра Ляшка (командир танкового взводу на фронті, викладач училища самохідної артилерії, лейтенант, орден Вітчизняної війни I ступеня у 1985 р. [295]), першого секретаря Київського обкому КПУ Володимира Цибулька (командир мінометної роти, старший лейтенант, фронтові нагороди – ордени Кутузова III ступеня [14, арк. 147] та Вітчизняної війни II ступеня [16, арк. 204, 318], орден Вітчизняної війни I ступеня у 1985 р. [305]), першого секретаря Полтавського обкому КПУ Федора Моргуна (офіцер-мінометник, два ордени Вітчизняної війни I ступеня, у т. ч. один – у 1985 р. [40]), міністра меліорації і водного господарства УРСР Миколу Гаркушу (парторг окремого полку зв'язку, майор, ордени Вітчизняної війни II ступеня (два – у 1945 [15, арк. 99] та 1985 [289] рр.) та Червоної Зірки [17, арк. 51], медаль «За бойові заслуги» [12, арк. 208 зв., 232]) та інших представників вищого керівного ешелону радянської України середини 1980-х рр., котрі протягом 1941–1945 рр. перебували у діючій армії.

Щербицького Володимира Васильовича серед нагороджених немає. Хоча, у будь-якому випадку, ордену Вітчизняної війни саме I ступеня він у 1985 р. не міг отримати за визначенням, оскільки, згідно із згаданим вище указом Президії Верховної Ради СРСР від 11.03.1985 р., для цього необхідно було або отримати

поранення в боях, або бути нагородженим під час німецько-радянської війни будь-яким радянським орденом чи однією із наступних медалей – «За відвагу», «За бойові заслуги», Нахімова, Ушакова, «Партизану Вітчизняної війни» [307, 192].

І тут варто навести цікаве міркування ровесника В. Щербицького – О. Гончара, котрий воював з червня 1941 р. по травень 1945 р. у мінометних підрозділах і повернувся з фронту старшиною з орденами Слави III ступеня [21, арк. 160, 192], Червоної Зірки [23, арк. 124, 137] та трьома медалями «За відвагу» [19, арк. 243; 20, арк. 2, 33; 22, арк. 405], а у 1985 р. був теж нагороджений «ювілейним» орденом Вітчизняної війни I ступеня [290]: «Ніхто не знає, ким він (В. Щербицький. – О. Я.) був на фронті... Фронтівки вважають, що був він смершевцем, тим-то й ніде ні слова про його фронтіві подвиги...» [82, 280]. Втім, припущення класика української літератури не зовсім корелюються з офіційними документами, згідно з якими В. Щербицький був таки офіцером хімічної служби. Принаймні – у період з березня 1943 р. – і впритул до завершення війни [24, арк. 298; 25, арк. 371].

Проте навряд чи демобілізований капітан Щербицький почував себе обділеним, оскільки повернувся у грудні 1945 р. до рідного Верхньодніпровська хоча й без нагород, але живим, жодного разу не пораненим та ще й з дружиною, молодшою за нього на п'ять років – Аріадною Гаврилівною (у дівочтві – Жеромською), котру всі і завжди називали Радою. Познайомилися вони у 1944 р. у Тбілісі, побралися 13 листопада 1945 р. у тому ж місті. К. Продан стверджував, що «Рада Гаврилівна у молоді роки, за нинішніми мірками, могла б претендувати на титул «міс Україна» [168, 149]. За освітою вона була філологом-русистом, за її ж словами – за рік до заміжжя (тобто – у 1944 р.) закінчила Тбіліський педагогічний інститут ім. Пушкіна [77, 18]. Нюанс полягає у тому, що такого ВНЗ тоді не існувало – до 1946 р. це було Тбіліське педагогічне училище [302].

Все життя Р. Щербицька пропрацювала за спеціальністю – вчителем російської мови та літератури, стверджують – досить непоганим [265, 121].

У Києві місцем її роботи була середня школа №57, де навчалися діти представників вищої номенклатури УРСР [176, 13–14]. Свого часу перший секретар Ленінського райкому КПУ м. Києва Костянтин Панікарський (до слова – тесть колишнього голови Верховної Ради України Володимира Литвина), на підзвітній території якого знаходився цей навчальний заклад, виходив на В. Щербицького з пропозицією щодо призначення Ради Гаврилівни директором, на що отримав відповідь: «Доки я перший секретар, моя дружина має бути рядовим вчителем...» [178, 297]. У сім'ї вона, за власним зізнанням, добровільно перебувала на підпорядкованому становищі, авторитет чоловіка для неї був непохитним, у свої справи він її ніколи не посвячував і ні про що не радився [77, 18].

Поживши деякий час у батьків у Верхньодніпровську, на початку 1946 р. В. Щербицький влаштувався начальником бюро планово-попереджувальних ремонтів на Дніпродзержинський коксохімічний завод [267, 110], який у квітні, після відновлення та реконструкції, видав першу післявоєнну продукцію [287, 492–493]. Того ж року у подружжя Щербицьких, народився первісток – син Валерій і вони отримали своє перше житло – кімнату у комунальній квартирі по вулиці Лікарняній, в якій сусідили з робітником із того ж таки коксохіму [120, 256].

Пропрацював на виробництві В. Щербицький всього нічого – вже у серпні 1946 р. його обирають секретарем парткому на тому ж підприємстві. На цьому він як інженер закінчився – у віці 28 років ступив на компартійно-номенклатурну дорогу, з якої вже не звертав майже впритул до кінця життя.

Відтак констатуємо, що на момент переходу до номенклатурної обійми В. Щербицький не мав повноцінного виробничого досвіду, який обмежувався піврічним стажем, що було явищем якщо не екстраординарним, то, як мінімум, вибивалося із загальної тенденції, оскільки загальноприйнятою нормою у комуністичному середовищі того часу для висуванців на серйозні партійні посади (тим більше, коли мова йшла не про чисту ідеологію, а про роботу на виробництві) була наявність не просто робітничого минулого, але й навичок

управління колективами. У всякому випадку, перші секретарі ЦК КПУ 1940–1960-х рр. – попередники В. Щербицького на цій посаді – мали саме такі біографії: Петро Шелест тривалий час працював на металургійному виробництві, очолював авіабудівні підприємства, Микола Підгорний майже 10 років віддав цукровій промисловості, Олексій Кириченко стільки ж часу працював у галузі механізації сільського господарства, Леонід Мельников прийшов у номенклатуру з вугледобувної промисловості, маючи і робітничий, і інженерний стаж [239, 193, 229, 242, 288]. Те ж саме можна сказати і про найближчих соратників В. Щербицького вже як першого секретаря ЦК КПУ – голову Ради Міністрів УРСР О. Ляшка (шість років на Новокраматорському машинобудівному заводі – від інженера до заступника директора), других секретарів ЦК КПУ І. Лутака (два роки заступником директора цукрового заводу) та О. Титаренка (сім років на металургійних підприємствах – від майстра до начальника цеху), голову Президії Верховної Ради УРСР О. Ватченка (шість років у системі шкільної освіти – від учителя за завідувача міськвн) [239, 156, 217, 220, 273] та ін.

В. Щербицький же, ставши представником компартії на підприємстві, яке станом на 1950 р. виготовляло 1/10 всього українського коксу [297], був «людиною нізвідки», що наштотує припущення щодо появи у його житті покровителя, про що мова піде у наступному підрозділі.

2.2. Початок кар'єри у партійно-державній номенклатурі

Несподіваний поворот у кар'єрі 28-літнього В. Щербицького, яка, за великим рахунком, тільки-но розпочалася, можна пояснити тим, що молодий інженер потрапив у поле зору певної впливової групи, або людини, що розпочала формування своєї команди. Це була унормована практика в середовищі радянської партноменклатури – «обачливо підбирати коло своїх приятелів, в який входили б тільки «перспективні» і корисні люди», оскільки,

«щоб зробити партійну кар'єру, треба бути не одинаком, а членом кліки, де всі підтримають один одного» [212, 129].

На загал прийнято вважати, що покровителем В. Щербицького був Леонід Брежнєв. Стосовно більш пізнього часу – це цілком вірно. Однак у тому ж серпні 1946 р., коли начальник бюро планово-попереджувальних ремонтів Дніпродзержинського коксохімічного заводу В. Щербицький був обраний секретарем партійного бюро цього ж підприємства, уродженець Дніпродзержинська (до 1936 та з 2016 – місто Кам'янське), генерал-майор Л. Брежнєв тільки-но звільнився в запас з посади начальника політичного управління Прикарпатського військового округу і був призначений першим секретарем Запорізького обкому КПУ. Навряд чи він тоді щось чув про інженера одного з численних підприємств свого рідного міста.

Вони могли познайомитися лише наприкінці 1947 р., коли Л. Брежнєв очолив Дніпропетровський обком КПУ. До цього часу тут першим секретарем з 1944 р. був Павло Найдьонов, котрий теоретично міг протегувати В. Щербицькому на початку його номенклатурного шляху, однак на практиці це викликає сумніви, оскільки керівника Дніпропетровщини важко назвати успішним та авторитетним управлінцем – у листопаді 1947 р. він був знятий з посади, кілька місяців знаходився у підвішеному стані (схоже – у верхах вирішувалася його доля) і лише на початку 1948 р. його було переведено з відвертим пониженням до Львова – начальником обласного управління легкої промисловості [241].

За логікою того часу, втратити свої посади повинні були і висуванці П. Найдьонова, однак В. Щербицький залишився на місці, а незабаром пішов на підвищення. Тому найбільш логічним було б припустити, що він був креатурою першого секретаря Дніпродзержинського міськкому КПУ (1945–1947) Георгія Павлова, котрий ще з довоєнних часів входив до найближчого оточення Л. Брежнєва. Останній, ставши генеральним секретарем ЦК Компартії Радянського Союзу, зробив свого старого друга у 1965 р. керуючим справами ЦК КПРС – людиною, яка розпоряджалася річним бюджетом обсягом у 3 млрд.

радянських карбованців (припускається, що він відав також т. зв. «касою партії»), керувала «всією імперією розподілу благ в Радянському Союзі. У його імперії були спецбази продовольчих і промислових товарів, ательє, меблеві спеццехи і навіть аффінажний заводик, де дружинам начальства робили золоті кільця і інші ювелірні вироби. ...З ним рахувалися і секретарі ЦК. Вони від нього залежали, а не він від них. Він обов'язково був присутній на засіданнях секретаріату ЦК, як і завідувач загальним відділом» [250, 419–421]. Г. Павлов пробув на цій посаді до вересня 1983 р., а через вісім років, вже будучи пенсіонером – у 81-літньому віці покінчив життя самогубством, викинувшись з вікна.

Не виключено (і навіть вірогідно), що саме Г. Павлов помітив В. Щербицького, висунув його на першу кар'єрну сходинку (посада секретаря парткому чи партбюро розглядалася як своєрідний випробувальний термін для кандидатів до номенклатури [212, 129]), а після приходу Л. Брежнєва на посаду першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ, проінформував останнього щодо перспективного члена їхньої команди. У будь-якому випадку, повз Г. Павлова, як першого секретаря Дніпродзержинського міськкому КПУ, це призначення не могло пройти за визначенням. І тому саме його можна вважати номенклатурним «хрещеним батьком» майбутнього першого секретаря Компартії України. Про те ж, що мову необхідно вести, передусім, про формування «брежнєвської команди», яку в сучасній історіографії прийнято йменувати «дніпропетровською», свідчить подальше просування В. Щербицького номенклатурними щаблями на Дніпропетровщині – його відверто «тягнули».

У листопаді 1947 р. першим секретарем Дніпропетровського обкому КПУ стає Л. Брежнєв, Г. Павлова у грудні переводять до Москви до центрального апарату ВКП(б), а В. Щербицький у січні 1948 р. призначається завідувачем організаційно-інструкторським відділом Дніпродзержинського міськкому КПУ(б)У. Першим секретарем тут в цей час став Іван Соболев – фігура явно перехідна, однак він залишив цікаві свідчення про Л. Брежнєва, які

опосередковано дещо проясняють у подальшій біографії В. Щербицького, котрий вже через сім місяців – у серпні 1948 р. – обирається другим секретарем Дніпродзержинського міськкому КП(б)У.

З цією посадою пов'язана перша відома внутрішня характеристика майбутнього керівника радянської України, що була виявлена в архівах Ю. Шаповалом. Цей документ змальовує людину, яка є повною протилежністю тому забронзовілому образу В. Щербицького, що його було сформовано протягом 1970–1980-х рр. Відповідальний організатор Управління кадрів ЦК КП(б)У на прізвище Алексахин писав: «З розмови з тов. Щербицьким з'ясувалося, що він у питаннях організаційно-партійної роботи орієнтується правильно, розуміє її, однак висловлює таку думку, що цю роботу він уже досконало знає. Схильний до самостійної роботи, має на увазі завод, оргпартроботою обтяжений... Зі свого боку, вважаю, що тов. Щербицький за своїми об'єктивними даними і недостатнім досвідом партійної роботи не підходить на рекомендовану посаду – другого секретаря Дніпродзержинського міськкому КП(б)У» [274, 119].

Однак, незважаючи на негативний висновок за результатами співбесіди у Києві, затвердження все-таки відбулося, що зайвий раз вказує на наявність у В. Щербицького покровителів. Висунення його кандидатури на посаду другого секретаря великого промислового міста не могло відбутися без Л. Брежнєва, але остаточне рішення, приймалося більш на той час впливовими людьми – і не у Дніпропетровську.

Із розповідей самого В. Щербицького відомо, що восени 1947 р. він зумів догодити тогочасному першому секретарю ЦК КП(б)У, одному з найближчих соратників Й. Сталіна Лазарю Кагановичу, котрий відвідав Дніпродзержинськ. Причому догодити, на, так би мовити, на побутовому рівні: дістав незнані на той час у місті (це якщо вірити самому оповідачеві) махрові полотенця, для того щоб високий гість міг обтертися після купання у холодному Дніпрі (Каганович був любителем подібних процедур) [77, 19–20].

Проте на момент висування В. Щербицького на другого секретаря Дніпродзержинського міськкому, першим секретарем ЦК КП(б)У вже був Микита Хрущов (він після менш, аніж річної перерви повернувся на цю посаду). І тут варто згадати про І. Соболева, котрий стверджував, що в часи, про які йде мова (втім – і надалі теж), М. Хрущов незмінно протегував Л. Брежнєву [256, 80] і того ж 1948 р. фактично врятував його кар'єру (а, можливо, й життя) – перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У без санкції вищих партійних інстанцій влаштував виставку досягнень промислових та сільськогосподарських підприємств регіону. Причому – надзвичайно помпезну та дорогу, в той час як Дніпропетровськ, за свідченням першого секретаря Полтавського обкому КПУ у 1973–1988 рр., а тоді – студента Дніпропетровського сільськогосподарського інституту (1945–1949) Федора Моргуна, на момент призначення Л. Брежнєва представляв собою «мертве місто», якого «по-суті не було», «водопровід і транспортні комунікації не діяли» [250, 83]. Розбиратися з показухою з Москви прибула комісія на чолі з секретарем ЦК ВКП(б) Георгієм Маленковим, котрий тоді відав питанням оборонної промисловості в СРСР, у т. ч. – розробкою ядерних боезарядів, а Дніпропетровськ у системі військово-промислового комплексу Радянського Союзу займав особливе місце. Однак все обійшлося – М. Хрущов прикрив Л. Брежнєва. Він зателефонував безпосередньо до Й. Сталіна і сказав, що виставка проведена за його вказівкою, чим, фактично, взяв вину на себе [256, 80].

Ще один момент, який підтверджує наявність цього номенклатурного тандему вже у 1940–1950-х рр. – у 1952 р., коли Л. Брежнєв після XIX з'їзду КПРС став секретарем Компартії Радянського Союзу, він тричі побував на прийомі у Й. Сталіна. І всі рази – разом з М. Хрущовим [41, 550–551].

Таким чином, вибудовується очевидний ланцюговий взаємозв'язок «Хрущов – Брежнєв – Щербицький», який, схоже, і зіграв свою роль у призначенні останнього на першу повноцінну номенклатурну посаду – другого секретаря Дніпродзержинського міськкому КП(б)У, незважаючи на де-факто

негативну внутрішню характеристику. Це, вочевидь, не означає, що перший секретар ЦК КПУ(б)У якимось особливо опікувався долею другого секретаря партійного комітету Дніпродзержинська. Хрущов просто тягнув «свого» Брежнєва, а той, у свою чергу – «свого» Щербицького. При цьому кожен із них – на своєму рівні – виступав тим, що С. Кульчицький називав «субцентрами влади» [234, 7], вкладаючи, щоправда, в цей термін дещо ширший зміст.

Подальшому успішному просуванню В. Щербицького кар'єрними східцями заважав, згідно з компартійними канонами, надто незначний виробничий стаж, нехай навіть і з «партійним ухилом». Напевне, саме цим можна пояснити те, що у грудні 1951 р. його на дев'ять місяців «відряджають» на найбільше підприємство Дніпродзержинська – рідний для Л. Брежнєва Дніпровський металургійний завод ім. Дзержинського, який тільки-но вийшов на повну виробничу потужність після повоєнного відновлення [287, 509] – парторгом ЦК КПРС. Ця посада існувала в системі партійного апарату у 1933–1961 рр. «з метою посилення керівництва і політичної роботи ... на окремих ділянках соціалістичного будівництва, що набувають особливо важливого значення для народного господарства. Парторги ЦК КПРС присутні на великих підприємствах, на будівництвах і т. п.» [298, 181].

Варто акцентувати увагу на тому, що це був партійний організатор від ЦК Компартії Радянського Союзу, а не України. Нюанс, в цілому, можливо не надто значний (республіканська парторганізація все одно була складовою частиною загальносоюзної), однак для подальшої кар'єри В. Щербицького цей факт – керівництво партійною організацією від імені Москви, а не Києва – мав суттєве значення. Тим більше, що Дніпровський металургійний завод ім. Дзержинського (у просторіччі – «Дзержинка») був одним з найбільших промислових підприємств СРСР (і залишається таким і в незалежній Україні) з повним металургійним циклом. З цього підприємства вийшов і Л. Брежнєв, якого на момент призначення В. Щербицького на Дніпропетровщині вже не було – у червні 1950 р. він очолив компартію Молдавської РСР.

Його місце у Дніпропетровському обкомі КП(б)У посів Андрій Кириленко, який з часом теж стане одним із найбільш впливових представників «дніпропетровського клану» в керівництві Радянського Союзу – секретарем з промисловості та будівництва (1966–1982) та членом Політбюро (1962–1982) ЦК КПРС. На початок 1950-х рр. він вже був близьким соратником Л. Брежнєва – вони зійшлися у 1946–1947 рр. у Запоріжжі, де Леонід Ілліч був першим, а Андрій Павлович – другим секретарями обкому КПУ. При Л. Брежнєві як генеральному секретареві ЦК КПРС А. Кириленко стане де-факто третьою особою (після М. Суслова) в партії і залишатиметься таким до самої смерті свого покровителя (Ю. Андропов відправив А. Кириленка на пенсію через 10 днів після похорон Л. Брежнєва), незважаючи на те, що на початок 1980-х рр. у нього вже спостерігалися атрофічні процеси у корі головного мозку (старечий маразм) [186, 118], він не міг ні писати, ні читати [105, 46].

Однак на межі 1940–1950-х рр. це була одна команда амбітних номенклатурників, котра поступово нарощували власний кадровий потенціал – і В. Щербицький вже міцно утвердився на їхній орбіті. Деякі дослідники навіть стверджують, що в середовищі української номенклатури Л. Брежнєва, А. Кириленка та В. Щербицького в той період називали «трыома богатырями» [221, 665]. Хоча компанія «дніпропетровських богатырів», насправді була ширшою – просто не всі вони досягли таких висот, як вказані троє, що, втім, не применшує впливовості цих людей в конкретний час і в конкретному місці. Одним з таких напівзабутих діячів був Михайло Щербань – перший секретар Дніпропетровського міськкому КПУ у 1950–1961 рр., якого В. Щербицький, якщо вірити В. Врублевському, вважав своїм наставником у партійній кар’єрі [77, 63] і який також відомий як тесть класика української літератури Павла Загребельного, завдяки чому цей письменник вважався своєю людиною у компартійних колах і був одним з тих небагатьох, хто підтримував більш-менш дружні стосунки з родиною Щербицьких на суто людському, побутовому рівні [92].

Після «обкатки» на «Дзержинці» у серпні 1952 р. В. Щербицький обирається вже першим секретарем Дніпродзержинського міськкому КПУ, змінивши на цій посаді І. Соболева. Виявлена Ю. Шаповалом ще одна характеристика, що передувала цьому призначенню і була підписана завідувачем відділу партійних, профспілкових і комсомольських органів ЦК КПУ К. Москальцем та інспектором ЦК КПУ В. Стеценком, стверджувала, що, порівняно з 1948 р. В. Щербицький мало змінився – хіба що почав «враховувати та виправляти» недоліки свого характеру, які полягали в тому, що «т. Щербицький дещо гарячий, через що може припуститися поспіху в роботі. ...дещо запальний і зарозумілий» (В. Врублевський теж відзначав, що майбутній перший секретар ЦК КПУ у ті роки був «занадто прямолінійним та безкомпромісним» [77, 21]), але в цілому він виріс у «досвідченого, підготовленого партійного працівника, який добре знає роботу партійних організацій підприємств чорної металургії» [274, 119].

Тим часом в СРСР і, як наслідок – в УРСР, розпочалися серйозні суспільно-політичні зрушення. У березні 1953 р. помирає Й. Сталін, а у червні відбувається пленум ЦК КПУ, на якому тодішній перший секретар Леонід Мельников, котрий вважався стовідсотково «сталінським кадром», звільняється з посади (за наполяганням Лаврентія Берії [269]) і відправляється послом СРСР до Румунії [230, 105]. На чолі республіканської партійної організації вперше за весь час існування КПУ стає етнічний українець – уродженець Херсонщини Олексій Кириченко, котрий з 1938 р. перебував у орбіті впливу М. Хрущова [269], біля якого пройшов майже всю німецько-радянську війну, при ньому ж був секретарем ЦК КП(б)У з кадрів (1944–1945), першим секретарем Одеського обкому КП(б)У (1945–1949), потім – другим секретарем ЦК КП(б)У (1949–1953) при Леонідові Мельникову, але – як очевидна креатура М. Хрущова. Останній, у свою чергу, хоча влітку 1953 р. ще не мав номінальної повноти влади (його буде обрано першим секретарем ЦК КПРС лише у вересні), вже почав розставляти своїх людей на місцях, роблячи очевидний акцент на національні кадри [270, 876].

Проблемою О. Кириченка, як номенклатурного працівника, був не лише надзвичайно важкий характер, що, як правило, відзначають дослідники його біографії [269], але й відсутність власної команди – він цілком і повністю був орієнтований на М. Хрущова, котрий у 1957 р. зробив його секретарем ЦК КПРС, а фактично – другою людиною в СРСР. Проте О. Кириченко, як одинак, не зміг протистояти внутрішньопартійним кланам і у 1960 р. був зміщений з високих посад, закінчив свою трудову біографію на посаді директора Пензенського дизельного заводу і у 54-літньому віці був відправлений на пенсію.

Як противагу тут можна навести приклад Миколи Підгорного, котрий при О. Кириченкові став другим секретарем ЦК КПУ, у 1957 р. змінив його на посаді першого секретаря, а в підсумку дослужився до голови Президії Верховної Ради СРСР (1965–1977). Причина такого кар'єрного зростання, не в останню чергу, криється у належності М. Підгорного до т. зв. «харківського клану», до якого входили також перший секретар ЦК КПУ у 1963–1972 рр. Петро Шелест, другий секретар ЦК КПУ (1963–1966) Микола Соболев, секретар ЦК КПРС (1963–1965) Віталій Тітов, низка впливових працівників у апараті ЦК КПРС та Раді Міністрів СРСР – всі вони нерідко демонстрували спільну позицію з приводу тих чи інших суспільно-політичних та економічних питань [279, 229]. О. Кириченко подібної підтримки за своїми плечима не мав.

Характерна деталь – П. Шелест у червні 1966 р. зробив у своєму щоденнику запис: «О. І. Кириченко, колишній перший секретар ЦК КПУ і секретар ЦК КПРС, нині персональний пенсіонер, живе в Москві, проситься на Україну, в Київ і хоче працювати. Порадився з членами Президії ЦК. Недружно підтримали цю пропозицію; не висуваючи мотивів проти, несміливо, без аргументів заперечували Кальченко, Щербицький (тоді – голова Ради Міністрів УРСР. – О. Я.), Грушецький» [175, 350].

Однак це було через понад 10 років, а тоді – у 1953 р., вони виглядали дещо не співмірними величинами – перший секретар Центрального Комітету Компартії України і перший секретар Дніпродзержинського міськкому КПУ.

Окрім того, покровитель В. Щербицького – Л. Брежнєв, котрий встиг у жовтні 1952 р. стати секретарем ЦК КПРС, у день смерті Й. Сталіна був знятий з цієї посади і призначений начальником Політичного управління Військово-морського міністерства СРСР (з травня – заступник начальника Головного політичного управління Радянської Армії та ВМФ СРСР), що розцінювалося як нехай і відносно м'яка, але відверта опала. Сам Брежнєв, наскільки можна судити з його листа на ім'я Г. Маленкова у травні 1953 р., мало не поставив хрест на своїй подальшій кар'єрі і просився на будь-яку партійну роботу, але – в Україну [250, 97], напевно – не в останню чергу через наявність в УРСР соратників.

Переляк виявився недовгим – М. Хрущов, більш-менш утвердившись при владі, згадав про свого українського протеже і у лютому 1954 р. Л. Брежнєв призначається другим секретарем КП Казахстану. Співпадіння чи ні, але того ж місяця В. Щербицький стає другим секретарем Дніпропетровського обкому КПУ (першим секретарем продовжував лишатися А. Кириленко). Він опікувався кадрами та промисловістю, зокрема – заводом №586, який того ж року розпочав випуск міжконтинентальних балістичних ракет стратегічного призначення, а нині відомий під назвою Державне підприємство «Виробниче об'єднання Південний машинобудівний завод ім. О. М. Макарова», або ж, у скороченому варіанті – «Південмаш». Це дало підстави В. Щербицькому у подальшому вважатися одним з піонерів радянської ракетобудівної техніки і навіть стати у зв'язку з цим лауреатом Ленінської премії у 1982 р. [118, 127].

У серпні 1955 р. Л. Брежнєв стає першим секретарем ЦК КП Казахстану, у грудні А. Кириленка переводять першим секретарем ще більш потужного у промисловому та оборонному відношенні, аніж Дніпропетровський, Свердловського обкому КПРС у Росії, а його місце у Дніпропетровську займає В. Щербицький. Він стає першим секретарем обкому – тим, кого Я. Погребняк називав «ключовою фігурою у системі влади» в СРСР [166, 93]. Йому – лише 37 років, що за номенклатурними мірками того часу – «юний вік», а він вже досягнув на регіональному рівні кар'єрного максимуму і навіть розпочав

формування власної команди – другим секретарем Дніпропетровського обкому при ньому стає Олексій Ватченко, один з найближчих соратників В. Щербицького у 1960–1980-х рр., піком кар’єри якого були посади голови Президії Верховної Ради УРСР (1976–1984) та члена Політбюро ЦК КПУ (1966–1984) [239, 156].

Говорячи про діяльність В. Щербицького у 1946–1957 рр. не можна оминати питання: до якого покоління радянських керівників він належав – «сталінського» чи «хрущовського»? Автор одного з небагатьох наукових досліджень кадрової політики КПРС, здійснених за радянської доби (більшість інших тогочасних публікацій аналогічної тематики відносяться радше до ідеології, аніж до науки) – В’ячеслав Яцков – вивів три покоління номенклатурних кадрів, що сформувалися в СРСР протягом 1920–1980-х років: перше покоління – це «ленінська когорта і випестувана нею у двадцяті роки талановита плеяда молодих керівних робітників», друге – «формувалось під впливом диктату часу та диктату культу особи», третє – «продукт нової кадрової політики», започаткованої вже після смерті Сталіна, у середині 1950-х рр. [282, 33–34, 37].

Якщо взяти за основу цю періодизацію, то В. Щербицького можна вважати представником «перехідного періоду» – на межі другого («сталінського») та третього («хрущовського») поколінь радянських керівників. Розпочавши політичну кар’єру на останньому етапі епохи «культу особи» – у 1946 році – партторгом на заводі у Дніпродзержинську, а потім ставши на чолі цього міста, він після смерті Сталіна (1953 р.) за якихось три роки (1954–1957) проходить шлях від першого секретаря Дніпродзержинського міськкому КПУ до першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ. Однак ментально, в силу історичних обставин, на які припало формування В. Щербицького як особистості та номенклатурного працівника, а також, через його подальший конфлікт з М. Хрущовим, його радше можна трактувати як «сталініста», аніж «хрущовця» – якщо не за методами керівництва, то, як мінімум – за світоглядом.

У всякому випадку, він відчував певну ностальгію за цієї епохою, одночасно намагаючись підлаштуватися до нових умов, підтвердженням чому – три характерних епізоди, перший з яких стосується 1953 р., коли В. Щербицький очолював Дніпродзержинський міськком КПУ, другий – 1955 р., коли молодий партфункціонер став першим секретарем Дніпропетровського обкому КПУ, а третій – 1969 р., коли вже виріс до голови Ради Міністрів УРСР та кандидата у члени Політбюро ЦК КПРС.

У першому випадку В. Щербицький продемонстрував певну інерційність мислення та апаратну недосвідченість, нерозуміння того, що в країні та компартії майже відразу після смерті Й. Сталіна розпочалися певні тектонічні зрушення. «Перша наша зустріч відбулася 1953 року на засіданні відділу пропаганди ЦК Компартії України, – писав Ю. Лазебник. – де я працював на посаді заступника завідуючого відділом. Щербицький був тоді першим секретарем Дніпродзержинського міського комітету партії, його було запрошено на це засідання у зв'язку із заявою редактора міської газети «Держинець», в якій той скаржився, що секретар міськкому надмірно опікає газету і вимагає погодження з ним кожної критичної замітки перед її публікацією. До Дніпродзержинська виїхав інструктор ЦК для з'ясування наведених фактів, а потім було викликано в Київ і самого Щербицького. Йому довелося визнати свої помилки в керівництві газетою і пообіцяти надалі їх не припускати» [123].

Прошло два роки і В. Щербицький прийняв нові правила гри, демонструючи на перших порах непогане мистецтво лавірування – той же Ю. Лазебник згадує, як у 1955 р. новопризначений перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ намагався сподобатися О. Кириченку: «Я був тоді у відрядженні в Дніпропетровську. Щербицький запросив мене до свого секретарського кабінету, щоб порадитися, як він сказав, в «одній делікатній справі». Суть цієї справи така: з Києва подзвонили, що до Дніпропетровська автомашиною виїхав перший секретар ЦК О. І. Кириченко, Щербицькому ніколи не доводилося зустрічати такого високого гостя, і він вирішив

порадитися зі мною, як це зробити. Його, зокрема, цікавило, якою мовою розмовляти з гостем. Я відповів йому, що з ініціативи Кириченка весь апарат ЦК українізується і що за цим пильно стежить сам перший секретар. Було помітно, що Щербицькому це сподобалося, і тут же він сказав мені, що теж займеться українізацією працівників обкому...» [123].

Коли ж наприкінці 1969 р. у Москві заговорили про необхідність якось відреагувати на 90-річчя з дня народження Й. Сталіна – якщо не урочистостями, то хоча б згадкою на офіційному рівні, відділи пропаганди та науки ЦК КПРС спільно з Інститутом марксизму-ленінізму вийшли з пропозицією підготувати відповідну редакційну статтю у газеті «Правда». 17 грудня це питання обговорювалося на засіданні Політбюро ЦК КПРС. Єдності не було – думки висловлювалися різні. Зокрема, категорично проти публікації висловилися колишні «куратори» В. Щербицького – голова Президії Верховної Ради СРСР Микола Підгорний та секретар ЦК КПРС Андрій Кириленко, секретар та завідувач Міжнародного відділу ЦК КПРС Борис Пономарьов. Перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест запропонував дати збалансований матеріал – і про помилки, і про досягнення Й. Сталіна, на подібних позиціях стояв і голова Ради Міністрів СРСР Олексій Косигін. Голова Комітету партійного контролю при ЦК КПРС Арвід Пельше висунув ідею обмежитися невеличкою заміткою, перший секретар Московського міськкому КПРС Віктор Гришин вважав, що публікація потрібна, але – «у відповідності з рішеннями ЦК та з'їздів партії», тобто – радше анти-, аніж проталінська, якщо врахувати, що останнім на той час з'їздом КПРС, де мова йшла про Й. Сталіна, був XXII-й у 1961 р. (де, до слова, на одному із засідань В. Щербицький був головою [59, 59]), який посилив заходи з боротьби з культом особи, що було закріплено у новій Програмі та Статуті КПРС [59, 331, 345].

Підтримали ідею апологетичної статті, яка повинна була б, по суті, реабілітувати «добре ім'я» колишнього вождя, оскільки «зараз виросло нове покоління молоді, і воно нічого не знає про Сталіна, окрім культу»: сам генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнев (він на засіданні виступав

останнім, підбиваючи підсумки дискусії, а тому його думка не вплинула на її хід), секретарі ЦК КПРС Іван Капітонов, Федір Кулаков, Михайло Соломенцев та Дмитро Устинов, перший заступник голови Ради Міністрів СРСР Кирило Мазуров (він же запропонував встановити погруддя на могилі Сталіна, що й було зроблено у 1970 р.), голова Комітету державної безпеки СРСР Юрій Андропов, голова Всесоюзної центральної ради професійних спілок (ВЦРПС) Олександр Шелепін, перший секретар ЦК КП Білорусії Петро Машеров, перший секретар ЦК КП Казахстану Дінмухамед Кунаєв, перший секретар КП Узбекистану Шараф Рашидов, голова Ради Міністрів РРФСР Геннадій Воронов [250, 303–307].

Володимир Щербицький належав до останньої групи. Аргументуючи свою позицію щодо необхідності відзначання ювілею Й. Сталіна, він сказав: «Обійти мовчанкою це питання неможливо. Ви візьміть підручники. Що в школах з цього питання, що роз'яснюють нашій молоді? Нічого певного, окрім культу. Мені здається, необхідно дати гарну, об'єктивну статтю. І нас зовсім не зрозуміють, якщо ми не дамо цієї статті» [221, 665; 250, 306].

У підсумку стаття була надрукована в газеті «Правда» 21 грудня 1969 р. у редакції «просталінських» членів та кандидатів у члени Політбюро ЦК КПРС.

Отже, вищенаведені приклади, рівною мірою, як і весь підрозділ в цілому, зайвий раз ілюструють той факт, що В. Щербицький у своєму номенклатурному становленні виявився продуктом перехідної – сталінсько-хрущовської – кадрової генерації, для якого органічним було поєднання непоєднуваного: активної участі у кланових іграх радянської еліти доби М. Хрущова з відвертою ностальгією за тоталітарним стилем керівництва Й. Сталіна.

2.3. Підвищення номенклатурного статусу та участь у боротьбі за владу

4 грудня 1957 р. 39-річний Володимир Щербицький став секретарем і, одночасно, членом Президії ЦК КПУ (відразу – без кандидатського стажу).

У його віданні опинилися вся промисловість (у т. ч. – оборонна) та будівництво радянської України, тобто – сектор, на який в СРСР завжди робилася найбільша ставка. Д. Табачник стверджує, що цьому передувала «тривала розмова віч-на-віч» між О. Кириченком та В. Щербицьким, яка відбулася за три місяці до призначення [263, 163]. Щоправда, жодних доказів цьому факту приведено не було. Рівною мірою як і припущенню про те, що «Кириченко сам «вирахував» і знайшов Щербицького» та відкиданню версії щодо лобіювання Л. Брежнєвим свого протеже на цю посаду, оскільки «для Кириченка Брежнєв не був авторитетом. І давати поради Кириченку, знаючи крутий характер Олексія Іларіоновича, Леонід Ілліч навряд чи наважився б» [263, 163].

Ці тези є сумнівними хоча б через те, що, по-перше, В. Щербицького не потрібно було «знаходити». Він, як перший секретар Дніпропетровського обкому перебував у прямому підпорядкуванні першого секретаря ЦК КПУ і вже здобув певний загальносоюзний статус – на антисталінському XX з'їзді КПРС (1956 р.) його було обрано членом Центральної ревізійної комісії КПРС [56, 405, 504], він знаходився у переліку делегатів, що мали вирішальний голос [56, 545]. По-друге, перейшовши «промисловим» секретарем до ЦК Компартії України, В. Щербицький, згідно з розподілом обов'язків всередині ЦК КПРС, опинився під кураторством саме Л. Брежнєва, котрий, повернувшись з Казахстану, з лютого 1956 р. працював секретарем ЦК КПРС, відповідальним на загальносоюзному рівні саме за ті напрямки, що й В. Щербицький – на республіканському (наприклад, у березні 1958 р. вони разом входили до складу комісії ЦК КПРС із забезпечення широкого впровадження зварювальної техніки у виробництво; очолював комісію О. Кириченко, на той момент – вже секретар ЦК КПРС [52, 760]). Тому логічно припустити, що саме Л. Брежнєв просунув свого молодшого колегу, якого опікував вже протягом 10 років, на новий номенклатурний щабель.

Окрім того, зіграла свою роль і тогочасна лояльність В. Щербицького як члена Ревізійної комісії ЦК КПРС до М. Хрущова, вміння робити вірну ставку у

політичних розкладах. Він був присутнім на двох визначальних пленумах ЦК КПРС 1957 р.:

на червневому [40, 553], де Хрущову вдалося відстояти владу у боротьбі з т. зв. «антипартійною групою Молотова, Маленкова, Кагановича та присталого до них Шепілова» – тут Щербицький брав участь у дебатах [40, 588] та підписався під зверненням членів Центральної ревізійної комісії до ЦК КПРС, у якому разом із колегами «рішуче відкинув» «наклепницькі заяви антипартійної групи, партії, що намагалася зганьбити генеральну лінію, і діяльність Першого секретаря ЦК КПРС тов. Хрущова М. С.» [40, 597];

на жовтневому [30, 334–335], на якому був знятий з посади міністра оборони та виведений зі складу всіх керівних органів Георгій Жуков, котрого прямо було звинувачено у бонапартизмі, а завуальовано – у підготовці військового перевороту у Радянському Союзі [30, 352, 353, 455, 496, 521, 539, 613, 630]. В останньому випадку опоненти маршала серед аргументів проти нього, як приклад намагання позбавити Збройні сили СРСР контролю з боку компартії, навели небажання Г. Жукова вводити до складу Військових рад з'єднань Радянської Армії, дислокованих в Україні, перших секретарів відповідних обкомів КПУ, зокрема – В. Щербицького, котрий повинен був стати членом Військової ради 6-ї гвардійської танкової армії, розміщеної на території Дніпропетровщини [30, 334–335]. Цікаво, що через 17 років В. Щербицький вже як член Політбюро ЦК КПРС підпише некролог маршала Жукова, охарактеризованого в цьому документі як «вірний син ленінської партії» [30, 579].

Тоді ж, у 1957-му, він грав на боці М. Хрущова і, схоже, керівнику СРСР доповіли про перспективного дніпропетровця під правильним кутом зору. Тим більше, що наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр. помітною стала лінія на омолодження номенклатурних кадрів вищої ланки, а В. Щербицький вважався одним з найбільш перспективних номенклатурників, достойних союзного рівня [67, 33].

Проте згадана вище «тривала розмова віч-на-віч» між О. Кириченком та В. Щербицьким у 1957 р. дійсно могла відбутися. Лише не у вересні, а у – січні–лютому. За свідченням В. Врублевського, його шефу була запропонована посада посла в СРСР в Угорщині, яка тільки-но пережила криваві події осені 1956 р. Щербицький повинен був замінити там майбутнього генерального секретаря ЦК КПРС Юрія Андропова, котрий повернувся до Союзу у березні 1957 р. Нібито О. Кириченко не просто передав першому секретарю Дніпропетровського обкому пропозицію з Москви, але й, коли той категорично відмовився, почав відверто «пресувати» неслуха, «вживаючи більш, ніж міцні вирази». І лише втручання М. Хрущова («Чого ти до людини пристав? Ну не хоче він бути послом, ось і залиш його у спокої») допомогло вирішити цей конфлікт [77, 21].

Сумніватися у цій версії особливих підстав немає: наступник Ю. Андропова на посаді посла – Євген Громов – теж, як і В. Щербицький, не був професійним дипломатом, займаючи перед призначенням посаду завідувача відділом партійних органів ЦК КПРС по союзних республіках [292, 274]. Так само цілком логічною виглядає і впертість В. Щербицького – представляти СРСР в країні, населення якої за кілька місяців до цього піднялося проти комуністичної влади і розстрілювалося радянськими танками, честі було мало.

Наявність подібного інциденту (чи його відсутність) ніяк не вплинула на стосунки між В. Щербицьким та О. Кириченком (що дивно, якщо зважати на особливості характеру останнього). У всякому випадку, перший секретар ЦК КПУ явно опікав секретаря-початківця. Зокрема, він порадив йому у якості завідуючого приймальнею (офіційно ця посада називалася «відповідальний черговий по приймальні», неофіційно – «особистий секретар») працівника комендатури ЦК Михайла Тяжкороба, котрий став, напевно, найближчим співробітником В. Щербицького протягом наступних 30 років на всіх подальших посадах останнього – вони й на пенсію у 1989 р. пішли одночасно [178, 294, 302]. Повз М. Тяжкороба не міг пройти жоден відвідувач, чи телефонний дзвінок до В. Щербицького. Проте ця кадрова рекомендація

стала останнім виявом прихильності О. Кириченка до В. Щербицького – вони у приміщенні ЦК разом пропрацювали лише три тижні, оскільки 26 грудня 1957 р. Компартія України отримала нового першого секретаря. Ним став Микола Підгорний, а О. Кириченко пішов до Москви на підвищення – секретарем ЦК КПРС (де-факто – другим, хоча де-юре такої посади не існувало).

М. Підгорного прийнято відносити до «харківської групи» радянської номенклатури [279, 229]. Ця прив'язка досить умовна, оскільки харків'янином він пробув якихось три роки – з 1950 по 1953, коли, як перший секретар, очолював Харківський обком КПУ. До цього він працював у системі виконавчої влади, де піком його кар'єри були посади заступника наркомів харчової промисловості СРСР (1940–1941 рр.) та УРСР (1939–1941 та 1944–1946 рр.) і постійного представника Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів СРСР (1946–1950 рр.). Тільки після цього (у віці 47-ми років) він був переведений на партійну роботу – спочатку до Харкова, а потім – до Києва, другим секретарем ЦК КПУ [300, 224–225]. Підгорний вважався креатурою М. Хрущова, якого у 1950-х – на початку 1960-х рр. активно підтримував, зокрема – під час боротьби першого секретаря ЦК КПРС з т. зв. «антипартійною групою» у червні 1957 р. [221, 425] (Підгорний з 1956 р. був членом ЦК КПРС [56, 403, 501]), публічно, від імені України, виступив на ХХІІ з'їзді за винесення саркофагу з тілом Й. Сталіна із Мавзолею [59, 121–122], був прихильником відносної децентралізації економіки СРСР [267, 111].

У 1963 р. М. Підгорний був переведений до Москви секретарем ЦК КПРС, у жовтні 1964 р. разом з Л. Брежнєвим він очолив змову проти М. Хрущова, котрий для них обох був свого часу покровителем. У 1965–1977 рр. – голова Президії Верховної Ради СРСР, тобто – номінальний керівник радянської держави. Дотримувався україноцентричних позицій, зокрема – ставив питання про передачу Краснодарського краю до складу України, мотивуючи це тим, що кубанці – це українці; влітку 1965 р. підтримав ідею тодішнього першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста щодо надання УРСР права

на зовнішньоекономічну діяльність, що викликало великий скандал у Президії ЦК КПРС; через 10 років, при затвердженні нового зразка білета члена КПРС пропонував окремо відображати у ньому членство у Компартії України [221, 426–427].

Тобто, М. Підгорний – особистість неоднозначна і не однолінійна, хоча зазвичай прийнято його описувати як недалекого, поверхового та грубого чоловіка [221, 426; 250, 71–72]. І саме під його керівництвом В. Щербицький пропрацював шість років – пропрацював більш ніж успішно, оскільки перший секретар ЦК КПУ явно благоволив до молодшого колеги, котрого розглядав як члена єдиної команди, вертикаль якої стосовно України наприкінці 1950-х рр. виглядала як «Хрущов – Брежнєв – Підгорний – Щербицький». Останнього, вочевидь, «обкатували» для більш серйозних посад – і не забували при цьому стимулювати. Так, напередодні 40-ліття – 16 лютого 1958 р. – В. Щербицький отримав свій перший орден Леніна [310] – найвищу нагороду СРСР (всього орденів Леніна у нього у підсумку було вісім).

Економіка УРСР (як і СРСР в цілому) в той час завдяки певним дерегулятивним заходам перебувала на підйомі. Взяти хоча б, для прикладу, той же 1957 р.: на металургійному заводі «Азовсталь» (м. Жданов, нині – Маріуполь, Донецька обл.) введено в дію мартенівську піч №12, на металургійному заводі ім. Кірова (м. Макіївка, Донецька обл.) – доменну піч №5, на «Запоріжсталі» (м. Запоріжжя) – великотоннажну мартенівську піч №11, завершено будівництво газопроводу Шебелинка (Харківська обл.) – Дніпропетровськ, першої та другої черг Придніпровської ДРЕС (м. Дніпропетровськ), підключено до загальної мережі Ворошиловградську ДРЕС [287, 527–529] – і т. д. Ці та інші досягнення республіканської промисловості ставилися, незважаючи на загальну тенденцію, у заслугу профільному секретареві ЦК КПУ, який за словами К. Продана, вирізнявся наприкінці 1950-х рр. серед своїх колег «неочікуваними ходами», логікою та аргументами, здатними вирішення будь-якого питання «повернути в іншому напрямку» [206].

З іншого боку, спостерігався очевидний економічний дисбаланс у збиток сільському господарству. В. Щербицький явно «перетягував ковдру на себе», з чим був пов'язаний перший з відомих конфліктів між ним та П. Шелестом, котрий у 1957–1962 рр. був першим секретарем Київського обкому КПУ. У той час на базі села Ксаверівка Васильківського району Київської області реалізовувався проект будівництва зразкового агроміста. На одному із засідань у ЦК КПУ Щербицький звинуватив Шелеста у тому, що той відбирає для цього «державні ресурси, метал, труби, цеглу, залізобетон, асфальт, електродроти та інший будівельний матеріал», які потрібні промисловості. П. Шелест не залишився в боргу і нагадав, що проект перебуває під особистим контролем М. Хрущова, на чому перепалка і затихла [175, 194–196; 264, 108].

На загал В. Щербицький, незважаючи на напівселянське походження, сільського господарства не знав і не розумів, чого ніколи не приховував [77, 152]. Тим більш дивними і, до певної міри, алогічними є обставини його наступного призначення – 28 лютого 1961 р. він стає головою Ради Міністрів УРСР. Цьому передувало рознос, який М. Хрущов влаштував на січневому пленумі ЦК КПРС керівництву УРСР за провали саме у сільському господарстві за підсумками 1960 р. – зриви планів хлібопостачання, малу увагу до кукурудзи, незначний приріст виробництва м'яса і молока [219, 93]. М. Підгорний, щоб відвернути загрозу від себе, вирішив пожертвувати патріархом виконавчої влади УРСР – Никифором Кальченком [264, 108; 267, 111], котрий очолював республіканський уряд з 1954 р.

Заміна професійного аграрія на промисловика-партпрацівника за недоліки у сільському господарстві – це був, звичайно ж, парадокс, однак він цілком вкладався у схему та логіку радянської кадрової політики. При цьому Н. Кальченко залишився у складі уряду – заступником, а з 1962 р. – першим заступником голови Ради Міністрів УРСР, відповідальним (черговий парадокс) за все той же аграрний сектор. Таким чином, очевидно, що група Брежнєва-Підгорного скористалася моментом, аби провести свого ставленика на другий за значенням пост в УРСР.

Того ж таки 1961 р. – у жовтні – на XXII з'їзді КПРС В. Щербицького було обрано членом Центрального Комітету та кандидатом у члени Президії ЦК КПРС, він увійшов до складу президії з'їзду, після заключної доповіді М. Хрущова вносив пропозицію «цілком і повністю схвалити політичний курс та практичну діяльність Центрального Комітету Комуністичної Партії Радянського Союзу в області внутрішньої та зовнішньої політики», йому було довірено головування на одному із засідань з'їзду – вечірньому, 28 жовтня [59, 9, 59, 194, 201, 358, 597]. Влітку 1962 р. М. Хрущов запросив В. Щербицького до свого рідного села Калинівка у Хомутовському районі Курської області Росії, де вони разом з М. Підгорним та головою Ради Міністрів РРФСР Дмитром Полянським провели цілу добу [248, 221], що можна трактувати як вияв особливої прихильності з боку першої особи СРСР.

Сукупно це зайвий раз засвідчило про підвищення номенклатурного статусу В. Щербицького – його виводили на загальносоюзний рівень (для порівняння – за два роки до цього, на XXI з'їзді КПРС він просто був одним з делегатів – жодних виступу, репліки, обрання до керівних органів і т. п. [28, 601]).

Пропрацював В. Щербицький головою Ради Міністрів УРСР два роки й чотири місяці – 28 червня 1963 р. досить несподівано Президія Верховної Ради УРСР ухвалила рішення «увільнити тов. Щербицького В. В. від обов'язків голови Ради Міністрів Української РСР у зв'язку з переходом його на іншу роботу» [274, 120]. «Інша робота» – це було місце першого секретаря Дніпропетровського промислового обкому КПУ. Тобто, удачливий номенклатурик через шість років повернувся туди, звідки вийшов. Опала очевидна, питання лише в тому – чим вона була викликана?

Версія тут єдина – В. Щербицький потрапив у немилість до М. Хрущова, або ж, як художньо висловився з цього приводу Олесь Гончар, «потовчений Хрущовим, він у вишитій сорочечці скаржився нам (творчій інтелігенції... – О. Я.), який він нещасний...» [82, 81] – але нюанси різняться. П. Тронько, котрий на той час працював заступником голови Ради Міністрів УРСР, писав,

що його тодішній безпосередній керівник на одному з пленумів ЦК КПУ піддав критиці діяльність рад народного господарства (раднаргоспів) – органів управління економічними адміністративними районами, на які у 1957–1965 рр. була розділена територія СРСР і які підпорядковувались урядам союзних республік. Створені вони були у межах економічної реформи народного господарства, ініційованої М. Хрущовим, що була спрямована на децентралізацію та оптимізацію радянської економіки, зменшення її залежності від партійних органів. В. Щербицький же вважав, що «раднаргоспи розпорошують кошти і тому не виконують планів капітальних робіт, своєчасно не вводять до ладу виробничі потужності». Про це нібито стало відомо М. Хрущову – «і він розв’язав проблему з властивою йому категоричністю» [267, 111].

Більш поширена версія полягає в тому, що голова Ради Міністрів УРСР публічно «виступив проти волюнтаристських методів керівництва Хрущова» [141, 63] (варіанти – спробував «протидіяти волюнтаристським методам управління і безглуздим експериментам в економіці» [271, 389; 219, 94], кинув «відкритий виклик суб’єктивізму Хрущова» [235, 489]), а саме – проти поділу обкомів компартії за галузевим принципом – на промислові та сільськогосподарські [67, 38; 77, 22; 125; 189, 322–323], який було введено саме у 1963 р. (до речі, одним з тих, хто поширював цю версію, був і П. Тронько [125], хоча, як зазначалося вище, він також мав й іншу інтерпретацію подій). Я. Погребняк стверджує, що В. Щербицький «виступив на Президії ЦК КПРС і єдиний з усього керівного складу заявив про недоцільність таких рішень» [167, 138–139]. За це, вже за словами В. Шевченко, М. Хрущов «брутально вилаяв Володимира Васильовича», а М. Підгорний «навіть не спробував захистити керівника свого уряду» [189, 322–323; 190, 46–47] (Ю. Ільницький уточнює, що М. Хрущов після виступу В. Щербицького нібито запитав у М. Підгорного: «Де ви цього дурня взяли?» [107, 167]).

Ю. Єльченко ще більше конкретизує цю драму: «Щербицький не підтримав ідею поділу партії (як він висловився) на дві частини. Заперечив

і проти запланованого великого обсягу продажу державі українського зерна... Вживши не зовсім делікатні вирази, (М. Хрущов) грубо відчитав Щербицького («Не ти партію створював, не тобі її й ділити»). А по другому питанню (зерновому) звинуватив його у національній обмеженості» [101, 82–83] (незрозуміло, щоправда, чому Хрущов звинувачував Щербицького у спробі розділити партію, коли мало б бути навпаки).

Д. Табачник, посилаючись на розмову з П. Шелестом, писав, що питання про відставку голови Ради Міністрів УРСР постало ще навесні 1963 р., коли відбулася розмова між М. Підгорним та М. Хрущовим. Останній сказав першому секретареві ЦК КПУ, що надходить багато скарг на неприйнятну манеру поведження керівника Радміну з підлеглими, насамперед – з працівниками апарату: «Що це за грубіян працює у тебе головою уряду? Як він розмовляє з людьми? Як поводить? Покараємо... Хто він за професією?». Підгорний відповів: «Інженер-технолог». Хрущов: «От і поставте його директором підприємства – хай трохи обізнаний, навчиться працювати» [264, 109].

Існують і зовсім екзотичні варіації причин немилості М. Хрущова до В. Щербицького, на кшталт такої: «...він (Щербицький. – О. Я.) мав необережність в коридорах Кремля випадково зіткнутися з Михайлом Андрійовичем Сусловим – всесильним ідеологом партії, людиною аскетичною, неуважною, але при цьому жовчною і злопам'ятною. Прийнявши молодого кандидата в члени Президії ЦК КПРС за якогось референта, Суслов скомандував: «Молодий чоловіче, віднесіть-но цю теку до такого-то кабінету», на що отримав жорстку відповідь: «Я вам не молодий чоловік, а голова Ради Міністрів Української РСР». Суслов того ж вечора доповів Хрущову...» [210].

З іншого боку, навіть М. Хрущову подібна радикальність в кадрових рішеннях була непритаманна, незважаючи на характерну для нього експресивність поведінки. Так, Іван Казанець, котрий змінив В. Щербицького на посаді голови Ради Міністрів УРСР, стверджував, що особисто і публічно опонував першому секретареві ЦК КПРС щодо його ідеї про урізання

присадибних ділянок для сільських вчителів, лікарів та службовців. І хоча розуміння у М. Хрущова не знайшов, однак і негативних оргвисновків для І. Казанця жодних не було [204, 151].

Все це різнобарв'я версій та певні нестиковки вказують лише на те, що дійсної причини несподіваної відставки В. Щербицького влітку 1963 р. ніхто не знає напевне. Тут можна погодитися з думкою про віднесення розповідей на зразок тих, що були приведені вище, до жанру «політичного фольклору», оформленого постфактум з метою створити образ мужнього борця із самодурством вищого керівництва і мало не «економічного націоналіста» [264, 109]. На користь цього припущення працює і той факт, що всі версії, варіації та інтерпретації відставки В. Щербицького наводяться не безпосередніми учасниками подій, а з других, а то й третіх вуст.

Досвідчений чиновник, який розпочав свою кар'єру ще за Й. Сталіна, не міг піти на подібну конфронтацію з керівництвом за визначенням – особи масштабу В. Щербицького саме тому і досягали своїх посад (а у його випадку – ще й надто швидкими темпами), що знали, де, що, коли і кому говорити. У всякому випадку, Ю. Шаповал, котрий досліджував цей епізод, не виявив документального підтвердження фрондерства майбутнього першого секретаря ЦК КПУ стосовно економічних експериментів М. Хрущова [274, 120]. Не зафіксовано чогось подібного і в об'ємному тритомному збірнику архівних документів «Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления» [51; 52; 53]. Саме тому і виникає широке поле для інтерпретацій, до яких можна додати ще й власну.

Суть у наступному – звертає на себе увагу цікавий збіг дат. В. Щербицького звільнили 28 червня 1963 р., а за тиждень до цього – 21 червня з посади першого секретаря ЦК КПУ пішов М. Підгорний, котрий був переведений до Москви секретарем ЦК КПРС, відповідальним за харчову та легку промисловість. В. Семичасний писав у своїх спогадах, що коли «після переводу Підгорного до Москви постало питання про першого секретаря ЦК КП України, спочатку розглядалася кандидатура Щербицького» [170, 432],

однак колишній голова КДБ СРСР, як і П. Тронько, теж вважав, що голова Ради Міністрів УРСР раптово зіпсував собі кар'єру тим, що «десь несхвально та різко висловився з приводу раднаргоспів та ліквідації міністерств. Це дійшло до Хрущова...» [170, 432]. Ця інформація суперечить свідченням П. Шелеста, котрий стверджував, що Президія ЦК КПРС обговорювала три кандидатури на посаду першого секретаря ЦК КПУ – власне його, другого секретаря ЦК КПУ Івана Казанця (він у підсумку замінив В. Щербицького у Раді Міністрів УРСР) та першого секретаря Харківського обкому партії Миколи Соболя (став другим секретарем ЦК КПУ) [175, 238].

2 липня головну посаду у Києві посів Петро Шелест. Таким чином, якщо судити з остаточного розподілу владних портфелів в УРСР влітку 1963 р., «харків'яни» перемогли «дніпропетровців». Цілком можна припустити, що конфлікт у трикутнику «Щербицький – Хрущов – Підгорний» був пов'язаний не з якимось ефемерним «економічним волюнтаризмом», а з цілком конкретною боротьбою за владу. Знаючи, що М. Підгорного забирають до СРСР, В. Щербицький особисто, або через Л. Брежнєва міг дійсно висунути претензії на головне номенклатурне крісло республіки. Тим більше, що формально – за досвідом роботи в ЦК КПУ та Раді Міністрів УРСР – він мав для цього значно більше підстав, аніж П. Шелест, котрий на той момент менше року пропрацював секретарем ЦК КПУ, а до того очолював Київський обком. Проте М. Підгорному, котрий якраз перебував у фаворі у М. Хрущова, ментально і за характером був значно ближчим П. Шелест, котрий влітку 1963 р., записав у своєму щоденнику: «Так, я ставлюсь до нього (М. Підгорного. – О. Я.) з великою повагою. Він хороший товариш...», – і навів прислів'я, яким охарактеризував своє ставлення до старшого колеги: «Краще з розумним каміння перекидати, ніж з дурнем вино пити» [175, 238]. Цікаво, що в цих же записах він ніяк не пояснив причину відставки В. Щербицького, а просто констатував цей факт, прокоментувавши принагідно, що той ще легко відбувся (згадаймо погрозу Хрущова поставити Щербицького директором підприємства) – і то лише завдяки «наполегливим проханням Підгорного, хоча

Щербицький у свій час завдав Підгорному немало неприємностей» [175, 239] (знову ж таки, без пояснення, в чому ці неприємності полягали).

У будь-якому випадку, конфлікт, вочевидь, таки був. Причому – досить серйозний і – на особистісному рівні. Ю. Шаповал припускає, що ймовірно, «були напівприватні розмови (з боку В. Щербицького. – О. Я.), про які М. С. Хрущова проінформували» [274, 120]. Показово, що в різних описах цього інциденту відсутнє прізвище Л. Брежнєва, котрий з 1960 р. був номінальним очільником Радянської держави – головою Президії Верховної Ради СРСР. Мова, все-таки, йшла про його вихованця, і якщо Леонід Ілліч вирішив залишитися осторонь, значить, мав на те вагомі підстави, які полягали, напевно в тому, що якби він вступився за В. Щербицького, то мав би неприємності, співрозмірні з тими, що і його протеже.

З іншого боку, ситуація з молодим головою Ради Міністрів УРСР стала, схоже, одним з тих важливих чинників, які привели через рік до усунення М. Хрущова від влади – жоден із стовпів тодішньої компартійної номенклатури не міг бути впевненим, що він не стане наступною жертвою емоцій (причому – спонтанних) першої особи в СРСР. Все-таки мова йшла не просто про керівника уряду однієї із союзних республік, а про кандидата в члени Президії ЦК КПРС, тобто – одного із 16-ти (на той час) осіб, в руках яких була сконцентрована вся повнота влади у Радянському Союзі. В. Щербицький був причетний до прийняття найважливіших державних рішень як внутрішнього так і зовнішнього характеру [53, 994, 1000, 1006, 1007, 1015–1016, 1023], наприклад – щодо розміщення на Кубі радянських ракет з ядерними боєголовками, що спричинило Карибську кризу 1962 р. [51, 556, 1100]; на його ім'я надсилалися документи з грифами «Цілком таємно» та «Зняття копій заборонено» [53, 437, 438, 544, 559]. Іншими словами, випадок був, до певної міри, екстраординарним.

Зазвичай, для посилення морально-психологічно ефекту, прийнято підсумовувати історію з відставкою В. Щербицького драматичним моментом – його відразу ж після цього розбив інфаркт [67, 38; 77, 22; 125; 190, 47].

Оскільки медична картка колишнього першого секретаря ЦК КПУ недоступна для дослідників, відзначимо лише, що, будучи звільненим з посади голови Радміну 28 червня, він вже 4 липня виїхав на «нове старе» місце роботи – до Дніпропетровська. Супроводжував його і представляв активу області П. Шелест, для якого це була перша поїздка у регіони у якості першого секретаря ЦК КПУ [175, 242]. Ю. Горський, описуючи цей день, теж не помітив якихось ознак хвороби у зовнішності В. Щербицького: «...на трибуну піднялася молода, підтягнута людина у відмінному костюмі, з красивою зачіскою і незабутньою доброю посмішкою. Ми ще тоді між собою говорили: «Ти дивись – його звільнили з високої посади, а він приїхав як на свято» [99, 348]. Можливо, проблеми із здоров'ям виникли пізніше.

Разом з посадою голови Ради міністрів УРСР В. Щербицький втратив і статус кандидата у члени Президії ЦК КПРС, залишаючись при цьому, однак, членом Президії ЦК КПУ і членом ЦК КПРС. Проте В. Семичасний (до слова, за місцем народженням – теж «дніпропетровський») стверджував, що під час приїздів першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ до Москви його продовжували приймати на тому ж рівні, що і раніше – як кандидата у члени Президії ЦК КПРС: «...та ж охорона, ті ж номери у готелях, ті ж квартири, телефони, машини – все як належить» [170, 450]. За контекстом розповіді В. Семичасного виходить, що це було його особисте рішення як голови КДБ СРСР, не санкціоноване зверху, що викликає певні сумніви, враховуючи жорстку ієрархію та централізм всередині радянської номенклатури. В той же час, ремарка: «... дружба з Брежневим була для нього (В. Щербицького. – О. Я.) незрівнянно дорожчою, ніж усі інші стосунки» [274, 120], – вказує на те, що ініціатива щодо збереження привілеїв виходила, швидше за все, від тогочасного голови Президії Верховної Ради СРСР.

Схоже, опала В. Щербицького «дніпропетровським кланом» сприймалася як тимчасове явище, ситуативна неприємність, яку – серед низки інших схожих проблем – викликав суб'єктивний чинник на ім'я Микита Хрущов, доля якого була вирішена рівно через рік. П. Шелест у своїх щоденниках у червні 1964 р.

занотував перші розмови з Л. Брежнєвим та М. Підгорним щодо необхідності зміщення Хрущова і початок відповідної підготовки шляхом обережних перемовин з членами ЦК КПРС від України на яких можна було покластися у цій справі [175, 275–285]. Серед них, звичайно, був і В. Щербицький, розмову з яким П. Шелест мав 7 серпня 1964 р., записавши за гарячими слідами: «...я на річці Вовчій під Новомосковськом зустрівся з Щербицьким, в межах допустимого проінформував його про ситуацію, яка склалася навколо М. С. Хрущова. Він сприйняв це з особливою зловтіхою, але й з великим боягузством, бо за вдачею він дуже ляклива людина» [175, 285].

14 жовтня 1964 р. у Москві відбувся пленум ЦК КПРС, на якому М. Хрущов був звільнений з посад першого секретаря ЦК КПРС та голови Ради Міністрів СРСР й відправлений на пенсію. Твердження про те, що «навіть недруги В. Щербицького не говорили про його яку-небудь причетність до повалення М. Хрущова» [73, 28] не зовсім відповідає дійсності. Справді, в силу свого тодішнього номенклатурного статусу (перший секретар обкому) він не приймав активної участі у змові, однак, як показують спогади П. Шелеста, цілком підтримував відставку Хрущова, оскільки мав для цього особисті мотиви і, як член ЦК КПРС, голосував на пленумі за відповідне рішення, яке було прийняте одногосно [248, 276].

Таким чином, опальний перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ восени 1964 р. опинився в неоднозначній ситуації. З одного боку, була позбавлена влади людина, з якою він асоціював свою кар'єрну невдачу, натомість реальну владу отримав його «сюзерен» – Л. Брежнєв. З іншого, останній прийшов до успіху у зв'язці з М. Підгорним, котрого В. Щербицький теж мав певні підстави звинуватити у своїх проблемах і з яким конфліктував ще тоді, коли вони обидва були першими особами в УРСР [264, 108–109]. І те, що він ще цілий рік змушений був провести у Дніпропетровську, може свідчити про певні суперечки щодо його кандидатури на рівні вищого московського керівництва.

Мине 13 років і М. Підгорний, який з 1965 р. обіймав посаду голови Президії Верховної Ради СРСР, буде її позбавлений так само несподівано, як свого часу В. Щербицький – крісла голови Ради Міністрів УРСР. Сталося це на пленумі ЦК КПРС у травні 1977 р. Причому у повістці денній цього організаційного питання не було взагалі – пленум був присвячений прийняттю нової Конституції СРСР, яку, згідно із законодавством СРСР, повинна була затверджувати сесія Верховної Ради під керівництвом М. Підгорного, в той час як Л. Брежнєв, вочевидь, хотів, щоб Основний закон асоціювався безпосередньо з ним. З іншого боку, група членів Політбюро ЦК КПРС на чолі з головою КДБ Ю. Андроповим побоювались посилення позицій М. Підгорного у зв'язку з прогресуючою хворобою генерального секретаря [186, 137–138].

Пропозицію про зняття М. Підгорного та об'єднання посад генерального секретаря ЦК КПРС та голови Президії Верховної Ради СРСР вніс «з голосу» тодішній перший секретар Донецького обкому КПУ Борис Качура [187, 314–315], котрий вважався довіреною особою В. Щербицького і навіть розглядався ним у якості політичного спадкоємця [142, 120]. Відповідний виступ для Б. Качури готував помічник першого секретаря ЦК КПУ В. Врублевський [77, 143]. Це далеко не перший і не останній приклад того, що основи візантійської внутрішньої політики В. Щербицький якщо й не вивчав спеціально, то засвоїв їх в процесі своєї номенклатурної кар'єри, а тому не дарма, напевно, людьми, котрі його близько знали, був охарактеризований як номенклатурник, для якого «не існувало перешкод» [178, 294], та який до інших «ставився не дуже шанобливо і не надто цінував їхню працю» [170, 425].

2.4. П. Шелест та В. Щербицький: тандем політичних конкурентів

Після зміщення Микити Хрущова (жовтень 1964 р.) протягом року у керівництві СРСР сформувався керівний тріумвірат, який визначав політику країни протягом наступних півтора десятиліття: перший (з квітня 1966 – генеральний) секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв, секретар (де-факто – другий

секретар) ЦК КПРС, а з грудня 1965 р. – голова Президії Верховної Ради СРСР Микола Підгорний, голова Ради Міністрів СРСР (з жовтня 1964) Олексій Косигін. Останній в політичних розкладах участі, можна сказати, не брав, зосередившись на економічній проблематиці, в той час як Л. Брежнєв та М. Підгорний вступили у ситуативну спілку, об'єднавшись у протистоянні проти т. зв. «молодої команди» номенклатурників, яку на вищому рівні представляли секретар та член Політбюро ЦК КПРС Олександр Шелепін й голова КДБ СРСР Володимир Семичасний [175, 297; 196, 338]. Її члени теж максимально намагалися використати факт зміни влади у Радянському Союзі на власну користь, вважаючи (і не зовсім безпідставно), що у поваленні М. Хрущова їхня роль не менша, аніж роль «старших товаришів», а тому й вони можуть претендувати на певні кадрові преференції. Досить сказати, що саме О. Шелепін очолював групу з підготовки «антихрущовського» жовтневого пленуму ЦК КПРС 1964 р. [175, 294], а В. Семичасний забезпечував прикриття змовників з боку КДБ, про що відверто розповів у своїх спогадах [170, 359–371]. П. Шелест також прямо писав, що напередодні пленуму – 13 жовтня – коли члени Президії ЦК КПРС у Кремлі чекали на прибуття М. Хрущова з Піцунди, вони «сиділи у в приміщенні, відірвані від світу, не знаючи, що робиться навколо. Покладалися на інформацію, що надходила від Семичасного і Шелепіна. Вони нас «забезпечували», і ми в цей час були у їхніх руках і їхній владі» [175, 305].

Протистояння між групами Шелепіна-Семичасного та Брежнєва-Підгорного затягнулося до початку 1970-х рр., що змушувало останніх до пори до часу діяти в унісон. Однак паралельно Л. Брежнєв тихою сапою формував власну команду, розставляючи своїх людей на ключові посади, в той час як М. Підгорний кадровому питанню уваги майже не приділяв. При цьому особливе місце у планах керівника КПРС займала, звичайно ж Україна, де його позиції на середину 1960-х рр. було досить слабкі – фактично все керівництво КПУ та УРСР тоді можна було вважати «людьми Підгорного». Таким чином, необхідність інкорпорувати свого представника до вищих органів влади

радянської України стала для Л. Брежнєва справою принципу і, не виключено, умовою політичного виживання на фоні підкилимних інтриг у самому Кремлі. Причини, за якими його не влаштовував П. Шелест, непогано сформулював В. Врублевський: «Це була особистість таранного типу (мається на увазі П. Шелест. – О. Я.), схильна до авторитарних методів. ...саме це і насторожувало Брежнєва, який хотів би мати на Україні більш лояльного керівника. ...Люди, яких Леонід Ілліч добре знав і які будучи віддані йому особисто, не володіли небезпечними політичними амбіціями. Шелест же із цієї обойми явно випадав» [77, 25–26].

За великим рахунком, робити ставку окрім як на В. Щербицького, Л. Брежнєву більше не було на кого. Однак той міцно «сидів» у Дніпропетровську – на київському рівні вакансій не спостерігалось: першим секретарем ЦК КПУ продовжував залишатися П. Шелест, якого не дав би усунути М. Підгорний, конфліктувати з яким було Л. Брежнєву поки що не з руки; головою Ради Міністрів УРСР був І. Казанець – ровесник В. Щербицького і дніпропетровець за місцем народження. Кар'єру свою, однак, він зробив на Донбасі, де пройшов шлях від начальника зміни металургійного комбінату до першого секретаря Донецького обкому КПУ, після чого був забраний М. Підгорним до Києва другим секретарем ЦК КПУ, а після відставки В. Щербицького з Радміну – зайняв його посаду. Президію Верховної Ради УРСР з 1954 р. очолював Дем'ян Коротченко – один з найстарших та найбільш авторитетних номенклатурників у вищому керівництві радянської України, котрий у 1937–1938 рр. очолював Дніпропетровський обкому КП(б)У, де й познайомився з Л. Брежнєвим. Його не варто було зміщувати з посади глави українського парламенту заради В. Щербицького також і з огляду на її малу значущість, можна навіть сказати – декоративність в системі радянської державної влади.

По всьому виходило, що найбільш слабкою ланкою у вищому керівництві УРСР виглядав І. Казанець. Формального приводу звільнити його з уряду республіки не було жодних, а тому він був створений штучно: у вересні 1965 р.

О. Шелепіним з подачі Л. Брежнєва (що зайвий раз підкреслює таланти останнього у мистецтві інтриги, в даному випадку – в умінні зіткнути лобами своїх політичних супротивників) була підготовлена доповідна записка, у якій голова Ради Міністрів УРСР був звинувачений у місництві, оскільки наказав використати декілька тисяч понадпланових тонн металу всередині УРСР, замість того щоб передати їх для загальносоюзних потреб. Після цього І. Казанець був викликаний до Москви, де перед ним поставили умову – або він тихо-мирно переходить на посаду міністра чорної металургії СРСР, яку спеціально під нього відновили (союзний Мінчормет був ліквідований у 1957 р.) або «може втратити все» [175, 336–337]. Казанець погодився і наступні 20 років пропрацював міністром.

Таким чином, з'явилася вакансія голови Ради Міністрів УРСР. Президія ЦК КПУ висунула на цю посаду секретаря ЦК КПУ О. Ляшка, кандидатуру якого П. Шелест у жовтні 1965 р. і запропонував Л. Брежнєву для розгляду. Той відмовився під надуманим приводом («Ляшко, мовляв, мало відомий»), так само як і від запропонованої натомість кандидатури колишнього керівника українського Радміну Н. Кальченка («він уже був головою») – і прямо запропонував В. Щербицького, у висуванні якого, на думку В. Семичасного, «зіграло роль те, що він з дніпропетровської компанії...» [250, 205]. Такий підхід здивував своєю алогічністю П. Шелеста : «...якщо Кальченка нерационально повертати на голову Радміну, то чому можна Щербицького?». «Торги» тривали протягом п'яти днів (7–12 жовтня) і перший секретар ЦК КПРС таки «зламав» першого секретаря ЦК КПУ («...згнітивши серце я дав згоду, але ця згода була вимушеною – під напором і тиском»), в той час як проти В. Щербицького категорично виступав М. Підгорний, котрий свою думку так і не змінив, заявивши П. Шелесту: «Петре, тебе вмовили як слона. Будеш мати великі неприємності, сам нарікай на себе. ...ще про це пожалієш, пам'ятай, що це підла людина (мається на увазі В. Щербицький. – О. Я.)» [175, 338–341, 381].

Тут потрібно враховувати особисту зацікавленість П. Шелеста, котрий і описав всі ці події, саме у такій їх інтерпретації. Проте через 50 років ситуація виглядає банальним компромісом між Л. Брежнєвим та М. Підгорним, який у спрощеному варіанті можна висловити формулою «твій Шелест – мій Щербицький», а І. Казанець тут виступив розмінною монетою. Щоправда, В. Семичасний, котрий не мав власного інтересу у цій історії, теж стверджував, що повернути В. Щербицького до влади Л. Брежнєву вдалося лише «подолавши спротив Підгорного і Шелеста» [170, 432]. Але, знову ж таки, спротив міг бути подоланий в межах певної домовленості, в основі якої лежав той же кадровий компроміс.

Як би там не було, але В. Щербицький 15 жовтня 1965 р. повертається у крісло голови Ради Міністрів УРСР, а ще через два місяці він знову стає кандидатом у члени Президії (з квітня 1966 р. – Політбюро) ЦК КПРС, тобто, за статусом у загальносоюзному керівництві майже зрівнюється із П. Шелестом. Їм обом довелося працювати пліч-о-пліч протягом наступних семи років, спільно вирішувати масу питань політичного та соціально-політичного життя УРСР, однак це не був союз однодумців, швидше – тандем політичних конкурентів, які ставилися один до одного з підозрою та навіть певними ревнощами. В. Щербицький вважав, що П. Шелест зайняв його місце [170, 432], а той, в свою чергу, цілком аргументовано остерігався з боку голови Радміну УРСР підсиджування [175, 550–551]. Така обстановка, звичайно ж, не зовсім позитивно впливала на роботу всіх органів державної влади.

В. Семичасний, котрий у 1967–1981 рр. був заступником голови Ради Міністрів УРСР, а тому знав ситуацію зсередини, писав: «Не один раз суперечки між Шелестом та Щербицьким виникали на самому Політбюро. Тертя були і в процесі роботи. ...у Щербицького іноді проривалося невдоволення, і серед міністрів йшли різні розмови. Проблема полягала в тому, що міністри часом опинялися виявлялися між молотом і ковадлом: Шелест одну лінію гнув, Щербицький – іншу» [170, 443].

Однак, наприклад, у Я. Погребняка зовсім інше бачення цих стосунків: «Взаємини між ними, скажу так, були цілком нормальними. Володимир Васильович чудово розумів роль і значення Політбюро, першого секретаря ЦК, тому ніколи не дозволяв собі яких-небудь негативних висловів. Ніяких елементів неприязні я не помічав» [192].

При цьому вони були абсолютними антагоністами у всьому: від зовнішнього вигляду, манер, звичок – до управлінської методології та поглядів на Україну і, на думку В. Даниленка та В. Барана, уособлювали дві політичні тенденції в УРСР – автономістську (П. Шелест) та централістську (В. Щербицький) [209, 74]. Спогади людей, котрі знали їх обох, рясніють різноплановими порівняльними характеристиками, які, втім, залежали від ступеня наближеності автора до того чи іншого «тіла». Заради демонстрації спектру цих думок варто, напевно, навести низку відповідних цитат без коментарів:

«І [Шелест], і [Щербицький] були захисниками існуючого ладу, виступали за зміцнення Радянського Союзу, за перехід до комунізму... Це були люди одного ґатунку, тільки Щербицький був, на мою думку, на порядок вищим за людяністю і значно легшим у спілкуванні. Шелест був людиною крутою, не дуже любив дискусії і висловлювався завжди однозначно» (Л. Кравчук) [276, 38];

«У сенсі ерудиції, і особливо гуманітарно-культурної підготовки, Шелест був, звичайно, більш слабким, якщо порівнювати його із Щербицьким. Той був більш ерудованим і краще формулював свої думки... Однак Шелест був хорошим організатором і господарником, вимогливою людиною, любив порядок, дисципліну і вів справу правильно. Він і в кадровій політиці розбирався непогано, і у великій політиці орієнтувався, і знав що до чого і чому...», «...що стосується політичних якостей, масштабу керівника, Шелест, звичайно, був вище» (В. Семичасний) [170, 433, 450];

«[Стиль роботи Володимира Васильовича Щербицького] дуже вигідно відрізнявся від стилю Петра Юхимовича Шелеста. ...в плані ... організації

справи, колективної роботи Щербицький, без сумніву, був вищим за Шелеста», «Перший секретар ЦК КПУ Петро Юхимович Шелест міг після роботи випити кілька келихів вина «Оksamит України», Володимир Васильович Щербицький, котрий змінив його на посту, пив горілку, але не більше двох-трьох чарок» (Я. Погребняк) [156; 192];

«Стиль роботи Щербицького помітно відрізнявся від стилю його попередника – Петра Юхимовича Шелеста. Звичайно, робота першого секретаря вимагала дуже великого напруження, але частину її, а яку – залежало від першого, – можна було перерозподілити між членами Політбюро. Для Петра Юхимовича це було значно більш притаманним, аніж для Володимира Васильовича. Значну частину відповідальної роботи він покладав на секретарів і навіть помічників, а собі іноді, не так, щоб часто, але дозволяв, як мовиться, «режим збереження» і, можна ще сказати, розвантажувальний день, чого ніколи не робив Щербицький. Петро Юхимович приходив о 10 годині ранку і міг через якийсь час піти, наставляючи: «Всі питання вирішувати з другим секретарем. ...Шелест був не менш амбіційною людиною, ніж Щербицький. Можливо, тільки за характером останній був менш товариським, менш відвертим, більш закритим» (О. Власенко) [73, 121–122, 127];

«Пам'ятаю сильних секретарів ЦК О. І. Кириченка, М. В. Підгорного, П. Ю. Шелеста, Казанця, Дегтярьова, Шевченка, Лутака, Погребняка, Ващенко. В. В. Щербицький був набагато слабший від них, тим паче, що оточив себе такими людьми, які були ще слабшими, аби не конкурували з ним. ...неугодних собі Щербицький просто цькував» (Ю. Ільницький) [107, 168];

«[Шелест] був нетовариський, неусмішливий, скупий на слова. «Дякую» не говорив, мабуть, вважав нижче власної гідності. ...На відміну від Шелеста Володимир Васильович (Щербицький) був товариським, тактовним, простим у спілкуванні» (В. Любивий) [151];

«...[Шелест] куриє сигарети «Новинка», але виготовлені на окремій лінії. ...для Шелеста тютюн вимочували у меду. Вишита сорочка, національні страви,

домашній тютюн, риба у подарунок письменникам – у цьому весь Шелест. Щербицький кутив «Мальборо» і надсилав у подарунок віскі» (В. Коротич) [274, 122];

«...Шелест [був] азартним під час полювання... На відміну від Щербицького, для якого полювання було скоріше необхідним ритуалом і який у човні міг відкласти рушницю і годинами міркувати про щось, що зовсім не стосувалося ні вранішнього озера, ні качок на ньому» (колишні єгері Яготинського мисливського господарства Іван Галушка та Олександр Меткалюк) [277, 25] – і т. п.

Та, мабуть, найбільш ємна порівняльна характеристика двох лідерів УРСР належить В. Коротичу: «Шелест у принципі не був зловредним, це був роботящий мужик. У нього не було тієї якості, яку повною мірою проявив Щербицький, який прийшов йому на зміну: Щербицький був геніальний в умінні працювати не з людиною, а з посадою. Шелест був дуже людяним, він знав, що таке ностальгія, він умів любити таку дивну людину, як Параджанов. Щербицький влаштовував будь-яке керівництво, він міг прилаштуватися до кого завгодно» [274, 122; 276, 39].

Вся ця суперечливість натур накладалася як на особисті, так і на робочі стосунки В. Щербицького та П. Шелеста, які були далекими від ідеальних. І, судячи з усього, недалеко від істини був Г. Крючков, коли висунув припущення, що у основі протистояння «Щербицький – Шелест» були не політичні мотиви, навіть не претензії по роботі, а особиста неприязнь [119, 82]. О. Гончар висловився більш жорстко: «Щербицький ставився до Петра Юхимовича з ненавистю...» [82, 53].

Кожен з цього тандему ревниво ставився до роботи іншого навіть у, здавалося б, дрібницях. В. Сологуб згадував, що у 1971 р. він, як голова Української республіканської ради профспілок та В. Щербицький, як голова Ради Міністрів УРСР, підписали постанову про присудження перехідних прапорів ЦК КПУ і Радміну за підсумками виробничого змагання,

що «викликало нервовий зрив у П. Ю. Шелеста: чому постанову підписано не ним» [174, 113–114].

Ще більш кумедні випадки з історії цього протистояння описує В. Возіанов. Зокрема, у лютому 1968 р. обоє лідерів УРСР відзначали круглі дати: П. Шелест – 60, В. Щербицький – 50 років з дня народження. З цієї нагоди громадсько-політичний і літературно-мистецький ілюстрований тижневик «Україна» розмістив на своїх сторінках відповідні вітання та кольорові портрети ювілярів, причому – однакового розміру, що викликало гнів першого секретаря ЦК КПУ: «...як можна було давати фото одного розміру члена і кандидата у члени Політбюро ЦК КПРС» [74, 222–223]. В іншій ситуації оповідач, котрий на той час працював у відділі пропаганди та агітації ЦК КПУ, звернув увагу на фотографію, що готувалася для публікації у центральній пресі – на ній П. Шелест та В. Щербицький стояли на трибуні, причому обидва виглядали однакового зросту, хоча керівник Радміну був помітно вищим за очільника республіканської компартії. Звернувши увагу фотографа на цей нюанс, В. Возіанов почув у відповідь: «...я у фотожурналістиці з довоєнних часів. Знімав багатьох керівників України. І ось що Вам скажу: не може голова уряду на фото бути вищим, ніж перший секретар ЦК» [74, 223–224].

В той же час існує і інша точка зору на співпрацю В. Щербицького та П. Шелеста, яку репрезентував Г. Крючков: «(Вони) були людьми різними, але було у них і багато спільного. Обидва за масштабністю, кругозором, організаційною хваткою були вище за своїх колег з Політбюро (ЦК КПРС). ...Обидва були вірними комуністичній ідеї, повністю поділяли, дисципліновано й послідовно виконували рішення ЦК КПРС... Обидва володіли гострим розумом і політичним чуттям, сильними організаторськими здібностями. Обидва наполегливо і твердо, наскільки дозволяли обставини, відстоювали інтереси республіки у союзних органах, враховуючи (при цьому), що економіка України є складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу Радянської країни і її успішний розвиток залежить від неухильного виконання зобов'язань перед союзним Центром» [119, 71–72].

Це твердження, особливо ж – у частині спільної вірності комуністичній ідеології та безумовного дотримання партійної дисципліни – підтверджується фактами. Зокрема – поведінкою В. Щербицького та П. Шелеста під час кризи у Чехословаччині у 1968 р., у врегулюванні якої обоє брали безпосередню участь, по-перше, як член та кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, по-друге – як керівники сусідньої із цією державою республіки СРСР. При цьому перший секретар ЦК КПУ був однією з ключових фігур процесу, фактично очолював групу «яструбів» у Політбюро, до якої також входили А. Кириленко, О. Шелепін та К. Мазуров, котрі виступали за рішучі дії проти «ревізіоністів» з Компартії Чехословаччини – впритул до військового втручання (на противагу Л. Брежнєву, М. Підгорному, М. Суслову та О. Косигіну, котрі ратували за «поміркованість та стриманість») [247, 115]. П. Шелест вважав, що з чехословацькими опозиціонерами «треба порішити, і все» [276, 63]. Його позиція стосовно «Празької весни» була настільки радикальною, що голова КДБ СРСР Ю. Андропов навіть вважав його участь у контактах з керівництвом Чехословаччини «недоречною» і «згубною для процесу переговорів» [247, 116].

В. Щербицький на цьому фоні виглядає дещо статично (швидше за все – в силу свого «кандидатського» статусу, який передбачав дорадчий, а не вирішальний голос під час прийняття рішень Політбюро), хоча він, розпочинаючи з травня 1968 р., теж приймав активну участь у нарадах та переговорах з чехословацького питання [107, 147–148; 175, 433–434]. В той же час, остаточне рішення про введення військ країн – учасниць Варшавського договору на територію Чехословаччини, приймалося всім складом Політбюро на засіданні 19 серпня 1968 р. [175, 435–436] – про жодні протести з боку першого секретаря ЦК КПУ та голови Ради Міністрів УРСР нічого не відомо.

Так само В. Щербицький та П. Шелест дійсно нерідко виступали як однодумці у справі відстоювання економічних інтересів республіки на союзному рівні, зокрема – у тих випадках, коли Москва намагалася ліквідувати в УРСР міністерства енергетики та електрифікації, хімічної промисловості, геології [46, 353–356].

П. Шелесту пощастило в тому, що, будучи старшим за В. Щербицького на 10 років, він пережив його на шість (є навіть свідчення, що свідомо ставив перед собою таку мету [88]) і встиг залишити спогади, у яких не пошкодував ядовито-жовчних характеристик на адресу свого напарника-конкурента, якому був зобов'язаний втратою влади, на кшталт: «шавка», «дуже ляклива людина», «боягузливий і недовірливий», «невихована людина в партійному відношенні, малокультурний, грубий і зухвалий у спілкуванні із товаришами по роботі, великий скиглій», «бурбон», «сухар, чурбан, єзуїт», «нешира і далеко нечесна він людина, просто запроданець», «підла і підступна він людина. Прийде до влади (а він прагне цього і має повну підтримку Брежнєва, адже він любить підлабузників), народ і кадри матимуть немало горя», «нешира, небезпечна людина, великий кар'єрист і підлабузник», «підлабузник, кар'єрист, безпринципна людина», «підлота, підлабузник і підлесник», «покидьок, відщепенец і зрадник свого народу» [175, 205, 285, 339, 352, 485, 528, 550–551, 570, 585, 596, 607, 631] і т. п.

Здавалося б, не зовсім гарно – адже опонент на всі ці звинувачення відповісти не міг вже фізично. Проте В. Щербицький дійсно вів себе далеко не по-джентльментському по відношенню навіть до вже переможеного суперника. В. Гусєв розповідав як, відразу ж після приходу на посаду першого секретаря ЦК КПУ – влітку 1972 р., В. Щербицький викликав його, як голову Київського міськвиконкому, до себе, і почав вишукувати компромат на П. Шелеста у розрізі зловживань у будівництві (спорудження нового будинку для керівництва КПУ на столичній вулиці Осієвській) та землекористуванні (прирізка додаткової території для цієї будови). Коли ж отримав аргументовану відповідь, що все проводилося в межах чинного на той час законодавства, почав дорікати В. Гусєву в тому, що від київської влади ордер на квартиру отримала стюардеса урядового літака Ту-134, яка, мовляв ходила у коханках у П. Шелеста. Столичний мер відреагував: «Володимире Васильовичу, я не стояв із свічкою в руках, а чуткам я не вірю», а у відповідь почув: «Це не чутки, а факт...» [96] (принагідно варто зазначити, що чутки щодо позашлюбних

стосунків не оминули і самого В. Щербицького, якому приписували, зокрема, роман із співачкою Раїсою Кириченко, котра, втім, стверджувала, що «наші відносини з ним далі закулісних зустрічей після концертів не заходили» [75]).

Та, це так би мовити, «приватний випадок». Куди більш показовим щодо ставлення В. Щербицького до П. Шелеста як до людини, політика та управлінця є документ, спрямований з ЦК КПУ до ЦК КПРС у червні 1972 р., тобто – через місяць після утвердження В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ. Офіційно це була інформація щодо робочої наради перших секретарів обкомів партії, голів облвиконкомів, керівників міністерств і відомств УРСР, що відбулася у Києві 20 червня. Однак за стилістикою та смисловим наповненням цей лист виглядає банальним доносом В. Щербицького на П. Шелеста, котрий обвинувачується у всіх можливих гріхах: від «примиренського ставлення до українського буржуазного націоналізму та сіонізму», проведення антиросійської політики в Україні, «нехтування принципами колективності у керівництві республікою» – до «грубості й нетактовності, що межує з хамством та навіженством», «нескромності у особистій поведінці», «проявах панства та пихи» і т. п. Можливо саме через настільки неоднозначний характер цього листа, який в дечому, без перебільшення, межує з практикою сталінських 1930-х років, оригіналу документу виявити там, де він, за логікою речей, мав би бути, а саме – у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 25, спр. 642. «Копії листів та інформацій до ЦК КПРС за підписом першого секретаря ЦК Компартії України. 07.06.1972 – 25.12.1972», – поки що не вдалося, у зв'язку з чим тут і далі відповідні цитування здійснені за книгою спогадів Г. Крючкова «Важкі уроки. Роздуми колишнього партійного працівника», де текст листа наведений повністю [119, 61–69].

Безперечно, певні закиди на адресу П. Шелеста з огляду на пануючі на той час соціально-політичні реалії були цілком доречними. Однак форма і час подачі цієї інформації, яка була викладена не в очі (особисто, чи на якому-небудь партійному форумі) колишньому першому секретареві ЦК КПУ, котрий

на той момент був переведений на роботу до Ради Міністрів СРСР – заступником голови (при збереженні статусу члена Політбюро ЦК КПРС), а послана навздогін у «вищестоящу інстанцію», поза спиною того, хто піддавався критиці, і не тоді, коли П. Шелест був безпосереднім керівником В. Щербицького, дозволяє пристати до думки Ю. Ільницького стосовно того, що новий керівник Компартії України поведив себе стосовно свого попередника «нечесно» та «зłodійкувато» [107, 167]. М. Литвин констатував, що «інформація до ЦК КПРС, підписана новим першим секретарем ЦК КПУ В. В. Щербицьким, свідчила, що на нараді (20 червня 1972 р. – О. Я.) добивали Шелеста, так би мовити, навздогін та задля науки» [133, 254], Г. Крючков же висловив думку, що «принципові питання, з яких ... були оприлюднені звинувачення П. Ю. Шелесту, тривалий час не оголювалися і були оприлюднені лише після звільнення його з поста першого секретаря ЦК», через те, що «конфлікт у Політбюро був обумовлений головним чином особистими мотивами, боротьбою за владу, причому не лише в Україні, але й в Політбюро ЦК КПРС» [119, 71–72]. О. Субтельний констатував, що В. Щербицький дискредитував П. Шелеста перед Москвою «за допомогою методів, що нагадували братовбивчі політичні чвари за гетьманство на Україні XVII–XVIII ст.» [262, 443].

Події початку 1970-х рр. зайвий раз демонструють, що для таких характеристик та висновків були певні підстави. Саме у цей час Л. Брежнев завершив в основному нейтралізацію групи Шелепіна-Семичасного на рівні Москви і вирішив впритул зайнятися Україною. Перший безпосередній «дзвіночок» для П. Шелеста прозвучав у липні 1970 р., коли головою КДБ УРСР став уродженець Житомирщини, кадровий працівник спецслужб В. Федорчук, котрого відправили з Москви, де він був начальником 3-го Головного управління (військова контррозвідка) КДБ СРСР [238, 431–433], до Києва для того, щоб «швидше прибрати Шелеста, а Щербицького зробити першим секретарем ЦК КПУ» [170, 434]. При цьому В. Федорчук взагалі не мав зв'язків всередині апаратів Компартії та КДБ України [283, 10], що можна було

тракувати як передвістя кадрових чисток у республіці, для чого знадобилася «людина збоку». Він замінив на посаді Віталія Нікітченка – вихідця із харківської партноменклатури і колишнього працівника КПУ (до 1954 р.) [238, 431], а, отже – людину П. Шелеста. Перший заступник голови КДБ УРСР у 1970–1974 рр. Серафим Крикун звернув увагу на промовистий факт: «...після свого призначення Федорчук перший обліт республіки зробив не з Шелестом, а з головою Радміну УРСР Щербицьким». Коли ж С. Крикун висловив своє здивування, В. Федорчук закрити дискусію однією фразою: «Так потрібно!», з чого було зроблено висновок, що «доля Шелеста вже визначена» [93].

Приблизно таку ж картину політико-номенклатурного розкладу початку 1970-х рр. в Україні змалював і В. Семичасний: «Відставка Шелеста, загалом, вже була підготовлена, і Україна, і актив – всі її чекали. І всі бачили, що йде у відкрити боротьба за крісло першого секретаря, що Щербицький нестримно рветься у це крісло. В той же час всім було зрозуміло: керують його діями з Москви, а на Україні лише підливають масла у вогонь...» [170, 447].

Дійсно, ще з середини 1960-х рр. Москва (читай – Л. Брежнев) зовні непомітно, але планомірно підвищувала політичний та публічний статус В. Щербицького. На ХХІІІ з'їзді КПРС (29 березня – 8 квітня 1966 р.) його обрали (разом із П. Шелестом) до президії цього форуму, він головував на вечірньому засіданні 4 квітня (П. Шелест – 1 квітня), увійшов (так само як і П. Шелест) до складу Комісії для розгляду поправок та доповнень до проекту Директив ХІІІ з'їзду КПРС з п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР на 1966–1970 роки, 5 квітня виступив з доповіддю про стан економіки УРСР, текст якої значною мірою дублював виступ П. Шелеста на з'їзді від 30 березня [60, 11–12, 69–75, 130–140, 332–399, 598–627].

З цим з'їздом пов'язаний ще один прикметний нюанс – ліквідація посади першого секретаря ЦК КПРС, вірніше – повернення їй найменування «генеральний секретар», яким титулувався Й. Сталін і яке скасував М. Хрущов. З відповідною ініціативою виступили перший секретар ЦК КПУ П. Шелест та перший секретар Московського міськкому КПРС Микола Єгоричев [60, 126,

137]. Враховуючи, що ні один, ні другий не були «людьми Брежнєва» (Єгоричев входив до «групи Шелєпіна» [103, 50]), такий прояв вірнопідданства можна трактувати або як намагання приспати пильність того ж таки Л. Брежнєва, або як спробу убезпечити себе від підозр у можливій змові (втім, одне не виключає іншого), ознаки якої проявилися у червні 1967 р. на пленумі ЦК КПРС, де то й же М. Єгоричев виступив з критикою оборонної доктрини СРСР, після чого був звільнений з Московського міськкому КПРС і призначений заступником міністра тракторного і сільськогосподарського машинобудування СРСР [103, 53–54]. Щоправда, сам він категорично заперечував наявність організованого антибрежнєвського протесту всередині керівництва КПРС і стверджував, що його виступ був особистим рішенням, продиктованим виключно проблемними моментами в системі оборони Радянського Союзу, хоча це зовсім не входило до компетенції першого секретаря міськкому КПРС, нехай навіть і столичного [103, 53]. Натомість, О. Яковлєв (в описуваний період – перший заступник завідувача відділом пропаганди ЦК КПРС), стверджує, що демарш М. Єгоричєва був «пробною кулею» з розрахунку прозондувати реакцію членів ЦК і у випадку успіху – таки спробувати позбавити Л. Брежнєва влади [196, 338–339].

Навряд чи П. Шелєст мав якийсь стосунок до цієї історії в силу не надто товариських стосунків із О. Шелєпіним, а, отже – й іншими членами «молодої команди», хоча у своїх щоденниках він співчутливо відгукнувся про виступ М. Єгоричєва і з обуренням відреагував на його звільнення [175, 374–375]. Проте і йому загравання перед Л. Брежнєвим на ХХІІІ з'їзді мало що допомогло – генеральний секретар ЦК КПРС у другій половині 1960-х рр. став все більше проявляти невдоволення першим секретарем ЦК КПУ, дозволяв собі відпускати уїдливі зауваження на адресу П. Шелєста (а разом з ним – і на адресу М. Підгорного) перед своїми помічниками та обслугою [196, 319]. І хоча за підсумками ХХІІІ з'їзду П. Шелєст та В. Щєрбицький залишилися у попередньому статусі – члена та кандидата у члени Політбюро ЦК КПРС та членів ЦК КПРС [61, 292, 385], кадрова ситуація всередині керівництва

Компартії України почала повільно, але неухильно змінюватися на користь голови Ради Міністрів УРСР.

Ще на початку 1965 р. були виведені зі складу Президії ЦК КПУ та відправлені на пенсію секретар ЦК Ольга Іващенко (у січні) та перший заступник голови Ради Міністрів УРСР Іван Сенін (у квітні), котрі вважалися «людьми Хрущова» і не підтримали зміщення останнього [175, 282, 284–285, 320; 239, 99–101]. Ініціатором цих кадрових рішень був один з найближчих соратників В. Щербицького, який змінив його на посаді першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ – Олексій Ватченко [239, 101]. Як підсумок – він на червневому пленумі ЦК КПУ 1966 р. стає членом Політбюро, так само як і виходець з дніпропетровської номенклатури Василь Дрозденко (на початку 1950-х очолював Дніпропетровський міськком ЛКСМУ), який, окрім цього, обирається секретарем КПУ. Таку ж посаду обійняв (з уведенням до складу Політбюро) і перший секретар Запорізького обкому КПУ Олексій Титаренко, котрий на 22 роки увійде до ядра команди В. Щербицького, а протягом 1982–1988 рр. обійматиме при ньому посаду другого секретаря ЦК КПУ [239, 103–104, 156, 176, 273].

При цьому були послаблені позиції П. Шелеста – на тому ж пленумі «харківський» М. Соболев, залишаючись членом Політбюро, був переведений, з явним пониженням, з посади другого секретаря ЦК КПУ у крісло першого заступника голови Ради Міністрів УРСР. Хоча, не виключено, що це була ініціатива самого першого секретаря ЦК, котрий хотів мати побіля В. Щербицького свою людину. Опосередковано це підтверджується словами П. Шелеста: «Розмовляв з М. О. Соболев, поцікавився, як йому працюється у Радміні... Соболев відверто дав мені зрозуміти, що із Щербицьким працювати дуже важко: мало що розуміє, багато говорить, ні на кого не зважає, усе сам знає» [175, 381–382], а також спогадами багаторічного голови Укрпрофради В. Сологуба, котрий стверджував, що у 1971 р. В. Щербицький пропонував йому зайняти в уряді місце М. Соболя [174, 114]. У будь-якому випадку, П. Шелест допустився значної тактичної помилки – все-таки ключові рішення в

системі Радянської влади приймалися на політичному, а не на виконавчому рівні. І не встиг він піти з посади першого секретаря ЦК КПУ, як М. Соболев був тут же відправлений на пенсію [239, 264].

Місце другого секретаря ЦК КПУ замість М. Соболева у 1966 р. посів О. Ляшко, котрий все більше втягувався у орбіту В. Щербицького. Через три роки, після смерті голови Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченка, він змінив його на цій посаді, а у 1972 р., з обранням В. Щербицького першим секретарем ЦК КПУ, О. Ляшко стане замість нього головою Ради Міністрів УРСР і пропрацює на цій посаді 15 років [239, 220].

Того ж таки 1966 р., у жовтні, раптово помер член Політбюро ЦК КПУ, секретар ЦК із сільського господарства Василь Комяхов, котрий був близьким другом П. Шелеста [239, 199; 263, 111]. На його місце прийшов перший секретар Кримського обкому ЦК КПУ «центрист» Іван Лутак, котрий, втім, у підсумку зайняв сторону В. Щербицького і якого П. Шелест постфактум назве «покидьком, відщепенцем та зрадником свого народу» [175, 630–631]. У 1969 р. його замість О. Ляшка буде обрано другим секретарем ЦК КПУ і саме він 25 травня 1972 р. внесе пропозицію про звільнення Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ і обрання на цю посаду Щербицького, і підпише відповідну постанову пленуму ЦК Компартії України [1, 1]. Секретарем ЦК із сільського господарства після І. Лутака став перший секретар Чернігівського обкому КПУ Микола Борисенко, котрий вважався висуванцем В. Щербицького [239, 150; 264, 112].

Станом на березень 1971 р., напередодні XXIV з'їзду КПУ, персональний склад Політбюро ЦК КПУ мав наступний вигляд:

члени – перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченко, секретар ЦК КПУ В. Дрозденко, перший заступник голови Ради Міністрів УРСР Н. Кальченко, другий секретар ЦК КПУ І. Лутак, голова Президії Верховної Ради УРСР О. Ляшко, перший заступник голови Ради Міністрів УРСР М. Соболев, секретар ЦК КПУ О. Титаренко, перший секретар ЦК КПУ П. Шелест, голова Ради Міністрів УРСР В. Щербицький;

кандидати у члени – секретар ЦК КПУ М. Борисенко, перший секретар Харківського обкому КПУ Г. Ващенко (зорієнтований на В. Щербицького, як і більшість представників промислових регіонів), голова Партійної комісії при ЦК КПУ І. Грушецький («центрист»), перший секретар Донецького обкому КПУ В. Дегтярьов (зорієнтований на В. Щербицького), голова Укрпрофради В. Клименко (людина П. Шелеста), секретар ЦК КПУ з ідеології Ф. Овчаренко (людина П. Шелеста).

За підсумками XXIV з'їзду КПУ зі складу Політбюро були виведені В. Дрозденко, якого направили послом СРСР до Румунії, та В. Клименко (відправлений на пенсію); із кандидатів у члени Політбюро переведені Г. Ващенко та В. Дегтярьов; кандидатами в члени Політбюро ЦК КПУ стали секретар ЦК КПУ з промисловості групи «Б» та торгівлі Я. Погребняк («центрист») та новий голова Укрпрофради В. Сологуб (зорієнтований на В. Щербицького). Таким чином, із 15-ти членів та кандидатів у члени Політбюро П. Шелест міг реально оперитися лише на самого себе та секретаря з ідеології Ф. Овчаренка – він виявився повністю позбавленим кадрової опори у вищому керівництві КПУ.

Відразу ж після завершення XXIV з'їзду КПУ у Москві розпочався з'їзд КПРС під таким же номером, на якому П. Шелеста чекав ще більш потужний номенклатурно-кадровий удар – його де-факто підлеглий В. Щербицький, будучи всього лише головою Ради Міністрів однієї із 15-ти союзних республік, тим не менше, був обраний повноправним членом Політбюро ЦК КПРС [63, 213], тобто – увійшов до складу верхівки керівництва СРСР, ставши одним із 15-ти (на той момент) «небожителів» і зрівнявшись за політичним загальносоюзним статутом із першим секретарем ЦК КПУ.

Подібних прецедентів – два члени Політбюро від однієї республіки – в СРСР до цього ще не було. Л. Брежнєв пояснив такий кадровий хід тим, що Україна – велика республіка, завдання вирішує дуже серйозні, тому таке її представництво у Політбюро ЦК КПРС є доцільним [192] (хоча потім – при першому секретареві ЦК КПУ В. Щербицькому, керівник уряду УРСР

О. Ляшко не був навіть кандидатом в члени Політбюро ЦК КПРС). М. Горбачов писав у мемуарах, що це було зроблено «у піку Шелесту і для вже вирішеної його заміни» [83, 203]. У політико-номенклатурному середовищі УРСР після XXIV з'їзду КПРС теж зрозуміли, що «дні Шелеста вже визначені» [77, 26].

Справа залишалася за малим – знайти формальний привід для звільнення останнього з посади першого секретаря ЦК КПУ. Найпростіший варіант – пенсія (Шелесту вже минуло 60) не розглядався, оскільки під таким приводом можна було звільняти майже все тодішнє керівництво СРСР, включаючи і самого Л. Брежнєва. В економіці особливих проблем не спостерігалось – на загальносоюзному фоні Україна виглядала передовою республікою і критичні зауваження на адресу її керівника в цьому розрізі з Москви якщо і звучали, то, так би мовити, у робочому порядку, не перетворюючись на цілеспрямовані кампанії. Намагання знайти та використати компромат особистого характеру, про що йшлося вище, теж особливим успіхом не увінчалися – «дрібні гріхи» П. Шелеста не виходили за межі тогочасних уявлень про мораль у середовищі вищої партноменклатури. Тому вирішено було бити по найбільш вразливому у радянських умовах місцю будь-якого партфункціонера – по ідеології.

Проте специфіка даної ситуації полягала в тому, що ідеологічні гріхи П. Шелесту приписані були вже постфактум, а вся історія з його звільненням з посади першого секретаря ЦК КПУ виглядала своєрідним фарсом. 19 травня 1972 р. на пленумі ЦК КПРС П. Шелеста поставили перед фактом – він переводиться до Москви заступником голови Ради Міністрів УРСР, що тут же було оформлено протоколом рішення Політбюро за №47, §ГУ, а вже наступного дня – указом Президії Верховної Ради СРСР. При цьому він за інерцією ще намагався вирішувати кадрові питання республіки, запропонувавши Л. Брежнєву першим секретарем ЦК КПУ поставити О. Ляшка, другим – Г. Ващенко або В. Дегтярьова, головою Президії Верховної Ради УРСР – І. Лутака або Н. Кальченка. Однак генеральний секретар ЦК

КПРС відразу дав зрозуміти, що питання уже вирішене на користь В. Щербицького: «У нас там є член Політбюро» [175, 579–585].

Таким чином, пленум ЦК КПУ, на якому ці кадрові моменти мали бути оформлені документально, перетворювався на просту формальність. Проте Москва, схоже, побоювалася П. Шелеста і не виключала можливості позаштатних ситуацій на пленумі, у зв'язку з чим тепер вже колишньому першому секретареві було заборонено брати у ньому участь – Л. Брежнев дозволив йому попроситися лише із членами Політбюро ЦК КПУ та негайно після цього відбути до Москви [175, 583; 191]. І лише після того, як пізно увечері 24 травня потяг з П. Шелестом відійшов від перону Київського залізничного вокзалу, з Москви, від секретаря ЦК КПРС з ідеології (де-факто – другої людини у союзній компартії) Михайла Суслова надійшла вказівка: «Завтра, 25 травня, вранці провести пленум ЦК КПУ. Першим секретарем обрати Щербицького. Від ЦК КПРС нікого на пленумі не буде» [175, 587]. Всю ніч був аврал – зі всієї України до Києва викликати та звозили членів ЦК КПУ для того щоб прийняти постанову «Про першого секретаря ЦК КПУ» наступного змісту:

«1. У зв'язку з призначенням тов. Шелеста П. Ю. заступником Голови Ради Міністрів СРСР звільнити його від обов'язків першого секретаря ЦК і члена Політбюро ЦК КПУ.

2. Обрати першим секретарем ЦК КПУ тов. Щербицького В. В.

Просити ЦК КПРС затвердити п. 2 цієї постанови.

(І. Лутак)» [1, 1].

Отже, в Україні закінчилася ера Шелеста – настала епоха Щербицького, котрий переграв свого конкурента тільки завдяки тому, що був членом згуртованої команди (клану), яка систематично зачищала навколо себе конкурентне поле. За особистими ж та професійними якостями новий лідер радянської України програвав своєму попереднику, що вилилося у цькування В. Щербицьким П. Шелеста постфактум і призвело до т. зв. «маланчуківщини», про що мова піде далі.

Висновки до розділу 2. Підсумовуючи перший етап біографії В. Щербицького, можна констатувати таке: на противагу багатьом своїм ровесникам він виріс у повноцінній, нормально забезпеченій сім'ї, яку майже не зачепили перипетії Української революції 1917–1921 рр. та Голодомору 1932–1933 рр. Отримав якісну для свого часу освіту – як середню, так і вищу, з молодих років проявляв певний практичний інтерес до політичної діяльності у рамках комуністичної системи, що може свідчити як про намагання відповідати вимогам часу, так і про свідомі кар'єрні устремління з прицілом на майбутнє. Без особливих перешкод пройшов німецько-радянську війну 1941–1945 рр., де хоч і займав офіцерські посади, але такі, що несли на собі мінімум відповідальності, оскільки хімічний захист, на якому спеціалізувався В. Щербицький, в умовах Другої світової війни отримав радше профілактичне, аніж практичне втілення.

Аналіз діяльності В. Щербицького у 1946–1957 рр., коли він почав сходження щаблями політичної кар'єрної драбини, увійшовши до команди Брежнєва – Кириленка – Павлова, дає підстави для висновку, що характерною особливістю радянської номенклатури цього періоду була клановість, яка починала оформлюватися у серйозне неформальне суспільне явище. Якщо за життя Й. Сталіна побудована ним вертикаль влади передбачала особисту відданість безпосередньо вождю заради успішної кар'єри, то при відносному лібералізмі та колегіальності партійного керівництва за часів М. Хрущова почали виникати угруповання, не передбачені статутом КПРС, але дієві у плані боротьби за владу. Тепер орієнтування безпосередньо на першу особу держави не давало шансів на успіх, як це показала історія О. Кириченка. Опиратися необхідно було на певний клан, цього не усвідомив і сам М. Хрущов, внаслідок чого й втратив свої посади у 1964 р.

На середину 1950-х рр. за відсутності Л. Брежнєва та А. Кириленка в Україні В. Щербицький залишався у республіці чільним представником «дніпропетровського клану» і продовжував укріплювати власні позиції, задля чого, після того як О. Кириченко був переведений до Москви – тактично

переорієнтувався на «харківський клан», уособленням якого були М. Підгорний та П. Шелест і який вів перед у номенклатурі радянської України середини 1950-х – середини 1960-х рр. Спочатку це принесло молодому лідеру Дніпропетровщини непогані дивіденди – його запросили на роботу до Києва, де він за чотири роки доріс до посади голови Ради Міністрів УРСР, яку втратив у 1963 р. внаслідок конфлікту з М. Хрущовим, а в ширшому сенсі – внаслідок боротьби за владу у вищих ешелонах влади СРСР.

Висновки з перипетій кар'єри В. Щербицького у 1957–1963 рр. такі: якщо до 1963 р. його можна було вважати представником «української клієнтели» у керівництві СРСР, на чолі якої стояли Л. Брежнєв, М. Підгорний та П. Шелест, згодом він чітко орієнтувався персонально лише на Л. Брежнєва, перебуваючи виключно у руслі його політичних інтриг. В. Щербицький до відставки з посади голови Ради Міністрів УРСР та після опали – це дві різних людини. Він став куди більш обережним у своїх словах та вчинках, не проявляв жодних ініціатив, вважаючи за краще бути виконавцем, аніж лідером. Подібна манера політичної поведінки стала для нього виграшною і принесла цілком реальні результати – з приходом Л. Брежнєва до влади в УРСР розпочинається і зоряний час В. Щербицького.

Повернувшись на посаду керівника українського уряду, В. Щербицький у 2-й пол. 1960-х – на поч. 1970-х рр., одночасно виступав у республіці представником Л. Брежнєва, котрий вів закулісну боротьбу за втримання та укріплення особистої влади з т. зв. «групою комсомольців» на чолі з О. Шелєпіним, В. Семичасним та М. Єгоричевим, попутно готуючи кадрові перестановки у ключових республіках СРСР, насамперед – в Україні. Москва зовні непомітно, але планомірно підвищувала політичний та публічний статус В. Щербицького, котрий у 1971 р. став членом Політбюро ЦК КПРС, тобто – піднявся на один рівень з П. Шелестом, у підпорядкуванні якого формально перебував. Наступним кроком мало стати усунення П. Шелеста від влади в УРСР, що й сталося у 1972 р.

Розділ 3

СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ В. ЩЕРБИЦЬКОГО

НА ПОСАДІ ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК КПУ

(1972–1989)

3.1. Ідеологічна лінія

Володимир Щербицький на загал сприймається як типовий представник вищого ешелону радянської бюрократії пізнього (брежнєвського) періоду існування СРСР. Його кар'єра перед здобуттям посади першого секретаря ЦК КПУ сформувала імідж міцного господарника з очевидним ухилом в оборонну, важку промисловість та металургію [73, 139–140] та із значно меншими пізнаннями у сільському господарстві [77, 152]. Натомість Щербицький ніколи не позиціонувався як ідеолог, хоча, здавалося б, посада, яку він обіймав протягом 17 років (1972–1989), за визначенням передбачала його лідерство в ідеологічних питаннях як мінімум у межах України.

В. Врублевський прямо зазначає: «...якщо у питаннях економіки В. В. орієнтувався достатньо вільно, то у сфері ідеології відчуття упевненості не було. Загалом, ідеологічна робота багато у чому для В. В. була *tabula rasa* (чиста дошка)» [77, 113]. І в той час коли «на початку свого секретарства питанням ідеологічної роботи він приділяв значну увагу», то з кінця 1970-х рр. «інтерес Щербицького до цієї сфери почав зникати» [77, 125]. В цьому В. Щербицький цілком стояв на позиціях свого покровителя Л. Брежнєва, котрий про ідеологію говорив: «...ненавиджу цю трахомудію, не люблю займатися безкінечним базіканням» [195, 162].

З В. Врублевським заочно полемізує Г. Крючков: «Неправда це. Володимир Васильович дійсно не був теоретиком. На жаль, після смерті Й. В. Сталіна справжніх теоретиків у керівництві КПРС не було.

Але у теоретичних питаннях, в питаннях ідеологічної роботи, як і у сфері економіки, він мав ґрунтовну підготовку, а політичне чуття у В. В. Щербицького було неймовірно загострене, як б сказав – завидне» [119, 79–80].

Таким чином, маємо дві протилежні точки зору на одне й те саме питання, реалістичне висвітлення якого є важливим для оцінки В. Щербицького саме як політичного лідера України протягом майже двох десятиріч. Відразу ж варто зазначити, що апріорі він був виразником ідеології (як мінімум – на публічному рівні) тієї політичної сили, яку представляв, а тому його комуністичний світогляд не викликає сумніву (в протилежному випадку він не став би тим, ким був). Питання в іншому: яке місце займали ідеологічні питання в діяльності В. Щербицького як першого секретаря ЦК КПУ? Спробуємо визначити його «ідеологічне обличчя», світоглядну еволюцію його як політика, покликаного, виходячи з того місця, яке він займав у суспільній ієрархії, якщо не формулювати, то, принаймні, озвучувати та обстоювати певні ідеологічні тези, догми та постулати, а також – керувати відповідними процесами.

У реаліях радянської України важливою складовою поняття «ідеологія» було національне питання, яке слугувало своєрідним лакмусовим папірцем для перевірки лояльності того чи іншого партійного функціонера московському центру. Недарма ж із тих часів дійшов напівжарт, згідно з яким вітчизняні чиновники в основному «горіли» через дві причини – національне питання та сільське господарство [77, 122]. Або ж більш жорсткий висновок, сформульований М. Литвиним: «Звинувачення у націоналізмі стосовно українських кадрів завжди було найбільш безвідмовною зброєю, що дозволяла розчищати шлях до вершин влади» [133, 256].

В. Щербицький чудово усвідомлював цю обставину – не дарма ж один з «горбачовських» керівників КПРС В. Медведєв вважав українського лідера «переконаним інтернаціоналістом», котрий «вів послідовну боротьбу з «самостійниками» [142, 120], Ю. Єльченко називав свого колишнього шефа

«прикладом людини з інтернаціоналістськими переконаннями» [101, 84], а Ю. Лазебник максимально посилив цю характеристику, визначивши В. Щербицького «ультраінтернаціоналістом» [123]. Останній у вересні 1989 р., вже йдучи у відставку з посади першого секретаря ЦК КПУ, у своєму заключному слові відверто сказав: «З дня вступу у партію, а це було у 1941 р., я завжди трудився у колективах інтернаціоналістів, найважливішою справою яких було зміцнення дружби зі всіма народами і, перш за все, з таким близьким нам російським народом» [33, 470]. Та й національна самоідентифікація В. Щербицького відповідала обставинам часу – Л. Кравчук стверджував, що якось йому до рук потрапила анкета першого секретаря, де слово «українець» у графі «національність» було перекреслене, натомість вище дописано «русский» [116, 11] (цікаво, що в іншому випадку, коли потрібно було відгукнутися про В. Щербицького більш лапідарно, Л. Кравчук, переповівши слово у слово історію з анкетною, додав: «Кажуть, що це виправлення зробив Брежнєв» [117, 70]).

І. Курас, Ю. Лазебник та Ю. Шаповал звернули увагу на характерну симптоматику – у своїх численних статтях, книгах і виступах В. В. Щербицький завжди уникав вживати вислів «український народ», використовуючи евфемізм «народ України» [123; 235, 493; 274, 124]. Я. Білінський підмітив, що якщо П. Шелест книги під своїм ім'ям видавав в основному українською мовою та у Києві, то В. Щербицький – російською та у Москві [283, 5]. І. Курас без зайвих обмовок констатує, що перший секретар ЦК КПУ «українську мову підкреслено ігнорував» [235, 493], а О. Гаврилов назвав В. Щербицького «проросійські налаштованою людиною» [144].

Л. Кравчук, котрий пропрацював 17 років під керівництвом В. Щербицького у ЦК КПУ, теж прямо вказує, що «Володимир Васильович ставився до рідної мови, м'яко кажучи, не вельми приязно. Сам він говорив виключно російською, тому для його підлеглих, незалежно від національності, ця мова ставала мовою спілкування. А про документи, звіти, виступи, доповіді – годі й казати. За часів секретарства Петра Шелеста у багатьох школах

існували куточки української мови. Після приходу Щербицького ці куточки зникли, натомість почало з'являтися дедалі більше шкіл, де рідною мовою викладали хіба що українську літературу» [116, 11]. Про те, що керівник Української РСР нехтував українською і на службі і в побуті, говорить також Ю. Єльченко, пояснюючи це тим, що В. Щербицький не відважувався переходити на рідну мову, оскільки, мовляв, «побоювався русизмів», що розцінювалося як прояв «делікатності» та «своєрідної сором'язливості» [101, 93–94]. Я. Грицак подібну модель поведінки В. Щербицького у мовному питанні визначив як «ознаку політичної лояльності до режиму» [213, 304].

Л. Кравчук згадує про ще один показовий епізод, який заслуговує на повноцінне цитування: «Якось Щербицький мав виступити перед письменниками. Ми насилу умовили його зробити доповідь українською, пояснюючи (а це було уже в перебудовні часи), що подібний крок може набагато полегшити стосунки між КПУ та націонал-патріотично налаштованими письменницькими колами. Перший секретар довго вагався, але погодився. Кілька працівників апарату підготували текст, акуратно розставивши наголоси. Незвична мова Щербицькому давалася важко, з боку складалося враження, що Володимир Васильович докладає чималих зусиль, аби не перейти на звичну для нього мову. Проте відповідне враження на слухачів цей вчинок все одно справив. Але то був перший і останній прояв «національної свідомості». Одразу по закінченні заходу керівник ЦК, ледь пересилиючи гнів, заявив нам: «Ніколи більше не пропонуйте мені подібного». Трохи помовчав і з притиском повторив: «Ніколи!» [116, 12].

У спогадах О. Ляшка присутня характерна розповідь про те, як йому, голові Ради Міністрів УРСР, перший секретар ЦК КПУ намагався «інкримінувати серйозну політичну помилку» із «націоналістичним ухилом» лише на підставі того, що уряд підготував інструкцію для виконавчих органів державної влади з діловодства, де йшлося про те, що внутрішня документація в УРСР повинна вестися українською мовою [136, 27–29]. При цьому варто зауважити, що відразу після зміщення П. Шелеста В. Щербицький,

зустрічаючись з творчою інтелігенцією, заявив: «Я не буду для України другим Кагановичем!» [82, 397], у сенсі – гонителем народу та його мови.

В. Врублевський, з одного боку, заявляє, що за підписом В. Щербицького не вийшло жодного документу, який формально міг би завдати шкоди «національному інтересу українського народу, його культурі та мові» [77, 127] (Ю. Лазебник також зауважує, що Щербицький «ніде прилюдно не виступав ні за, ні проти української мови» [123]). З іншого – колишній помічник першого секретаря ЦК наводить цифри, які наочно демонструють зменшення питомої ваги української мови у системі середньої освіти УРСР, і вказує на те, що В. Щербицький зайняв позицію невтручання до цього процесу і ухиляння від будь-яких дискусій із відповідного приводу. Завдяки цьому в Україні набирала обертів «стихійна русифікація», оскільки перший секретар ЦК КПУ «був переконаний, що, згідно з відомою ленінською схемою, з великоруським шовінізмом комуністи повинні боротися, насамперед, у Москві, а на місцях – з місцевим націоналізмом» [77, 129–131].

Якщо вірити В. Врублевському, Щербицький обрав ментально питому українську лінію поведінки («моя хата скраю»). Не стимулюючи «повзучої русифікації», він нічого не робив для того, щоб її, якщо не припинити, то хоча б уповільнити. Його практичний досвід обмежувався інтернаціональним емпіризмом: «...В. В. важко сприймав деякі незвичні політичні реалії. Йому, вихованому на ортодоксальних постулатах, вивареному в індустріальному котлі Придніпров'я та міжнаціональному побуті Закавказзя, непросто було відмовитися від стійких, здавалося б, непорушних істин» [77, 134], а тому він «виходив з того, що не можна ні форсувати, ні гальмувати складні і делікатні процеси міжнаціональних відносин» [77, 130].

У О. Гончара було зовсім інше бачення теми «Щербицький і мовне питання»: «Після валуєвських указів чорніших часів для мови українського народу не було ж! І перший нищитель мови – він, Щербицький. З садистською послідовністю виганяє українську мову з усіх нарад, установ, вузів, із радіо; в школі за русифікацію встановив учителям надбавку в 15 крб., чи то пак

30 срібляників. ... Маскуючись все життя під українця, був найжорстокішим катом української культури. Найзападливіший русифікатор, нищитель нашої мови, розмахом злодіянь перевершив і Меншикова, і Кагановича. Меншиков по коліна бродив в українській крові, влаштувавши різанину в Батурині, а цей усю Україну душив напівпотай, з блудливою усмішечкою всевладного садиста. ...Щербицький на угоду Москві добивав нещадно українські школи і постала реальна загроза самому існуванню нації. ...Щербицький розумів колоніальне становище України; але ж він не просто виконував інструкції Москви, будучи «великим заготовачем імперії», як ми його називали; він з усіх сил старався викоринювати духовність нації, руйнував її основи вміло й послідовно, тисячі шкіл українських переводив на «общепонятный», добре усвідомлюючи наслідки, – ось що страшно» [82, 81, 256, 498–499, 509].

Ці слова можна було б вважати гіперболами професійного літератора, якби не задокументовані факти – хоча б стосовно русифікації тієї ж освіти в УРСР. У травні 1983 р. В. Щербицький з готовністю доповідав у Москву про те, що «у бюджеті [республіки] на утримання установ освіти, починаючи з 1984 р., щорічно передбачаються асигнування у сумі 2,5 млн. крб. на підвищення ставок заробітної плати вчителів початкових класів, що проводять заняття з російської мови, вчителів російської мови і літератури 4–10 класів. Збільшено стипендіальний фонд на 357 тис. крб. для виплати підвищеної стипендії студентам, що займаються за фахом «Російська мова і література» [38, 440–442] – і т. п. А у лютому 1987 р. – вже в умовах перебудови – перший секретар ЦК КПУ на засіданні Політбюро ЦК КПРС висловлював протест проти «насильницької українізації», яка нібито почала проявляти себе в республіці з початком перебудови [26, 148].

І лише під завісу своєї політичної кар'єри – у грудні 1988 р. – В. Щербицький змушений був визнати (судячи з усього, не щиро, а виходячи із «обставин моменту»): «...не створені необхідні умови для вивчення української мови усіма громадянами, що постійно мешкають у республіці, не

набуло пріоритетного значення цілісне вивчення української культури...» [116, 11]. І жодного слова стосовно того, що, і, найголовніше – хто спричинився до подібної ситуації.

Проте він далеко не завжди стояв аж на настільки інтернаціональних та русифікаторських позиціях. Ю. Лазебник наводить низку фактів із власного досвіду спілкування з майбутнім керівником КПУ, коли той тільки-но почав освоювати ази політичної кухні і справляв враження мало не українського націонал-комуніста. Так, у 1953 р., коли В. Щербицький обіймав посаду першого секретаря Дніпродзержинського міськкому КПУ, він заявляв, що «думає українською, любить її, але мовне середовище у Дніпродзержинську таке, що позбавляє його можливості користуватися мовою великого Шевченка». У 1955 р., готуючись вже на правах господаря всієї Дніпропетровщини зустрічати першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка, який зініціював у Києві українізацію апарату Центрального Комітету, він задекларував бажання зробити теж саме і у Дніпропетровському обкомі КПУ, «бо, мовляв, виходить якось дивно, живемо на Україні і не говоримо українською, а яка ж вона гарна і багата». Щоправда, Ю. Лазебник до цих фактів додав суттєву ремарку: «Можливо, це була не власна позиція у ставленні до української мови, а лише пристосуванство до верхньої номенклатури», – водночас зазначивши: «...в наступні роки, коли Щербицький був секретарем ЦК Компартії України (1957–1961), а потім Головою Ради Міністрів УРСР (1961–1963), він здебільшого говорив українською мовою і підкреслено виявляв свої почуття до всього українського» [123]. Вітольд Фокін, котрий у 1960-х керував трестом «Первомайськвугілля», стверджував, що ще у 1969 р. В. Щербицький на пленумі Луганського обкому виступав українською мовою, «що для Донбасу було справою незвичною» [127].

Проте основний злам стався у 1963 р., коли В. Щербицький несподівано був знятий з посади голови Ради Міністрів УРСР і відправлений назад до Дніпропетровська першим секретарем обкому. Ю. Лазебник вважав, що «на

початку своєї політичної кар'єри Щербицький виявляв себе таким, яким він був насправді. А, зазнавши невдачі, він відчув, що йому слід відмовитись від свого «я» і стати таким, яким би хотіла бачити його головна особа з найвищого ешелону влади. Цією особою був Брежнев. Він обігрів, приласкав Щербицького і повернув його до високої влади. Так Щербицький став тінню Брежнєва на Україні» [123]. При цьому у них обох була спільна мета (хоча, можливо, і різні мотивації) – відсторонення від влади П. Шелеста.

В. Михайлов стверджує, що відставці Шелеста передувала ретельно спланована масштабна акція, замаскована під «боротьбу з націоналізмом», яка «не була породжена «чистою ідеологією», а багато в чому була знаряддям в боротьбі політичних кланів або груп навколопартійної інтелігенції. ...ця боротьба проходила в межах загальних установок, що диктуються з імперського центру. Саме Москва вирішувала актуальні політичні завдання, що стояли перед нею, ініціюючи кампанії по боротьбі з чим-небудь, – зокрема, з націоналізмом. ...ідеологічні пертурбації, викликані нібито внутрішньоукраїнськими проблемами, насправді були частиною системного переділу влади в СРСР у 1966–1973 роках ...відставка самого Шелеста, а також низки інших «недругів» Леоніда Ілліча у вищому ешелоні влади відбулася, тільки коли «суперклан Брежнєва» ліквідував свого головного конкурента – «клан Шелєпіна», відомого також як «комсомольське (або «молодіжне») угруповання»...Політичний крах «шелєпінців» відбувся у 1967-му, а основна кадрова чистка в апараті ЦК КПРС та низці інших відомств (МЗС, КДБ) стосується 1970 року. Лише після цього в апараті ЦК КПРС (конкретніше – у відділі пропаганди, за активної участі майбутнього «архітектора перебудови», а тоді – виконуючого обов'язки заввідділом пропаганди Олександра Яковлєва) став визрівати план масштабної кампанії по боротьбі з націоналізмом в СРСР. Ця (публічно не оголошена) кампанія, очевидно, координувалася робочою групою з підготовки до 50-річчя СРСР (1972). Проте детально опрацьовувалася вона у відділі пропаганди ЦК КПРС. У 1971–1973 роках дана кампанія була реалізована на формальній підставі

серії ухвал секретаріату і Політбюро ЦК КПРС про недоліки в роботі конкретних партійних організацій в республіках і деяких національних автономіях на території РРФСР. ... Звинувачення в «заступництві націоналізму» стали однією з причин звільнення як мінімум двох ще «хрущовських» глав республік – самого Петра Шелеста і першого секретаря [ЦК Компартії] Грузії Василя Мжаванадзе. У 1973 році з Політбюро були виведені три його члени: Шелест та не вхожі до клану Брежнєва покровителі «російських націоналістів» Геннадій Воронов (голова Радміну РРФСР) та Дмитро Полянський. Їхні місця зайняли вірні «брежнєвці» на зразок Юрія Андропова» [143].

Виникає цілком природне запитання: якою була роль В. Щербицького у цих подіях? Осторонь їх він знаходиться не міг, оскільки входив до складу Політбюро ЦК КПРС, однак і публічної активності його у справі зміщення П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПРС не зафіксовано. Давалися ознаки як внутрішньопартійна субординація (все-таки Шелест за статусом стояв вище Щербицького), так і звичайна обережність – голова Ради Міністрів УРСР зробив правильні висновки із своєї опали 1963–1965 рр. Хоча П. Шелест писав, що «усі, з ким мені доводилося розмовляти, висловлюють думку, що у всій цій справі зіграв найпідлішу роль Щербицький» [175, 584].

Як показав подальший розвиток подій, Щербицький, якщо послуговуватися футбольною термінологією, не наносячи безпосередньо «удару по воротах», «зіграв на добиванні» (читай – остаточному політичному знищенні П. Шелеста), активно використовуючи для цього антинаціоналістичну та інтернаціоналістичну риторіку, тобто – діяв чітко в межах кампанії, описаної В. Михайловим. Причому атаку він розпочав не з Києва, а саме з Москви, де 30 березня 1972 р. виступив на пленумі ЦК КПРС, вперше публічно «кинувши каменя» в бік П. Шелеста на здогад звинувачення останнього у націоналізмі: «Необхідно зазначити, що в Україні є прояви націоналізму. Є взаємозв'язок так званих демократів із сіоністами і українськими націоналістами. Ми ще недостатньо боремося з проявами

націоналізму. ...Ідеологічну роботу серед студентів і молоді слід посилити. Ми необережно підходимо до висування кадрів – беремо курс, як правило, на українців» [175, 570].

25 травня 1972 р. Пленум ЦК КПУ обирає В. Щербицького першим секретарем Центрального Комітету Компартії України і того ж дня на розширеному засіданні Політбюро ЦК КПУ він піддав критиці діяльність ідеологічного відділу ЦК КПУ та особисто секретаря ЦК з питань ідеології Ф. Овчаренка і зробив висновок, що «справжньої боротьби з українським націоналізмом не велося» [157, 167–168]. А вже 19 червня на засіданні Політбюро тема «українського буржуазного націоналізму» (плюс – «сіоністські тенденції») новообраним першим секретарем ЦК КПУ була розширена максимально – впритул до того, що україномовні трансляції футбольних матчів республіканським телебаченням та видання українською мовою творів Олександра Пушкіна ним були розцінені як «насилницьке впровадження української мови» [157, 251–253]. І як підсумок: «Неправильно вважати, що український буржуазний націоналізм придуманий шовіністами. Якщо з цим не вести боротьбу – це небезпечно» [157, 252].

Далі – більше: 25 червня до ЦК КПРС за підписом В. Щербицького надходить вже згадуваний вище лист, на сторінках якого на П. Шелеста покладається пряма відповідальність за те, що «у низці випадків до проявів українського буржуазного націоналізму і сіонізму допускалося примиренське відношення», вказується на «очевидний розрив між офіційними установками, висловами т. Шелеста П. Ю. з цих питань і його практичними кроками, який українець негативно позначався на постановці всієї ідеологічної роботи. Боротьба з націоналістичними проявами фактично стримувалася під приводом – що, мовляв, говоритимуть про нас українці в Канаді і інших країнах. ...з одного боку, т. Шелест П. Ю. з трибуни вів розмову про боротьбу з націоналізмом і сіонізмом, а з іншої – його все більше роз'їдала інфекція націоналізму» [119, 63].

При цьому Щербицький не висловлює власного ставлення до теми, а посилається виключно на «думку та розповіді товаришів» – перших секретарів обкомів КПУ, голів облвиконкомів, керівників міністерств та відомств УРСР, котрі 20 червня 1972 року зібралися на нараду, формально присвячену питанням розвитку економіки, а також завданням подальшого поліпшення організаційно-партійної та ідеологічної роботи, а фактично – критичному обговоренню П. Шелеста з акцентуванням на його «націоналізмі», який проявлявся, зокрема, в тому, що перший секретар КПУ «перешкоджав висуванню на керівні посади деяких працівників тільки тому, що вони росіяни або мають російські прізвища», «наполягав, щоб на офіційних засіданнях вживалася тільки українська мова», «дав вказівку про перехід в 3-місячний термін на викладання всіх предметів у вузах республіки українською мовою», змушував до того, щоб «навіть у таких містах, як Ялта, Севастополь та ін., передачі по радіо велися українською мовою. Вивіски на офіційних установах робилися також українською мовою» – і ще низка подібних «ідеологічних злочинів» [119, 63–64].

Звичайно ж, Петро Шелест не був націоналістом у класичному розумінні цього визначення – хіба що, можливо, більше, ніж це дозволялося рамками комуністичної ідеології, дбав про інтереси своєї республіки та нації, до якої належав. Його погляди, швидше, дрейфували на позиції націонал-комунізму (недарма ж, напевно, не пройшло й року з моменту зміщення П. Шелеста, як у ЦК КПУ почали турбуватися щодо посилення боротьби саме проти цієї ідеологічної течії [34, 407–409]), але він намагався дотримуватися правил чинної гри – впритул до репресій проти інакомислячої інтелігенції, конкретні приклади чого наводить, зокрема, Іван Дзюба у своєму листі, написаному у грудні 1965 році і адресованому, як передмова до праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», не лише П. Шелесту, а й В. Щербицькому, як другій особі в УРСР [218, 21–28]. До слова – лібералізм П. Шелеста стосовно І. Дзюби та його «наклепницького, антирадянського, злобного пасквіля» теж був одним з «пунктів обвинувачення», сформульованих В. Щербицьким стосовно свого

попередника у листі до ЦК КПРС [119, 63]. І він же через сім років – наприкінці 1979-го – підписав постанову ЦК КПУ, де серед іншого містилася рекомендація відновити у другому півріччі 1980 р. членство І. Дзюби у Спілці письменників України [48, 437].

Тобто, мову, знову ж таки, можна вести не стільки про якість реальні «перекуси», скільки – про сплановану «антишелестівську акцію», що проводилася за допомогою ідеологічного інструментарію. Цю думку, зокрема, висловлює і М. Литвин, на думку якого, нарада 20 червня у ЦК КПУ знадобилася для того, «щоб заднім числом виправдати зняття П. Ю. Шелеста, завірити верхівку ЦК КПРС, що на товаришів, котрі пришли йому на зміну, можна покластися» [133, 256].

Оскільки ж Володимир Щербицький як досвідчений апаратник майстерно володів методикою перекладання відповідальності на інших, аби самому залишатися збоку, так би мовити – «над сутичкою» (як це було продемонстровано на прикладі листа до ЦК КПРС), постала потреба у людині, яка візьме на себе функцію в остаточному «добиванні» П. Шелеста та «шелестівщини» та прийме весь пов'язаний з цим публічний негатив.

Іншими словами – потрібен був новий секретар ЦК КПУ з ідеології, оскільки чинний – вчений-хімік, академік АН УРСР Ф. Овчаренко, котрий займав цю посаду з 1968 р., В. Щербицького не влаштовував. Вважалось, що Овчаренко – як «людина Шелеста» – «з низки питань ідеологічної роботи займав нечіткі позиції, виявляв непослідовність і навіть безпринципність» [2, 242]. Із кількох кандидатур на цю посаду вибір був зроблений на користь Валентина Маланчука, котрий своєю подальшою діяльністю сформував класичний образ «ідеологічного диктатора», а його прізвище дало назву відносно короткому (1972–1979), але руйнівному за наслідками (насамперед – у сферах духовності, культури та національного відродження) періоду в історії України – «маланчуківщині», або ж, за визначенням Я. Грицака – «великому погрому» [213, 304].

В. Маланчук, на відміну від свого попередника, був професійним ідеологом – цією сферою він почав займатися відразу ж після закінчення історичного факультету Львівського державного університету ім. Франка, пройшовши протягом 1950–1967 рр. шлях від секретаря Львівського обкому ЛКСМУ з пропаганди та агітації до секретаря та завідуючого ідеологічним відділом Львівського обкому КПУ [11, 130]. За цей час він встиг сформуватися не лише як партійний функціонер, але й як науковець (здобув ступінь доктора історичних наук), спеціалізацією якого було саме розвінчування ідей українського націоналізму. Однак на момент обрання В. Щербицького першим секретарем ЦК КПУ В. Маланчук вже протягом п'яти років перебував на узбіччі політичного життя, працюючи заступником міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, куди був «засланий» П. Шелестом, як такий, що, добре володіючи теорією, зовсім не був пристосований до практичної роботи, тим більше – у делікатній ідеологічній сфері, та ще й у настільки специфічному щодо питання націоналізму регіоні, як Львівщина. Не кажучи вже про те, що Шелесту навряд чи могло подобатися, що його підлеглий (тим більше, так би мовити – з «третього ешелону») намагається напряму контактувати з найвищим керівництвом (у даному випадку – з ЦК КПРС), ставлячи під сумнів ті чи інші розпорядження першого секретаря ЦК КПУ. А В. Маланчук собі подібне дозволяв [207].

Однак саме такий фахівець, як висловився у своїх спогадах О. Ляшко, «був затребуваний новим першим секретарем ЦК КП України В. В. Щербицьким. Саме затребуваний, що викликало заперечення у деяких членів Політбюро, зокрема, у мене, котрий знав всю історію діяльності Маланчука на Львівщині. Але не допомогло. З подачі Щербицького Валентин Юхимович був висунутий на посаду секретаря ЦК КП України з ідеології. Що з цього вийшло, відомо» [135, 119].

У мемуарній літературі та публіцистиці активно експлуатується версія про те, що В. Маланчука фактично нав'язали В. Щербицькому тогочасний

головний ідеолог СРСР, секретар ЦК КПРС (1947–1982) Михайло Суслов, а також – голова Президії Верховної Ради УРСР (1972–1976) Іван Грушецький, котрий у 1944–1948, 1950–1951 та 1961–1962 рр. працював першим секретарем Львівського обкому КПУ і у якого Маланчук нібито свого часу був помічником [73, 156–157; 77, 116–117, 121; 119, 87–88; 166, 244–246; 176, 95; 253; 267, 113]. У одній із публікацій навіть звучало прізвище багаторічного завідуючого відділом культури ЦК КПРС (1965–1986) Василя Шаура, названого «сватом В. Маланчука» [207].

Версія з Грушецьким є сумнівною вже хоча б тому, що, згідно з довідкою, надісланою з ЦК КПУ до ЦК КПРС 25 вересня 1972 р., В. Маланчук справді протягом п'яти років (1953–1958) був помічником секретаря Львівського обкому КПУ [11, 130], однак – не першого, а швидше за все – секретаря з ідеології (в документі цей момент не уточнюється), але, у будь-якому випадку, аж ніяк не І. Грушецького, який у цей період керував Волинським обкомом КПУ (1951–1961).

Однак «сусловсько-грушецька» версія прижилася. Зокрема, В. Михайлов навіть деталізує цю тему – він посилається на розповідь секретаря Львівського обкому КПУ з ідеології Казимира Пирожака, який нібито був присутній у кабінеті В. Щербицького під час телефонної розмови останнього з М. Сусловим: «Маланчук вже сидів у кабінеті Суслова. ...І у присутності Маланчука Суслов телефонує до Щербицького, каже: «...Ви мені говорили про те, що у вас великі труднощі з призначенням і з пошуками кандидатури секретаря з ідеології. Вважайте, що у мене в кабінеті сидить секретар з ідеології ЦК України». Щербицький питає: «А хто це?». Він сказав: «Ви його добре знаєте, Валентин Юхимович Маланчук» [143].

У спогадах М. Литвина [133, 292] та О. Ляшка містяться аргументовані сумніви щодо цієї версії. При цьому останній спробував розставити всі крапки над «і», оскільки був безпосереднім свідком того, як першим секретарем ЦК КПУ приймалося рішення щодо секретаря з ідеології і які аргументи при цьому звучали: «...по-перше, Щербицький не та людина, котрій хтось

з підлеглих міг нав'язати свою думку, особливо якщо справа стосувалася кадрів. Тут він завжди залишав вирішальне слово за собою, і ніхто не міг похитнути його рішення. По-друге, Іван Самійлович (Грушецький. – О. Я.) не був для нього тією людиною, до якої він ставився б з глибокою пошаною...

А з Маланчуком справа була так. Володимир Васильович запросив мене до себе: «Хочу порадитися з вами щодо кандидатури на пост секретаря ЦК з ідеології. Федір Данилович (Овчаренко. – О. Я.) – фахівець з силікатів, учений. Ось хай і йде в науку, де він раніше трудився. А нам сюди треба узяти людину з досвідом політичної роботи на обласному рівні». – «Кого ви маєте на увазі?» – «Маланчука. Думаю, **в даний момент він людина відповідна** (виділення моє. – О. Я.). ...Кандидатура Маланчука підтримується у ЦК КПРС. Там вважають, що звільнення його у Львові з подачі Шелеста було несвоєчасним і неправильним. ...Маланчук, – найбільш досвідчена в міжнаціональних відносинах людина. ...У ЦК КПРС, наприклад, надають першорядне значення боротьбі з проявами націоналізму у республіках. Ось я і вирішив: **нехай Маланчук і займається націоналістами, щоб у мене про них голова не боліла** (виділення моє. – О. Я.)...»

Ось так одноосібно і вирішилося питання висунення Маланчука» [136, 9–10].

Цій розмові передував 33-сторінковий лист (він повністю наведений у «Спогадах» Ф. Овчаренка [157, 171–179]), що його В. Маланчук надіслав В. Щербицькому, з якого випливало, що Україна після П. Шелеста – це мало не розсадник націоналізму, паршива вівця у «радянській сім'ї братніх народів». Резолюція Щербицького на цьому документі дає підстави припустити, що вибір секретаря з ідеології він зробив сам – без М. Сусллова, і тим більше – без І. Грушецького: «Думаю, що ідейно-політичні позиції В. Маланчука у жодного комуніста-інтернаціоналіста не можуть викликати сумніву, і питання він ставить в принципі правильно» [157, 179; 207]. Хоча, не виключено, що до цього листа свіжоспечений перший секретар КПУ і не підозрював про існування такого діяча, як Валентин Маланчук – у будь-якому випадку, такий

висновок можна зробити зі спогадів О. Ляшка, Ф. Овчаренка та Я. Погребняка [136, 9–10; 157, 257; 166, 245].

Резолюцію на лист В. Маланчука В. Щербицький наклав 23 вересня 1972 р. (прикметно, що саме цього дня перший секретар КПУ запропонував Федорові Овчаренку написати заяву про звільнення [157, 257], що може свідчити на користь версії щодо спонтанного вибору кандидатури Маланчука), а вже 3 жовтня за його ж підписом до ЦК КПРС була спрямована «Характеристика на члена КПРС тов. Маланчука В. Ю.», де, зокрема, йшлося про те, що «тов. Маланчук має добру теоретичну підготовку, в практичній роботі займає правильні, чіткі ідейно-політичні позиції, проявляє необхідну принциповість. ...Він автор низки книг, які розвінчують ворожу ідеологію, особливо український буржуазний націоналізм. Скромний. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани». ЦК КП України вважає, що тов. Маланчук В. Ю. з обов'язками секретаря ЦК Компартії України, котрий відає питаннями ідеологічної роботи, справиться» [11, 129].

Наскільки керівництво ЦК КПУ було зацікавлене саме у В. Маланчукові як в ідеологу, свідчить хоча б той факт, що не минуло й тижня після надсилання подання та характеристики до Москви, як він 10 жовтня 1972 р. не лише обійняв посаду, на яку рекомендувався, а й був кооптований до ЦК КПУ [3, 15], – органу, персональний склад якого затверджувався лише з'їздом Компартії України. На найвищі партійні керівні посади (секретар ЦК із ідеології за неофіційною ієрархією вважався третьою особою в партії – після першого та другого секретарів) висувалися лише діючі члени, або кандидати в члени ЦК. А вже наступного дня – 11 жовтня – проводиться засідання Політбюро ЦК КПУ з питань посилення боротьби проти націоналістичної діяльності та пропаганди, у протоколі якого, за підписом В. Щербицького, містилися доручення В. Маланчуку та голові КДБ УРСР В. Федорчуку звернути особливу увагу, серед іншого, на «посилення контролю за ідейним змістом друкованої у республіці політичної і художньої літератури, публікованих у газетах і журналах статей, лекцій та доповідей» і,

найголовніше, «підготувати інформацію до ЦК КПРС про роботу, що проводиться у республіці, по припиненню спроб ведення ворожої діяльності націоналістичними та іншими антирадянськими елементами» [27, 395].

Спробу детально описати особу та діяльність В. Маланчука на посаді секретаря ЦК КПУ з ідеології зробив О. Бажан у публікації 20-річної давнини [207]. Нас же більше цікавить роль та участь В. Щербицького у процесах, які назагал прийнято ототожнювати винятково з особою секретаря ЦК КПУ з ідеології, виносячи «за дужки» першого секретаря. О. Бажан з цього приводу зазначає: «Як правило, В. Щербицький повністю довіряв В. Маланчуку і підтримував усі його найпідступніші акції. Так, саме з відома першого секретаря ЦК КПУ у першій половині 70-х років проводиться спланований в ідеологічних відділах справжній погром наукових установ, творчих спілок, громадських організацій» [207]. М. Литвин теж висловлює впевненість у тому, що Маланчука взяли в ЦК «під проведення певної політики» [133, 292].

17 квітня 1973 р. у Києві відкрився Пленум ЦК КПУ з порядком денним «Про завдання партійних організацій республіки з дальшого поліпшення роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС». Насправді ж лєвова частка виступу В. Щербицького та інших учасників на цьому зібранні була присвячена критиці діяльності П. Шелеста в ідеологічній і насамперед – національній – сферах. А 23 квітня до ЦК КПРС за підписом першого секретаря ЦК КПУ пішла велика інформаційна записка про ідеологічну роботу у республіці, де, зокрема, зазначалося, що «у 1967–1971 рр. (симптоматика саме цього часового проміжку незрозуміла. – О. Я.) на Україні стало наголошуватися помітне пожвавлення націоналістичних елементів, що інспірується зарубіжними антирадянськими центрами. Зросла ворожа обробка інтелігенції та молоді щодо критики національної політики КПРС, закликів до опору нібито «насильницькій русифікації» України, розпалювання антиросійських настроїв, обґрунтування «історичної несправедливості» возз'єднання України з Росією, «нерівноправного» становища УРСР у складі Союзу РСР і т. п.» [37, 409–413]. І навряд чи випадково рівно через два тижні

попереднього керівника УРСР було викреслено з радянської номенклатурної колоди – 7 травня 1973 р. П. Шелест пішов на пенсію з посади заступника голови Ради Міністрів СРСР.

У доповіді першого секретаря ЦК КПУ на квітневому пленумі 1973 р. вчувалися стиль та риторика В. Маланчука, чимало фраз та оціночних суджень були вписані до друкованого тексту доповіді рукою, яка, напевно, належала комусь із помічників В. Щербицького, або й самому секретарю з ідеології. До того ж В. Врублевський стверджував, що «Маланчук часто до доповідей та промов Щербицького, які заздалегідь розсилалися для обговорення в Політбюро, незалежно від теми, вставляв свої «дві копійки» – положення або хоч би абзац про боротьбу з буржуазним націоналізмом» [77, 117].

Ось показовий уривок із доповіді В. Щербицького на квітневому пленумі 1973 р. (рукописні вставки виділені курсивом): «У низці публікацій були відступи від класових, партійних принципів у оцінці суспільних процесів. Окремі автори *проявляли національне чванство та обмеженість*, ідеалізували патріархальщину, з ідейно шкідливих позицій самотності висвітлювали історичне минуле українського народу, намагалися довести «окремність» його розвитку від російського та інших братських народів...

Деякі літератори у своїй творчості *і дотепер ще* уникають актуальних тем сучасності, проявляють національну обмеженість, засмічують українську мову архаїчними словами та штучними зворотами, *тобто все роблять, щоб українська мова була якомога менше схожа на російську мову*» [4, 38].

В цій доповіді чи не вперше В. Щербицький, котрий раніше стосовно П. Шелеста послуговувався переважно евфемізмами, уникаючи називати прізвище (хоча й вів активну анишелестівську роботу, але – закулісно [274, 121–123]), вдався до прямих публічних звинувачень на адресу свого попередника: «...варто сказати і про книгу т. Шелеста П. Ю. «Україно наша Радянська», яка вийшла без відома ЦК КПРС та ЦК КП України. ...багато з положень цієї книги неправильні, не сприяють вихованню кадрів. ...цю книгу можуть використовувати у своїй антирадянській пропаганді

закордонні націоналістичні центри» [4, 44–45]. При цьому у згадуваному вище листі до ЦК КПРС від 25 червня 1972 р., тобто – ще до призначення В. Маланчука секретарем ЦК КПУ з ідеології, В. Щербицький про книгу П. Шелеста «Україно наша Радянська», яка вийшла друком у 1970 р., висловлювався радше зневажливо, аніж з пересторогою: «Книга – невисока за своїми художніми достоїнствами, схожа швидше на середньої якості путівник» [119, 64]. Але вже у лютому 1973 р. (тобто – ще до квітневого пленуму) з'явилася постанова ЦК КПУ «Про книгу П. Ю. Шелеста «Україно наша Радянська», де, серед іншого, констатувалося, що «у ній (книзі Шелеста. – О. Я.) не дається чіткого класового аналізу і оцінки окремих історичних явищ, ідеалізується українське козацтво і Запорозька Січ, не показані гострота і складність класової боротьби на Україні в післяжовтневий період, боротьба партії за чистоту і боєздатність своїх лав, проти ухилів від ленінської генеральної лінії, у тому числі і проти ухилів в національному питанні. ... Підготувати і опублікувати в журналі «Комуніст України» рецензію на книгу П. Ю. Шелеста «Україно наша Радянська». Вважати за необхідне після цього вилучити вказану книгу з бібліотечних фондів республіки» [49, 405–406]. З цього приводу варто зазначити, що елемент «ревнощів» В. Щербицького до діяльності П. Шелеста, напевно, таки мав місце, оскільки через кілька років – у 1977-у – перший секретар ЦК КПУ видав книгу, семантика назви якої багато що пояснює – «Радянська Україна» [203].

Тим самим Щербицький ніби задав загальний тон роботи пленуму, оскільки майже всі ті, хто виступав після нього, тепер вважали своїм обов'язком пройти по «шелестівщині» та П. Шелесту персонально. Одні до цієї справи підійшли формально, відбувшись загальними критичними висловлюваннями, як, наприклад перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ Олексій Ватченко [4, 111] чи другий (з 1975 – перший) секретар ЦК ЛКСМУ Анатолій Корнієнко [5, 10]. Інші – з певним натхненням. Так, перший секретар Одеського обкому КПУ Павло Козир вважав, що «за серйозні недоліки, прорахунки та збочення (в оригіналі російською –

«извращения». – О. Я.) у підборі та вихованні кадрів, помилки у національному питанні, за ганебний стиль роботи т. Шелест П. Ю. повинен нести сувору партійну відповідальність» [4, 96]. А міністр вищої та середньої спеціальної освіти УРСР Юрій Даденков (саме у нього В. Маланчук був заступником перед переходом на роботу до ЦК КПУ) навів факти, які, з точки зору сьогодення, справді роблять П. Шелеста мало не борцем за українську національну ідею: «...є неправильними та політично невірним вказівки тов. Шелеста, що були дані ним під час відвідин Київського державного університету, про те, що видавати підручники у республіці слід лише українською мовою. Вказівки колишнього секретаря ЦК Компартії України тов. Скаби (секретар ЦК КПУ з ідеології у 1959–1968. – О. Я.) про те, що викладання необхідно вести українською мовою, також є невірними. Ці невірні вказівки необхідно відмінити» [5, 115].

Перший секретар Кримського обкому КПУ Микола Кириченко у своєму виступі вирішив торкнутися такої, здавалося б, відносно нейтральної сфери, як охорона пам'яток історії та культури: «Кілька слів про роботу Товариства з охорони пам'яток. Товариш Тронько Петро Тимофійович, ну що ви там охороняєте? На відновлення Генуезької фортеці асигновано 30 тисяч (карбованців. – О. Я.), Євпаторійської мечеті – 3 тисячі. Не з цього потрібно розпочинати. Мені здається що необхідно зберегти пам'ять про мільйони радянських людей, котрі загинули за наше світле майбутнє. А на це відпускаються буквально копійки» [5, 136–137].

Цей пасаж чітко корелюється з листом В. Щербицького до ЦК КПРС від 25 червня 1972 р.: «Тов. Шелест П. Ю. активно підтримував ідею створення меморіального комплексу «Запорозька Січ» на острові Хортиця. В той же час дотепер не вирішено питання про створення гідних комплексів героїчним захисникам Севастополя і Перекопу» [119, 65], а також – з його виступом на пленумі ЦК КПУ у травні 1974 р. (скликаному за ініціативи В. Маланчука [77, 117]), де теж йшлося про «серйозні недоліки в ідейній спрямованості меморіального комплексу, який будується на острові Хортиця, а також музею

народної архітектури та побуту республіки, що споруджується під Києвом. Ми вважаємо, товариші, що в монументальній пропаганді на першому плані повинно бути увічнення визначних революційних подій у житті нашого народу, увічнення найвидатніших діячів партії і держави і Героїв Праці» [6, 63].

Ставлення В. Щербицького до історії України та її пам'яток виглядає симбіозом ідеологічної доцільності та особистої неприязні до П. Шелеста та його напрацювань у цій сфері. Це стосувалося, зокрема, тих же Музею народної архітектури та побуту у Пирогово (нині – Національний музей народної архітектури та побуту України), Меморіального комплексу «Запорозька Січ» на Хортиці (нині – Національний заповідник «Хортиця»), 26-томного видання «Історії міст і сіл Української РСР», які започаткував Шелест, а вводити в дію та завершувати змушений був Щербицький, хоча і всіляко намагався затягувати ці процеси [125; 136, 58–65; 267, 112–113].

Напевно, саме політичної ревності і прагненням теж залишити меморіальний, пов'язаний лише з ним, слід в історії України можна пояснити ініціативу першого секретаря ЦК КПУ із відкриття у Києві нинішнього Національного музею історії України у Другій світовій війні (ідею цю В. Щербицький узгоджував напряму з Л. Брежнєвим, без всіляких бюрократичних процедур [101, 92]), спорудження якого тривало вісім років (1974–1982; якщо рахувати від початку роботи над проектом), при початковому орієнтовному кошторисі у 7 млн. карбованців [267, 115] обійшлося республіці у 28 млн. [70], а у підсумку навіть академік П. Тронько, котрий мав безпосередній стосунок до цього задуму, змушений був визнати, що «ні художні якості» комплексу, «ні його прив'язка до місцевості не є бездоганними» [267, 115]. При цьому ще на стадії проектування найбільше зауважень, заперечень та навіть неприйняття не лише з боку митців, а й від членів Політбюро та уряду було до скульптурної домінанти комплексу – Батьківщини-матері, проте авторський проект Євгена Вучетича наполегливо відстоював особисто В. Щербицький [197, 261–262].

Саме ж відкриття музею у травні 1981 р. перетворилося на фарсовий бенефіс вже безнадійно хворого Л. Брежнєва, заради якого не лише в останній момент на меморіальній стіні з переліком Героїв Радянського Союзу його прізвище підняли над прізвищем маршала Г. Жукова [133, 356–357] (за іншою версією – в авральному порядку домальовували пропущену Золоту Зірку на парадному портреті генсека [131]), а й навіть для підйому особи генерального секретаря ЦК КПРС всього на один поверх всередині музею змонтували спеціальний ліфт з дуже плавним ходом – «щоб Леонід Ілліч не відчув поштовху при підйомі» [70]. Як зазначив М. Литвин, «відкриття меморіального комплексу давало республіканському керівництву можливість виразити вірнопідданські почуття Генеральному секретареві ЦК КПРС, голові Президії Верховної Ради СРСР» [133, 357].

Так само більше на відверту показуху, аніж на ідеологічний захід скидалося і святкування 1500-ліття Києва у 1982 р. Дата явно була історично та археологічно необґрунтованою, однак В. Щербицький на сумніви низки істориків (зокрема, П. Толочка) відповів: «Відзначимо за життя нинішнього покоління. Якщо ж нащадки вирішать, що ми не зовсім точні, нехай і собі відсвяткують ювілей» [161; 177, 68]. Якщо ця фраза дійсно прозвучала, то її можна вважати демонстрацією ставлення першого секретаря ЦК КПУ до історії, як до максимально утилітарного ідеологічного інструменту, але аж ніяк – як до науки. Я. Білінський вважав, що цю дату у часовому вимірі свідомо підганяли під 60-літній ювілей створення Радянського Союзу, який теж відзначався у 1982 р. [283, 1], щоб таким чином, напевно, на рівні суспільної свідомості зайвий раз продемонструвати спільність історичного процесу для українського та російського народів.

Та якщо у цих випадках наявне протиставлення пам'яток та пам'ятників національної історії об'єктам історії радянської, то ще в одному епізоді біографії В. Щербицького в жертву ідеології була принесена економічна доцільність. Як свідчив колишній голова Київського міськвиконкому В. Гусєв, свого часу він звернувся до В. Щербицького з обґрунтуванням необхідності

будівництва двох нових мостів через Дніпро у Києві (виходячи з контексту спогадів, епізод можна датувати 1970-им роком, коли останній ще очолював Радю Міністрів УРСР, а на той момент у Києві діяли лише два мости – Патона та Метро), у відповідь на що почув: «Грошей немає. Обійдемося поки що двома мостами». В. Гусев ризиковано заперечив, натякаючи на можливе джерело коштів: «Я дізнався, що виношується ідея будівництва у Києві нового музею Леніна (нині – Український Дім. – О. Я.), а у нас по суті вже є два музеї – музей В. І. Леніна на вул. Володимирській і музей-будинок сім'ї Ульянових на вул. Ульянових». Реакція Щербицького: «Це – інша справа...» [96].

Прикметно, що ідеологічна складова у діяльності В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ була активною лише у першій половині 1970-х рр. Схоже, В. Врублевський не лукавив, коли писав про швидке згасання інтересу у свого шефа до цієї теми. Навіть більше – вже у травні 1974 р. на пленумі ЦК КПУ, де першим питанням розглядалося «Про завдання партійних організацій республіки з подальшого поліпшення ідеологічної роботи у світлі рішень ХХІV з'їзду КПКР», відчувалося, що перший секретар лише «відпрацьовує номер». Його 98-сторінкова доповідь, що тривала 2,5 години, разюче відрізнялася від такої ж промови річної давнини: штаповані, округлі, загальні фрази, суттєве зниження «критичного градусу», слабка персоніфікація [6, 4–102].

Проте був один момент, який вивів В. Щербицького з рівноваги – перший секретар Львівського обкому КПУ Віктор Добрик та письменник Олесь Гончар підняли у своїх виступах тему т. зв. «темних» або ж «вовчих» списків, які нібито існували в українських видавництвах і містили перелік небажаних для публікації авторів [6, 184; 7, 19]. І перший секретар ЦК КПУ у заключному слові на пленумі мусив торкнутися цієї теми: «Жодних списків на цей рахунок немає і не повинно бути, окрім наказу Головліту про тих, хто засуджений за антирадянську діяльність або за зраду Батьківщині. Вважаю це питання вичерпаним і щоб із цієї зали воно нікуди не вийшло» [7, 161].

Водночас В. Врублевський стверджує, що списки такі були, він їх особисто тримав у руках, містили вони близько 20 прізвищ вітчизняних літераторів і В. Щербицький про це знав безпосередньо від письменника П. Загребельного, з яким перебував у приятельських стосунках, а згодом – і від самого В. Врублевського [77, 121]. Проте всю провину за складання цих «проскрипцій» помічник першого секретаря ЦК КПУ поклав на В. Маланчука, видавши це як його приватну ініціативу, про яку вище партійне керівництво, мовляв, ні сном, ні духом не відало. Г. Касьянов говорить про один із таких списків (він їх іменує «чорними»), що був складений безпосереднього В. Маланчуком, як про dokonаний факт і навіть наводить прізвища 17-ти літераторів, які фігурували у цьому переліку [226, 137].

Як би там було, але, навіть довідавшись про «темні списки», В. Щербицький нічого не зробив для того, щоб вони зникли, як і не вчинив жодних хоча б дисциплінарних дій стосовно В. Маланчука (адже це було очевидним порушенням партійної дисципліни та субординації – якщо взяти на віру цю версію), оскільки «зробити це було нелегко навіть Щербицькому. Все-таки Маланчук був кандидатом в члени ЦК КПРС...» [77, 120–121] (тут неточність – лише кандидатом в члени ЦК КПУ [239, 222]; принагідно варто зазначити, що П. Шелест був багаторічним членом Політбюро ЦК КПРС і нічим це йому не допомогло – в компартійних ігрищах офіційний статус мало що означав).

При цьому В. Щербицький мав власні симпатії та антипатії у літературних та й, в цілому – мистецьких колах України, які формувалися, швидше, під впливом особистих стосунків та ідеологічних параметрів, аніж за художніми критеріями, оскільки перший секретар ЦК КПУ відзначався невибагливими смаками у царині культури. Зокрема, любив українські пісні «Край дороги не рубай тополю» (музика І. Шамо, Ю. Рибчинського) та «Сивина, сивина» (музика І. Марченка, слова Д. Луценка) [65; 162]. У музиці віддавав перевагу духовим оркестрам, оскільки сам у молодості грав на трубі, чим для власної кар'єри користувалися вітчизняні музикознавці,

намагаючись потрафити керівнику республіки [77, 14; 108, 306; 168, 151]. Проте, що є характерним для провінційного мислення, демонстрував зовнішню прихильність до опери, як більш високого виду музичного мистецтва (при тому, що «на футбольних матчах бував частіше, ніж на театральних спектаклях» [101, 95]), що, втім, мало суто матеріальне втілення у вигляді, скажімо, «шикарних» квартир у центрі Києва та «проштовхування» у Москві звання «Народний артист СРСР» для солістів Київського театру опери та балету (нині – Національна опера України ім. Тараса Шевченка) Анатолія Кочерги та Гізели Циполи [193], у вибиванні через Москву підвищених зарплат для танцівників Державного ансамблю танцю України ім. Вірського [158, 194], у особистому розпорядженні про спорудження у столиці України у 1970-х рр. 9-поверхового готелю квартирного типу для працівників цирку, оскільки першому секретареві ЦК КПУ був небайдужий цей вид видовищ [148; 149]. Та й в цілому, за словами оперної співачки Євгенії Мірошниченко, за секретарства В. Щербицького «побутові проблеми людей мистецтва вирішувалися миттєво» [119, 80], а В. Шевченко так само відверто відзначала, що «багато хто з діячів культури зобов'язані В. Щербицькому своїми чудовими квартирами, дачами, званнями» [189, 334]. З точки зору сучасної термінології це можна було б характеризувати як «популізм», «загравання з творчою інтелігенцією» та «використання службового становища (корупція) задля створення власного позитивного іміджу».

Таку ж саму тактику загравання В. Щербицький демонстрував і стосовно преси, причому – ще з часів свого секретарства у Дніпропетровську, де мав звичку привселюдно демонстративно вітатися з кожним журналістом за руку, допомагав працівникам ЗМІ вирішувати все ті ж побутові проблеми – впритул до сприяння у покупці власного автомобіля [194]. Цю ж манеру він переніс і до Києва (наприклад, ведучі Українського телебачення не цуралися звертатися до нього особисто щодо такої, наприклад, побутової дрібниці, як встановлення квартирної телефону – і отримували бажане [121]), особливо

запобігаючи перед київськими кореспондентами центрального органу ЦК КПРС – газети «Правда» [97, 274–283; 115, 290–293].

Складається враження, що керівник УРСР розглядав пресу, насамперед, як пропагандистський, а не ідеологічний інструмент, покликаний формувати позитивний імідж компартії в очах суспільства [119, 42–43]. Коли ж з початком перебудови у пресі намітилися певні викривальні тенденції, перший секретар ЦК КПУ негативно про це відгукувався, вважаючи, що ЗМІ, висловлюючи «різні думки, у тому числі і зовсім неприйнятні», «не повинні зловживати» плуралізмом [119, 254]. При цьому реагував на опубліковані матеріали настільки специфічно, що могло скластися враження про його певну відірваність від реального життя. Так, у лютому 1986 р., під час роботи XXVII з'їзду КПУ, газета «Вечірній Київ» опублікувала невеличкий допис на банальну, як на той час, тему – про відсутність у газетних кіосках розміну 2-копійчаних монет для таксофонів. Текст потрапив на очі В. Щербицькому, котрий викликав міністра зв'язку УРСР Володимира Делікатного і влаштував йому рознос, наводячи при цьому наступну аргументацію: «Як це так? Йде партійний з'їзд, а люди не можуть зателефонувати, щоб висловити своє схвалення!» [146].

У особливій любові до художньої книги В. Щербицький помічений не був [77, 66] (хоча, наприклад, Ю. Єльченко стверджує, що він просто не відважувався висловлювати власну думку щодо прочитаного, оскільки «був надзвичайно делікатним і обережним в оцінках, навіть у вузькому колі товаришів, добре розуміючи: посилання на Щербицького багато важило» [101, 91]), однак приятелював з тим же Павлом Загребельним [77, 63], прихильно ставився до Віталія Коротича [91], міг відстояти Бориса Олійника перед КДБ [116, 14] – за це Борис Ілліч назвав Володимира Васильовича «розумним та благородним» [72] і стверджувава, що перший секретар ЦК КПУ свого часу не дав розправитися з Олесем Гончарем за «Собор» (хоча сам Гончар стверджував, що його від репресій Москви врятували М. Підгорний та П. Шелест [82, 233]), допомагав у друкуванні творів напівопальних Ліни

Костенко, Василя Симоненка та Григора Тютюнника [159, 76], а на письменницьких з'їздах він виступав завжди «добірною» українською мовою [106, 175] (однак це був єдиний виняток у цьому відношенні). І водночас – відверто – через КДБ УРСР – пресував автора «В окопах Сталінграда» киянина Віктора Некрасова, попутно надсилаючи до ЦК КПРС листа (15 липня 1974 р.), про характер якого може свідчити, зокрема, такий пасаж: «Некрасов страждає алкоголізмом, поміщався у витверезник. Як письменник працює непродуктивно, авторитету серед літературної громадськості не має...» [183], висловлював різке невдоволення підлеглим тим, що за його відсутності вони дозволили з'явитися у пресі некрологу від ЦК КПУ на смерть письменника Михайла Стельмаха, оскільки той «був безпартійним і невідомо, чому він не вступив до партії» [166, 248] (до слова – М. Стельмах заяву на вступ до КПРС свого часу подавав, але йому було відмовлено як «синові куркуля» [176, 39–40]) – і т. п.

З кіномистецтвом – подібна ситуація. Дружина Сергія Параджанова – Світлана Щербатюк, вважає, що саме В. Щербицький особисто був причетний до ув'язнення цього кінорежисера [184], а колишній міністр культури та голова Держкіно УРСР Юрій Олененко стверджує, що тільки завдяки особистому розпорядженню першого секретаря ЦК КПУ на великий екран вийшла стрічка Бориса Іваненка «Пропала грамота», яка кілька років пролежала на полиці з тавром «націоналістичної» і що лише позиція В. Щербицького врятувала від звинувачень у «антирадянщині» та «ідеологічному шкідництві» режисера кіностудії ім. Довженка Миколу Рашеєва [158, 191–194].

У всіх цих епізодах проглядається певна система, яку можна було б назвати «ідеологічним суб'єктивізмом», внаслідок якого долі митців (а іноді – і життя) залежали від симпатій та антипатій першої особи в УРСР, а не від якихось об'єктивних чинників. В. Щербицький в ідеологічній та мистецько-культурній сфері діяв дуже незграбно, але майже весь негатив ретроспективно падає на В. Маланчука, хоча ще Олесь Гончар у своїх «Щоденниках» цілком зі

знанням справи зауважив, що «саме В. В. дав волю розгулятися маланчуківщині безконтрольно» [82, 510] і резюмував: «Роки Щербицького – які вони чорні для нашої культури...» [82, 277]. Хоча, звичайно, є й інша точка зору, репрезентована, зокрема, В. Масолом: «...в питаннях культури, в сфері мови, він, безумовно, особливо в перший період своєї роботи на такій високій посаді, припустився багатьох помилок. Але ми тоді будували театри (в кожному обласному центрі), і не можна однозначно сказати, що Щербицький тільки «душив» українську культуру. Такий був час» [246].

Що ж стосується В. Маланчука, то його таки зняли з посади – але лише через п'ять років після того, як виникла тема «темних списків» українських письменників. Виходить, що В. Щербицький увесь цей час терпів біля себе підлеглого, який вів власну гру, не рахувався з безпосереднім керівником, мав прямі контакти з Москвою і «без санкції Політбюро, самовільно і самочинно ... поступово перетворював ідеологію на свою вотчину» [77, 120]? Сумнівно. Тим більше, якщо врахувати, що коли справді Маланчук вирішив «зіграти соло» – без зволікань був викинутий не лише із ЦК КПУ, але й з політики взагалі. Сталося це наприкінці 1970-х, коли в Києві випадково дізналися, що секретар ЦК КПУ з ідеології готує до друку у Москві книгу (причому під псевдонімом – «Єфімов»), присвячену все тому ж національному питанню та боротьбі з українським націоналізмом, де опосередковано піддавалася сумніву здатність чинного керівництва КПУ вирішити цю проблему з інтернаціональних позицій – і перший секретар одразу ж починає діяти. Він відправляє «на розвідку» до столиці СРСР В. Врублевського, який через 15 років напише: «Вже тоді у мене зародилася думка, а через роки вона тільки зміцнилась, – Щербицький відчув реальну загрозу своєму лідерству в Україні» [77, 122–123], а М. Литвин у своїх мемуарах зазначить, що В. Маланчук «перебрав», вийшов з-під контролю українського керівництва, скажімо так, сів на голову і самому Щербицькому» [133, 292] (хоча, наразі, слова колишніх помічника Щербицького і працівника ЦК КПУ можна піддати сумніву –

більше скидається на те, що «мавр», тобто В. Маланчук, просто зробив «свою справу», а тому мав піти – питання лише було у формулюваннях та мотивації).

Цього було досить, щоб 26 квітня 1979 з'явилася постанова пленуму ЦК КПУ зі словами: «Звільнити т. Маланчука В. Ю. від обов'язків секретаря ЦК та кандидата в члени Політбюро ЦК Компартії України у зв'язку з переходом на іншу роботу» [8, 10]. Якщо конкретно – то завідувачим кафедрою історії КПРС у Київському політехнічному інституті, де він згодом спився і помер у віці 56 років [73, 158; 176, 96; 253].

На місце секретаря ЦК КПУ з ідеології був призначений Олександр Капто – цілковитий антипод Маланчука, людина «недурна, більш лояльна до творчої інтелігенції, не злостива, конформіст за своїми життєвими принципами» [77, 124], «більш підготовлена для такої роботи, більш комунікабельна, відкрита, така, що уміє знаходити підходи до різних прошарків інтелігенції, але одночасно й хитра» [166, 246], «людина аналітичного розуму і різнобічних знань, із спокійною розсудливістю при вирішенні питань ідеологічного плану» [136, 10], але, водночас, «самозакоханий, неконтактний, амбіційний, формаліст» [189, 119]. Г. Крючков у своїх спогадах натякав, що цю посаду мав би посісти помічник В. Щербицького В. Врублевський, проте завадило те, що дружина останнього – письменниця та драматург Валерія Врублевська – постійно «ходила на грані», підтримуючи контакти з українськими дисидентами [119, 74–75; 125].

Я. Білінський звернув увагу на те, що В. Щербицький відразу після відставки В. Маланчука почав явно пробувати відновити стосунки із українською творчою інтелігенцією, зокрема – літераторами: був повністю реабілітований напівопальний протягом 1970-х рр. за близькість до П. Шелеста О. Гончар, видана «сумнівна» з точки зору комуністичної ідеології поема Ліни Костенко «Маруся Чурай», опубліковані пізні вірші В. Симоненка, у 1982 р. вийшов друком «Кобзар» Т. Шевченка, у якому містилася низка раніше заборонених поезій явно антиросійського спрямування з «наївною спробою» за допомогою наукових коментарів пояснити ці акценти.

Американський дослідник пояснив подібні прояви «ідеологічного потепління» «гнучкістю» В. Щербицького та О. Капто [283, 6–8].

Схоже, перший секретар ЦК КПУ дійсно зрозумів, що переборщив з ідеологічним тиском, свідченням чому – пленум ЦК КПУ, який відбувся 8 червня 1979 р., тобто – через 1,5 місяці після того, як В. Маланчук був зміщений зі своєї посади. Цей захід якраз був присвячений ідеологічній проблематиці, а саме – заходам ЦК КПУ з виконання постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». В. Щербицький виступав на ньому напрочуд недовго – хвилин 20, весь його виступ вмістився на сім сторінок, риторика – максимально нейтральна та обтічна, перенасичена дієсловами на кшталт «роз'яснити, виховати, доповнити, посилити, пропагувати, збільшити, підвищити» та т. п. [9, 1–7]. Як взірць «букви та духу» цього пленуму можна навести один із пунктів його постанови: «Постійно виховувати трудящих в душі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. Покращити пропаганду державної символіки: герба, гімну, прапора СРСР та республіки» [10, 5].

Більше того, червневий пленум ЦК КПУ 1979 р. став останнім у політичній кар'єрі В. Щербицького, що був офіційно присвяченим питанням ідеології. Наступні 10 років його перебування на чолі Компартії України позначалися радше економічною проблематикою. Звичайно, ідеологія як така в його діяльності, виступах, промовах, публікаціях була присутня, однак вона не мала вже тієї першочергової вартості, гостроти, як у 1970-х, і займала формалізоване місце – як данина необхідності, що потім відгукнулося з початком національних відцентрових процесів в Україні другої половини 1980-х рр., коли виявилось, що члени Політбюро ЦК КПУ на чолі з В. Щербицьким «не в повній мірі усвідомлювали гостроту моменту» [166, 356]. Іншими словами, були зовсім неготовими до відповідного розвитку подій, що зайвий раз вказує на слабкість як теоретичної, так і практичної ідеологічної підготовки керівництва Компартії України.

Перший секретар ЦК КПУ навіть тоді, коли в СРСР та УРСР набрали повних обертів перебудовчі процеси, у т. ч. – в ідеологічній сфері, дбав, насамперед, про те, щоб вивести з-під удару себе та своє оточення, а не про аргументацію у ідеологічних суперечках. Л. Кравчук розповідав, що після виникнення «Народного Руху України за перебудову» постало питання про «кураторство» над ним з боку ЦК КПУ, яке, за логікою речей, мало лягти на тодішнього секретаря з ідеології Ю. Єльченка. Проте В. Щербицький доручив цю справу завідувачу ідеологічного відділу ЦК Л. Кравчуку, використавши при цьому аргументацію, яка говорить сама за себе: «Розумієш, якщо припуститься якоїсь помилки завідувач відділом, то це не матиме такого резонансу. А от коли схибить секретар ЦК, то пляма неминуче ляже на все Політбюро» [117, 72–73] (читай – на першого секретаря). І, в той же час, за іншими свідченнями, В. Щербицький дорікав своєму оточенню в тому, що стосовно протистоянню впливові того ж Народного Руху «секретарі ЦК не однаковою мірою зайняті ідеологією. Візьміть завідувачів відділів ЦК: Кравчук Л. М. веде боротьбу, а що роблять інші завідувачі?» [189, 283]. Разом з тим перший секретар ЦК КПУ продовжував перебувати на ортодоксальних ідеологічних позиціях і в старій системі координат – скажімо, він навіть влітку 1989 р. іменував правозахисну Українську Гельсінську Спілку у стилістиці «маланчуківських» 1970-х рр. – «відверто націоналістичним, екстремістським угрупованням» [31, 450; 217, 187, 189].

Таким чином, світогляд В. Щербицького протягом 1970-1980-х рр. суттєво не змінився – він і надалі розглядав ідеологію виключно як інструмент політичної боротьби – і не більше того. Причому – боротьби позірної, орієнтованої не на результат, а на імітацію діяльності. Цікаво зауважив з цього приводу В. Семичасний: «З приходом Щербицького всіх цих національних (хтось їх називає націоналістичними) проявів менше не стало. Але їх не збирали, їх не акумулювали, не підводили під конкретну фігуру. А при Шелестові все йшло цілеспрямовано проти нього. Федорчук збирав всі факти

національних і націоналістичних проявів по крихах, і все це ставилося на карб Шелесту, і лише йому» [170, 447].

Наслідком подібного підходу стала абсолютна розгубленість керівництва УРСР в умовах перебудови. Проте цьому сприяв не лише квазі-ідеологічний консерватизм, але й відверто непродумана, схоластично-схематична кадрова політика.

3.2. Кадрова політика

Майже п'ять століть тому Нікколо Макіавеллі сформулював правило, яке, втім, в тій чи іншій формі було відоме ще з моменту зародження держави і політичної влади як такої: «Про розум правителя судять, насамперед, по тому, яких людей він до себе наближає...» [244, 123] (в більш концентрованому вигляді ця фраза набула вигляду прислів'я «Короля робить / грає свита»). З того часу мало що змінилося – аналіз найближчого оточення будь-якого лідера (у нашому випадку – політичного), може нерідко сказати про нього самого не менше, аніж вивчення його безпосередньої професійної діяльності, успіх чи негатив якої, в свою чергу, значною мірою можуть трактуватися як наслідок кадрової політики.

Дослідження політичної біографії В. Щербицького так само було б неповним без вивчення притаманних йому, як фактичному керівникові УРСР протягом 17 років, методів та принципів добору кадрів на провідні посади у республіці, стосунків з підлеглими в процесі роботи, формування найближчого кола оточення. Окрім того, питання персоналій при владі, їх взаємозв'язків, етапів та реперних точок кар'єрного сходження було, є і завжди лишатиметься актуальним – до тих пір, доки існуватиме держава як форма організації суспільства. Знання цих процесів в історичному розрізі дає змогу врахувати помилки при формуванні політичної структури та відповідного громадянського світогляду у сучасних умовах.

Для радянсько-компартійної номенклатури, типовим представником якої був В. Щербицький, поняття «кадрова політика» була не просто одним з елементів системи управління, а ледве чи не наріжним каменем її функціонування. При цьому базовий постулат, який у майже незмінному вигляді використовувався впритул до моменту розвалу СРСР, було сформульовано ще Йосипом Сталіним 4 травня 1935 р. у виступі перед випускниками військових академій Червоної Армії: «...старе гасло «техніка вирішує все», що є віддзеркаленням вже пройденого періоду, коли у нас був голод у галузі техніки, повинне бути тепер замінене новим гаслом, гаслом про те, що «кадри вирішують все». У цьому тепер головне» [54, 61]. І хоча контекст цитати є, вочевидь, військово-орієнтованим, фраза «Кадри вирішують все», будучи вирваною з нього, зажила самостійним життям, слугуючи своєрідним дороговказом для очільників Радянського Союзу та його Компартії.

Попередник Й. Сталіна – В. Ленін, будучи егоцентриком, не надто переймався добром та вихованням кадрів, внаслідок чого при ньому у РСДРП/РКП(б) постійно існували внутрішні опозиційні угруповання. Сталін же поставив собі за мету виростити плеяду універсальних управлінців, вбудованих у жорстку вертикаль влади, виключно лояльних до вищестоящого керівництва і здатних діяти в рамках його розпоряджень, а не розмірковувати над їхньою доцільністю. Ця модель, до певної міри модернізована, використовувалася і після 1953 р.

За часів М. Хрущова кадрова політика була пом'якшена шляхом переводу владної вертикалі у горизонтальну площину, віддачі багатьох функцій з центру на місця (достатньо згадати хоча б систему раднаргоспів або розподіл обкомів на промислові та сільські), акцент почав робитися більше на галузевий професіоналізм управлінців, аніж на «ідеологічну стійкість» (хоча вона й не виключалася, але переставала бути домінантою). Дійшло до того, що питання кадрів з підпорядкування керівників республіканських та регіональних компартійних організацій перейшли у сферу відповідальності других секретарів.

З приходом до влади в СРСР Л. Брежнєва та його команди (1964 р.) почала поступова реабілітація сталінізму у «полегшеному варіанті», у т. ч. – і у кадровій сфері. Вже у другій половині 1960-х рр. перший секретар ЦК КПУ П. Шелест забирає собі питання кадрової роботи, виводячи їх з переліку посадових обов'язків другого секретаря ЦК О. Ляшка, котрий через 30 років зазначив у своїх спогадах: «З тих пір (і з приходом до керівництва у ЦК В. В. Щербицького цей новий порядок залишився незмінним) вся кадрова політика була зосереджена в руках у першого секретаря. Головним чином від нього виходили пропозиції з розстановки кадрів на керівні посади у партійних, радянських та громадських органах, у всіх громадських організаціях. Пропозиції першого на Політбюро або секретаріаті приймалися майже завжди беззастережно» [135, 124].

Фраза «вся кадрова політика була зосереджена в руках у першого секретаря» не є фігуральною. В. Щербицький при вирішенні кадрових питань майже не звертав увагу на рекомендації відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ, який через сектор підготовки і перепідготовки кадрів та сектор обліку кадрів і партійної статистики, власне, і курирував цей напрям. У всякому випадку так стверджує Г. Крючков: «...всупереч поширеній думці, Володимир Васильович Щербицький з кадрових питань зі мною, як завідуючим оргвідділом, не радився і взагалі не розмовляв на цю тему, за винятком трьох-чотирьох випадків. Чому – можна розмірковувати» [119, 76].

Перший секретар ЦК КПУ «пропускав через себе» всіх кандидатів на посади секретарів обкомів, перших секретарів райкомів і міськкомів партії, голів облвиконкомів, інших працівників, прирівняних за номенклатурним статусом до вищезазначених, відстежував просування цілих кадрових груп різних рівнів і галузей, особисто контролював вибори голів виконкомів великих міст, опікувався кадровим корпусом директорів провідних підприємств [101, 87; 119, 75; 189, 330]. Б. Кириченко, стверджував, що за П. Шелеста, на противагу часам В. Щербицького, «кадри не висували за принципами

земляцтва, знайомства чи особистої відданості. Пристосуванці й підлабузники через сито відбору майже не проскакували» [111, 59].

Окрім того, якщо при П. Шелесті кандидата представляв керівник відповідного відділу у присутності якого і відбувалася співбесіда, то В. Щербицький, за порадою відповідального чергового його приймальні М. Тяжкороба, почав приймати всіх претендентів віч-на-віч [178, 295–296], в прямому значенні концентруючи кадрову політику вищого та середнього номенклатурних ешелонів УРСР в своїх руках.

Єдиний випадок, коли В. Щербицький цікавився думкою Г. Крючкова щодо керівних кадрів республіки, за твердженням останнього, стався у листопаді 1985 р., коли останнього призначили заступником завідуючого відділом організаційно-партійної роботи ЦК КПРС і вони разом летіли до Москви у персональному літаку першого секретаря ЦК КПУ [119, 30, 77–76]. Враховуючи, що за півроку до цього КПРС очолив М. Горбачов і вже почалися певні рухи в бік усунення від влади старої «брежнєвської гвардії», до якої належав В. Щербицький, скидається на те, що першого секретаря ЦК КПУ цікавила не стільки думка його колишнього підлеглого, скільки він намагався довірливою розмовою забезпечити собі «око та вухо» серед «московських бояр» (термін належить самому В. Щербицькому [77, 36; 119, 43–44]).

«Боротьбою за кадри» можна пояснити і конфлікт між В. Щербицьким та другим секретарем ЦК КПУ у 1969–1976 рр. І. Лутаком. Вірніше, зовні протистояння як такого не було – просто у січні 1976 р. І. Лутака перевели з явним пониженням на посаду першого секретаря Черкаського обкому КПУ. Це переміщення було настільки несподіваним (тим більше, що В. Щербицький ніколи – у всякому випадку публічно, або у задокументованій формі не висловлював до свого «дублера» жодних претензій по роботі) [136, 193], що викликало у апараті ЦК низку «конспірологічних» версій, які в основному зводилися до того, що першому секретарю «була не до душі активність Івана Кіндратовича як другого секретаря, «більша, ніж треба», самостійність» [119, 89], він «не завжди узгоджував свої дії з В. В. [Щербицьким]. Перший секретар,

котрий займався стратегічними питаннями, опинявся поза справами. Виникла ситуація двовладдя» [77, 65]. Окрім того, саме І. Лутак, «під час прийому на роботу до апарату ЦК нових працівників ..., як правило, проводив бесіди», які «зазвичай ... проходили увечері, коли затихали телефони, можна було порозмовляти більш спокійно» [73, 156].

В. Врублевський «краплею, що переповнила чашу терпіння» його шефа, називає випадок, «коли Лутак за власною ініціативою зустрівся з першими секретарями райкомів Києва. Цій категорії працівників приділялась особлива увага, адже за кількістю комуністів і потужним потенціалом столичні райони були більш важливі, аніж деякі області і давати настанови їх вожакам – це, звичайно, була прерогатива першого секретаря ЦК» [77, 65]. Тобто в кінцевому підсумку все, знову ж таки, зводилося до контролю над кадрами.

При цьому варто врахувати, що І. Лутак був однією із ключових фігур у кампанії з усунення П. Шелеста: саме він 25 травня 1972 р. вносив пропозицію про звільнення Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ і обрання на цю посаду Щербицького і саме його підпис стоїть під відповідною постановою пленуму ЦК Компартії України [1, 1]. Тому версія Г. Крючкова – «можливо, спрацювала відома закономірність: тих, хто допоміг прийти до влади і забагато знає, з часом прибирають» [119, 89] – теж має право на існування. Рівною мірою, як і наступна: «Річ у тім, що Центральний Комітет Компартії України був єдиним серед партійних комітетів такого рівня, в якому у складі Секретаріату не було росіян (у всіх інших ЦК нацкомпартії другий секретар традиційно був росіянином). Вибір випав на Івана Захаровича Соколова, який до цього порівняно нетривалий час попрацював першим секретарем Харківського обкому партії» [119, 89] (Соколов став першим неукраїнцем на посаді другого секретаря ЦК КПУ, починаючи з 1949 р. [283, 13]).

Однак, якщо вірним є останнє припущення, можна було б І. Лутака перевести з підвищенням до Москви. Що, власне, нібито й спробували зробити – йому запропонували посаду першого заступника голови Держплану СРСР,

але Лутак, мовляв, відмовився [77, 65; 111, 98; 119, 89]. Це викликає певні сумніви, оскільки терміну «відмовився» у лексиконі компартійної номенклатури не існувало, натомість домінувало поняття «партійна дисципліна», а за відмову можна було й партквитком поплатитися. Тож насправді вся ця історія виглядала як відверта опала і дуже скидається на те, що В. Щербицький позбавився потенційного конкурента, позаяк, незважаючи на неоднозначні людські характеристики І. Лутака, він вважався потужним управлінцем, характеризувався як «один з найбільш знаючих, освічених секретарів ЦК», котрий «прекрасно розбирався у питаннях і сільського господарства, і ідеологічних», був «природженим стратегом», «сильним та працездатним організатором» [73, 156; 77, 65; 111, 60]. Б. Кириченко взагалі висунув цікаве припущення стосовно того, що «тандем видатних організаторів Шелест–Лутак впевнено вів Україну шляхом соціально-економічного розвитку. Перший об'єктивно оцінював рівень Брежнєва і сміливо відстоював інтереси свого народу в Москві, другий – зі знанням справи витримував економічний курс на Європу (І. Лутак за розподілом обов'язків патрунував агропромисловий сектор УРСР, при ньому помітно активізувалися професійні контакти українських аграріїв із зарубіжними. – О. Я.). Якби період їхньої співпраці був тривалішим, Україна мала б значно міцнішу і незалежнішу економіку» [111, 76].

Для порівняння – характеристика І. Соколова, що прийшов на зміну І. Лутакові: «Хворобливий, жовчний, жорсткий, деколи грубий, такий, що поверхнево розбирався в питаннях партійного будівництва (не говорячи вже про ідеологічну роботу), він засмикав працівників апарату. Слепо виконуючи вказівки першого секретаря ЦК, часто діяв невлад» [119, 90]. Таким його знали і на Харківщині, де він у 1963–1972 рр. обіймав посаду другого, а у 1972–1976 – першого секретаря обкому КПУ і заслужив прізвисько «Іван Грозний», оскільки його «фірмовим почерком» у роботі з кадрами був «рознос на горло» без особливого вникання у суть справи [80, 198].

М. Литвин, котрий у вказаний період був першим заступником директора Радіотелеграфного агентства України (РАТАУ), згадує історію, яка збігається з вищенаведеними характеристиками І. Соколова: «Передаємо, наприклад, до Москви повідомлення про підсумки виборів в Україні (здається, це були вибори до Верховної Ради УРСР). У ньому двічі згадується Брежнєв: у першому випадку перед прізвищем ставимо його титули – Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Верховної Ради СРСР, в другому випадку титули не наводимо, адже читачеві вже відомо, хто такий Брежнєв. Ні, другий секретар ЦК КПУ І. З. Соколов вписує ці титули і у другому випадку. І РАТАУ вимушене відправляти це поправкою до ТАРС (Телеграфного Агентства Радянського Союзу), адже не послухатися не можна. З ТАРС з гумором запрошують: «Ви це серйозно?» Відповідаємо: «Абсолютно! Вказівка інстанції» [133, 358]. Такого заступника, який був живим втіленням того, що пізніше стало іменуватися «адміністративно-командною системою», В. Щербицький міг не остерігатися.

Та у 1982 р. І. Соколов раптово помирає у 54-річному віці (за тогочасними номенклатурними мірками – «зовсім молодим»). У випадку з його наступником ще більш випукло проявилось прагнення В. Щербицького до особистої кар'єрної безпеки – на посаду другого секретаря ЦК КПУ абсолютно несподівано для партійного апарату ним був запропонований секретар ЦК КПУ з питань важкої промисловості та будівництва О. Титаренко, котрий, будучи на три роки старшим за Щербицького, за існуючими нормативами, «не міг бути резервом для висунення на першого секретаря ЦК» [119, 77]. Проте, незважаючи на цю обставину (а швидше за все – саме завдяки їй), він таки був затверджений на посаді, пробувши на ній майже до завершення «епохи Щербицького» (останній вийшов на пенсію у вересні 1989 р., Титаренко – у грудні 1988-го).

Намагаючись виправдати кандидатуру О. Титаренка як другого секретаря ЦК КПУ, Г. Крючков (котрий свого часу, власне, і склався як номенклатурний працівник завдяки Титаренку – був у нього помічником), хоча й називає таке рішення В. Щербицького «безперспективним», таким, що «суперечить будь-

якій логіці» та «не узгоджується з азами партійного будівництва», однак, тим не менше, вважає, що інших реальних кандидатур серед найближчих соратників В. Щербицького, а також серед перших секретарів обкомів партії не було [119, 91]. На його думку, перший секретар ЦК КПУ «підсиджування не боявся» і вбачає у такому рішенні загальну проблему підготовки перспективних кадрів у радянській Україні пізнього періоду [119, 77].

До певної міри ця позиція підтверджується результатами соціологічного дослідження, проведеного в Запорізькій області 22–25 вересня 1981 р. московськими науковцями на замовлення ЦК КПРС. Опитування, яким охопили керівних працівників, що входили до номенклатури Запорізького обкому КПУ (779 респондентів), показало фактичну «відсутність підготовки керівників у питаннях теорії кадрової політики», що «на практиці призводить, по суті, до її відсутності» [237, 51]. У відповідній зведеній таблиці під назвою «Рівень теоретичної підготовки респондентів у сфері роботи з кадрами (у відсотках до кількості опитаних)» було констатовано: «Партійні працівники. Рівень підготовки: цілком достатній – 32,1%, не зовсім достатній – 59,8%, недостатній – 7,4% (найкраще підготовлені керівники організацій культури, народної освіти, вищої школи, преси, радіо, телебачення, охорони здоров'я, найгірше – комсомольські працівники – 16,7%)» [237, 58].

Скидається на те, що на початок 1980-х рр. словосполучення «кадрова політика» втратило практичне наповнення і перетворилося не більше, аніж на фігуральний вираз. Пояснити це можна тим, що неофіційна політика «стабільності» (пройде кілька років і її іменуватимуть «застоем»), яку проводило тодішнє керівництво СРСР, торкнулася не лише економіки. Якщо до 1970-х рр. кадр для роботи в ЦК «готувався довго, пропускався всіма східцями, починаючи з нижнього. Відхилення від існуючої схеми допускалися рідко» [133, 230], «кожен керівник, працівник будь-якого рангу повинні були поступово пройти певні ступені зростання, попрацювати якийсь час на тій чи іншій посаді» [140, 11], «до урядових посад люди доростали, починаючи з низової ланки» [111, 59], то тепер, внаслідок відсутності регулярної ротації на

різних щаблях кадрової драбини, утворилися «затори», позбавляючи здібних управлінців можливостей для кар'єрного зростання. Словом, говорячи мовою соціології, стався збій «політичного ліфта вертикальної циркуляції» [257, 392, 398–400]. І, насамперед, це стосувалося найвищого номенклатурного ешелону.

Для того, щоб пересвідчитися у цьому, достатньо провести аналіз персонального складу Політбюро ЦК КПУ, секретарів ЦК КПУ та перших секретарів обкомів КПУ у 1972–1989 рр.

На момент обрання В. Щербицького першим секретарем ЦК Компартії України (25 травня 1972 р.) до складу Політбюро ЦК КПУ входило 14 членів та кандидатів у члени:

секретар ЦК КПУ з питань сільського господарства М. Борисенко (з 1970 р.);

перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ (з 1976-го – голова Президії Верховної Ради УРСР) О. Ватченко (з 1966-го);

перший секретар Харківського обкому КПУ (з червня 1972-го – перший заступник голови Ради Міністрів УРСР) Г. Ващенко (з 1966-го);

голова Партійної комісії при ЦК КПУ (з липня 1972-го – голова Президії Верховної Ради УРСР) І. Грушецький (з 1972-го);

перший секретар Донецького обкому КПУ В. Дегтярьов (з 1966-го);

перший заступник голови Ради Міністрів УРСР Н. Кальченко (з 1952-го);

другий секретар ЦК КПУ І. Лутак (з 1967-го);

голова Президії Верховної Ради УРСР (з червня 1972-го – голова Ради Міністрів УРСР) О. Ляшко (з 1963-го);

секретар ЦК КПУ з ідеології Ф. Овчаренко (з 1968-го);

секретар ЦК КПУ з питань торгівлі та промисловості товарів широкого вжитку Я. Погребняк (з 1971-го);

голова Української республіканської ради профспілок В. Сологуб (з 1971-го);

секретар ЦК КПУ з питань важкої промисловості та будівництва О. Титаренко (з 1966-го);

перший секретар ЦК КПУ П. Шелест (з 1960 р.);

голова Ради Міністрів УРСР В. Щербицький (з 1957-го) [239, 150, 156, 157, 170, 173, 188, 217, 220, 237, 244, 267, 273, 288, 293, 307].

Середній вік – 56 років; найстарший – І. Грушецький (68 років), наймолодший – Я. Погребняк (44 роки).

І хоча у сучасних дослідженнях стверджується, що після обранням першим секретарем ЦК КПУ В. Щербицький «виробив засади кадрової політики в республіці, що будуть відігравати основну роль у процесі добору та розстановки керівних номенклатурних кадрів фактично до січня 1987 р., та здійснив масштабні кадрові перестановки» [232, 100; 233, 222], насправді – на противагу управлінській логіці – він не став формувати основний керівний орган республіки – Політбюро ЦК КПУ – «під себе» (натомість, була повністю замінена середня ланка, або «становий хребет» керівництва апарату – завідувачі відділами ЦК [119, 101]). У цьому не було жодної потреби, оскільки станом на 1972 р. В. Щербицький вже протягом 15-ти років був його членом, інтегрованим, так би мовити в єдину номенклатурну команду. І той факт, що зі складу Політбюро у 1972 р. були виведені лише П. Шелест та секретар ЦК КПУ з ідеології Ф. Овчаренко, свідчить про одностайну підтримку керівництвом Компартії України ініційованого Москвою «тихого перевороту», внаслідок якого В. Щербицький замінив П. Шелеста (Овчаренко ж просто опинився «на лінії вогню»). Того ж року Політбюро поповнилось новим секретарем з ідеології ЦК КПУ В. Маланчуком та першим секретарем Київського обкому КПУ В. Цибульком, наступного року – головою українського КДБ В. Федорчуком та першим секретарем Харківського обкому КПУ І. Соколовим [239, 222, 266, 276. 281, 307].

І лише у 1976 р., після XXV з'їзду КПУ, пройшла перша «велика чистка» Політбюро, зі складу якого було виведено відразу п'ять осіб: І. Грушецький та Н. Кальченко відправлені на пенсію, В. Дегтярьов знятий з посади першого секретаря Донецького обкому КПУ та призначений головою Держкомітету з нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості і гірничому нагляду

при Раді Міністрів УРСР, другий секретар ЦК КПУ І. Лутак призначений першим секретарем Черкаського обкому КПУ [239, 170, 173, 188, 217, 308]. В. Цибулько, котрий був відомий надзвичайно тяжким характером та крутим норовом [111, 148–150; 112, 159; 133, 244; 170, 448–449], виведений з кандидатів у члени Політбюро, хоча на посаді першого секретаря Київського обкому КПУ залишився [239, 281]. Натомість, до складу Політбюро були введені: перший секретар Київського міськкому КПУ О. Ботвин, перший секретар Львівського обкому КПУ В. Добрик, перший секретар Донецького обкому КПУ Б. Качура та перший заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Погребняк [239, 151, 175, 243, 308]. Середній вік членів та кандидатів у члени Політбюро ЦК КПУ тепер становив 54 роки, найстаршим був О. Ватченко (62 роки), наймолодшим – Б. Качура (46 років).

У наступні п'ять років (до XXVI з'їзду КПУ) відверто «репресивних» перестановок у Політбюро вже не було – за винятком зняття з посади секретаря ЦК КПУ з ідеології В. Маланчука у 1979 р. Окрім того, у 1980 р. померли М. Борисенко та П. Погребняк, а О. Ботвин тоді ж був призначений послом СРСР у Чехословаччині. Станом на лютий 1981 р. їм на зміну прийшли: новий секретар ЦК з ідеології О. Капто, секретар ЦК КПУ з сільського господарства І. Мозговий, перший секретар Київського міськкому КПУ Ю. Єльченко, перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ Є. Качаловський, перший заступник голови Ради Міністрів УРСР Ю. Коломієць та командуючий Київським військовим округом І. Герасимов [239, 163, 178, 189, 191, 198, 232, 308–309]. Середній вік – 58 років; найстарший – О. Ватченко (67 років), наймолодший – О. Капто (48 років).

Протягом 1981–1986 рр. (до XVII з'їзду КПУ) тенденція збереглася – з Політбюро йшли або на підвищення (В. Федорчук був призначений головою КДБ СРСР, Г. Ващенко – міністром торгівлі СРСР, О. Капто – послом СРСР на Кубі) або у вічність (померли І. Соколов та О. Ватченко). Все вказує на те, що навіть натяк на умовну «внутрішню опозицію» В. Щербицькому був відсутній. Та й нові члени вищого керівництва КПУ, судячи з усього, не

представляли особливої небезпеки для його становища: секретар ЦК КПУ з ідеології В. Івашко (у вересні 1989 р. він стане наступником В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ), секретар ЦК КПУ з оборонної промисловості В. Крючков, перший секретар Донецького обкому КПУ В. Миронов, голова Президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко, голова КДБ УРСР С. Муха, голова Держплану УРСР В. Масол [239, 184, 210, 226, 231, 234, 287, 309]. Середній вік членів та кандидатів у члени Політбюро ЦК КПУ станом на лютий 1986 р. – 60 років; найстарші – О. Ляшко та О. Титаренко (71 рік), наймолодша – В. Шевченко (51 рік).

Останні члени та кандидати в члени Політбюро, що були обрані при В. Щербицькому – секретарі ЦК КПУ С. Гуренко (у 1990–1991 – перший секретар ЦК КПУ) та І. Грінцов, перший секретар Київського міськкому КПУ К. Масик, перший секретар Донецького обкому КПУ А. Вінник – значного впливу на загальну картину вже не справляли.

Всього ж за 17 років (з травня 1972-го по вересень 1989-го) у складі Політбюро ЦК КПУ побувало 37 осіб. Очевидними є збільшення вікових порогів за цей період: верхнього – на 3 роки, нижнього – на 7, і середнього віку – на 4 роки; середній термін перебування у складі Політбюро становив 6,5 років при максимальному показнику у самого В. Щербицького (32 роки, з 1957 по 1989-й) та О. Ляшка (24 роки, з 1963-го по 1987-й).

Не зайвим також буде відзначити, що серед цих 37-ми «дніпропетровцями» (тобто такими, що до Києва зробили кар'єру у Дніпропетровській області, а тому могли вважатися земляками, а відтак – креатурами Щербицького) були лише шестеро, або ж 16%, в той час як, скажімо, «донеччан» – десятеро (27%), «киян» – восьмеро (23,7%). Приблизно така ж картина спостерігалася й у вищій виконавчій владі – серед міністрів УРСР (63 особи протягом 1972–1989) перед вели «кияни» – 15 осіб (майже 24%) і лише за ними слідували «дніпропетровці» та «донеччани» – по 10 осіб (майже 16%). Я. Білінський пояснював подібний стан справ свідомою політикою керівництва СРСР, яке, незважаючи на публічно майже ідеальні стосунки між

В. Щербицьким та Л. Брежньєвим, таким чином збалансовувало групи впливу у радянській Україні. При цьому вибір «донетчан» як противаги «дніпропетровцям» аргументувався тим, що представники Донбасу історично були більш орієнтовані на Москву, аніж на Київ [283, 13]. Подібну тенденцію відзначають і представники середнього номенклатурного рівня УРСР того періоду [170, 230].

Даний факт, який ґрунтується на аналізі відкритих біографічно-енциклопедичних джерел, дещо не співвідноситься з поширеною (якщо не сказати – пануючою) в історичній літературі та публіцистиці темою про засилля при В. Щербицькому дніпропетровських кадрів у владі [107, 168; 112, 155–156; 119, 77; 170, 451; 231, 203; 232, 100; 260, 249–250]. З іншого боку – подібні твердження стосуються не стільки найвищого номенклатурного ешелону УРСР, скільки – середнього рівня, який є кістляком будь-якої системи. М. Литвин стверджує, що у другій половині 1980-х рр. заступник завідуючого відділом організаційно-партійної роботи ЦК КПРС В. Бабічев, котрий перебував в Україні з перевіркою, ознайомив його із «московською» внутрішньою службовою запискою, згідно з якою на чолі 57-ми із понад 60-ти міністерств та відомств України стояли вихідці з Дніпропетровської області, а «у 37-ми з них, де керівники досягли пенсійного віку або наближаються до нього, вихідцями з цієї області вже заміщені посади перших заступників» [133, 405–406]. Відверто кажучи, цифра аж надто вражаюча, аби бути правдивою. Тут можна хіба що припустити, що «горбачовська» Москва «натягувала» компромат на Щербицького як «релікта» брежньєвської епохи – або для звільнення з посади, або для більшої підконтрольності.

З іншого боку, Б. Кириченко також звертає на те, що, наприклад, на кінець 1970-х рр. все керівництво агропромислового комплексу УРСР було «дніпропетровським» [111, 98]. Маються на увазі міністр сільського господарства Петро Погребняк (у 1964–1970 рр. – заступник голови Дніпропетровського облвиконкому), міністр радгоспів Іван Шматольян (випускник Дніпропетровського сільськогосподарського інституту), міністр

сільського будівництва Павло Єсипенко (випускник Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту), голова Укрміжколгоспбуду Валерій Череп (випускник Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту, у 1971–1977 – заступник голови Дніпропетровського облвиконкому), завідувач сільськогосподарського відділу ЦК КПУ Анатолій Коваленко (у 1960–1970-х рр. – завідувач сільськогосподарського відділу Дніпропетровського обкому КПУ), завідувач сільськогосподарського відділу Ради Міністрів УРСР Віктор Ситник (випускник Дніпропетровського сільськогосподарського інституту, у 1962–1976 – працівник управління сільського господарства Дніпропетровського облвиконкому).

В. Семичасний наводить майже анекдотичні випадки, пов'язані з «дніпропетровським засиллям» у Києві 1970–1980-х рр.:

«...при Щербицькому жодного міністерства України не було, щоб міністром або його першим замом не став би дніпропетровець. Не було жодного відділу ЦК КП України, щоб заввідділом або першим замом його не була людина з Дніпропетровська. Доходило до смішного. Знімають голову Дніпропетровського міськвиконкому і призначають його ж головою Комітету з екології України. Я займаюся спортом, вхожу із запискою у ЦК партії з приводу того, що необхідно ввести додатково посаду заступника голови Комітету з фізкультури і спорту. Там розглядають, і мені телефонують: «Можна. Якщо ви візьмете на це місце завідувача відділом культури Дніпропетровського обкому партії».

...Якось водій мій мені розповідає: «У нас сьогодні розмова була. Обговорювали, чому шість місяців вже немає замміністра охорони здоров'я». – «Ну, і до якого висновку дійшли?» – «Кажуть, що у Дніпропетровську ще не народилася та людина, яка повинна бути цим міністром». І дійсно, потім призначили цього міністра – їм став колишній заступник заввідділом Дніпропетровського обкому (мається на увазі Анатолій Романенко, котрий очолював Міністерство охорони здоров'я УРСР у 1972–1989 рр. – О. Я.). Це не вигадки, а факт.

...Мене ця політика обурювала, і я відверто, напівжартом-напівсерйозно, не самому Щербицькому, але так, щоб до нього дійшло, говорив, що дешевше перенести столицю України з Києва до Дніпропетровська» [170, 451–452].

Не менш показовим у плані кадрової політиків часів В. Щербицькому є аналіз термінів перебування на посадах перших секретарів обкомів КПУ, які, за висловом Г. Крючкова, були «опорою Центрального Комітету у регіонах» [119, 92]:

В. Таратута керував Вінницькою парторганізацією 13 років (1970–1983; призначений послом СРСР в Алжирі);

О. Ватченко Дніпропетровською – 11 років (1965–1976; обраний головою Президії Верховної Ради УРСР);

В. Кавун Житомирською – 11 років (1978–1989; відправлений на пенсію у 61 рік);

Ю. Ільницький та Г. Бандровський Закарпатською – 18 та 10 років відповідно (1962–1980 та 1980–1990; Ільницький – відправлений на пенсію у 56 років, Бандровський – у 61 рік);

М. Всеволжський Запорізькою – 19 років (1966–1985; відправлений на пенсію у 68 років);

В. Цибулько Київською – 15 років (1970–1985; відправлений на пенсію у 61 рік);

М. Кобильчак Кіровоградською – 15 років (1967–1982; відправлений на пенсію у 64 роки);

М. Кириченко та В. Макаренко Кримською – по 10 років (1967–1977 та 1977–1987 відповідно; Кириченко був переведений на посаду першого секретаря Одеського обкому КПУ, Макаренко – відправлений на пенсію у 56 років);

Б. Гончаренко Луганською – 14 років (1973–1987; призначений радником посольства СРСР у Монголії);

В. Добрик Львівською – 14 років (1973–1987; призначений заступником голови Всесоюзного зовнішньоторгового об'єднання «Союззовнішбуди́мпорт»);

Л. Шараєв Миколаївською – 10 років (1980–1990; переведений до центрального апарату ЦК КПУ);

Ф. Моргун Полтавською – 15 років (1973–1988; призначений головою Державного комітету з охорони природи СРСР);

Т. Панасенко Рівненською – 17 років (1972–1989; помер);

І. Грінцов Сумською – 13 років (1975–1988; обраний секретарем ЦК КПУ з питань сільського господарства);

І. Ярковий Тернопільською – 15 років (1968–1983; переведений до Черкас начальником обласного рибного господарства);

В. Мисниченко Харківською – 10 років (1980–1990; відправлений на пенсію у 61 рік);

Т. Лісовий Хмельницькою – 13 років (1972–1985; відправлений на пенсію у 62 роки);

І. Лутак Черкаською – 12 років (1976–1988; відправлений на пенсію у 69 років);

В. Дікусаров Чернівецькою – 13 років (1972–1985; переведений на посаду першого секретаря Хмельницького обкому КПУ);

М. Уманець Чернігівською – 14 років (1970–1984; відправлений на пенсію у 59 років) [301].

Тобто в період з 1972 по 1989 рр. перші секретарі 20-ти із 25-ти обкомів КПУ займали свої посади впродовж 10-ти і більше років, що вказує на очевидний застій у середній ланці республіканської компартійної номенклатури. При цьому схема ротації в цей же проміжок часу не мала жодної системи і виглядала так:

Волинський, Дніпропетровський, Івано-Франківський обкоми КПУ – змінилося по п'ять перших секретарів (один на 3,4 роки; тут і далі – з урахуванням тих, хто зайняв свої посади ще при П. Шелестові, а був звільнений вже при В. Щербицькому);

Донецький, Одеський, Харківський, Херсонський обкоми – по чотири (один на 4,2 роки);

Вінницький, Запорізький, Кримський, Луганський, Львівський, Полтавський, Сумський, Черкаський, Чернівецький обкоми – по три (один на 5,6 років у середньому);

Житомирський, Закарпатський, Київський, Кіровоградський, Миколаївський, Тернопільський, Хмельницький, Чернігівський обкоми – по два (один на 8,5 років);

Рівненський обком КПУ – один перший секретар протягом всіх 17-ти років.

Середній же показник в цілому такий: з 1972 по 1989 рр. у 25-ти обкомах КПУ змінилося 76 перших секретарів (але не 35, як зазначається в деяких дослідженнях [232, 100]), або ж по три на обком (один на 5,6 роки). При цьому, згідно з даними О. Стешица, тенденція до консервування начальників обласної ланки була помітна ще під кінець секретарства П. Шелеста – станом на 1971 р. понад 42% керівного складу обкомів КПУ (перших, других та просто секретарів) перебували на своїх посадах по 5–10 років, в той час як після завершення першої чотирирічки В. Щербицького (1976 р.) – лише 32%, що цілком логічно пояснюється приведенням на місце «своїх» людей. Проте до 1985 р. все повернулося до «шелестівських» показників [260, 246–247].

Якщо ж говорити про конкретні персоналії в контексті боротьби за владу та усування потенційних конкурентів В. Щербицьким, то тут звертають на себе увагу два обласних лідери – В. Дегтярьов (Донецький обком КПУ) та В. Шевченко (Луганський обком КПУ). Перший з них характеризувався як «людина із власною думкою, котрий вмів триматися незалежно, із гідністю, завзято і навіть вперто відстоювати свою точку зору, особливо коли мова йшла про інтереси області. Він був єдиним обласним керівником, котрий не боявся обігравати [київських керівників] біля більярдного столу. Інші улесливо поступалися, іноді надто демонстративно» [133, 295]. Дослідниця біографії В. Дегтярьова Лариса Мазітова вважає його переміщення з посади першого секретаря Донецького обкому КПУ навіть не у друго-, а у третьорядне крісло голови Держкомітету з нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості і

гірничому нагляду при Раді Міністрів УРСР у 1976 р. відвертою опалою, яка мала дві причини. Перша – В. Дегтярьов свого часу був креатурою П. Шелеста, друга – ревність В. Щербицького, яку викликало висування кандидатури В. Дегтярьова на пост секретаря ЦК КПРС з промисловості. Внаслідок інтриг донетчанина не призначили, а секретарем у Москві став перший секретар Красноярського крайкому КПРС В. Долгих [242; 243]. Тобто знову все свідчить про те, що перший секретар ЦК КПУ намагався зачистити навколо себе «конкурентне поле».

Історія з В. Шевченком більш відома і широко відображена у джерелах (насамперед – спогадах та інтерв'ю), оскільки тут, окрім, власне політики, замішана була така популярна в народі тема, як футбол. Якщо коротко, то суть конфлікту полягала в наступному: у 1972 р. чемпіоном СРСР з футболу вперше в історії стала провінційна команда, яка до того не займала навіть призових місць – «Зоря» (Луганськ). Такий несподіваний злет (і не менш стрімке падіння – «Зоря» в подальшому вище 7-го місця не піднімалася, а у 1979 р. взагалі покинула вищу лігу радянського футболу) викликав чимало запитань на найвищому політичному рівні (оскільки в СРСР все було політикою і спорт – не виняток). Відповідні розслідування і по партійній, і по прокурорській лінії, виявили, що перший секретар Луганського обкому КПУ фактично обклав «футбольною даниною» майже всі підприємства області – гроші йшли на фінансування матеріально-технічної бази «Зорі» і стимулювання футболістів та тренерів.

Прокурор С. Скопенко, котрий безпосередньо займався цією справою, стверджував, що В. Шевченку інкримінувалися зловживання на суму понад 600 тис. карбованців, що, згідно з тогочасним законодавством, мало завершитися для обвинуваченого смертним вироком без врахування будь-яких пом'якшуючих обставин. В. Щербицький звернувся до Політбюро ЦК КПРС з проханням «вирішити питання про арешт Шевченка. Через три з чимось місяці звідти прийшла вказівка, щоб опальний партробітник в триденний термін виїхав з області і влаштувався на роботу за її межами. Таким чином,

замість в'язниці Брежнєв відправив Шевченка, котрий проштрафився, на заслання» [180] (Ю. Ільницький теж зазначає, що В. Шевченко саме завдяки особистому втручанню Л. Брежнєва unikнув, як мінімум, тюрми [107, 168]). Якщо конкретно, то В. Шевченко був знятий з посади з формулюванням «за серйозні недоліки у кадровій політиці» і «засланий» до сусідньої – Донецької – області заступником керівника Горлівського вугільного об'єднання.

Можна було б розмірковувати про граничну принциповість керівника УРСР, котрий був готовий відправити підлеглого на смерть заради ідеї «чистоти партійних рядів». Тим більше, що в апологетичних публікаціях про В. Щербицького відстоюється саме така точка зору стосовно «Луганської справи» [73, 155–156]. Проте існують також свідчення про те, що подібне ставлення В. Щербицького до В. Шевченка виглядало швидше помстою, аніж виявом моральної та державницької чистоти. Зокрема, Я. Погребняк, стверджував, що «обидва Володимири Васильовичі, обидва – одного року народження» свого часу близько приятелювали, особливо – на ґрунті любові до того ж футболу та розведення голубів. Однак, коли В. Щербицький потрапив у 1963 р. в опалу до М. Хрущова і був знятий з посади голови Ради Міністрів УРСР, В. Шевченко жодним чином не виявив йому своєї підтримки, радше навпаки – дистанціювався «про всяк випадок», за що і був «покараний під надуманим приводом» [166, 380], коли колишній друг досягнув владних висот.

Думки про помсту як підґрунтя «Луганської справи» дотримуються також головний тренер тієї самої «чемпіонської» «Зорі» Герман Зонін [181] та головний тренер волейбольної команди «Іскра» (Луганськ) Володимир Чернов [227] (кримінальні справи стосувалася не лише футболу – під «ковпаком» виявилася вся спортивна інфраструктура області; при цьому В. Чернов на відміну від Г. Зоніна, котрий просто виїхав з Луганська, був засуджений до 8 років позбавлення волі). Окрім того, Г. Зонін звертає увагу ще на один психологічний нюанс: «...мені здається, що не останню роль в порушенні кримінальних справ проти керівництва області в 72–73-му роках

зіграли ревності Щербицького, фаната київського «Динамо», до успіхів «Зорі» [181].

Пристрасть В. Щербицького до футболу в цілому і його опікування київським «Динамо» зокрема заслуговує на окреме дослідження – настільки багато існує цьому письмових свідчень. Поки що ж варто зауважити, що ті зловживання, які інкримінувалися керівництву Луганської області, насамперед – наявність т. зв. «підсніжників» (спортсменів, які офіційно були оформлені на роботу на виробничих підприємствах або у неспортивних за профілем організаціях, де з'являлися лише у день зарплати), надання жодними нормативами не передбачених привілеїв (квартири, автомобілі, грошові премії) провідним спортсменам було не винятком, а нормою у радянському спорті, у т. ч. й у «Динамо» (Київ) [64, 205–206; 126; 150; 156; 192; 227]. Що зайвий раз підтверджує версію про суб'єктивні причини «Луганської справи».

Існує також думка, що тут, як і у випадку з В. Дегтярьовим, свою роль могла зіграти ревність В. Щербицького до успіхів інших, а також – кланові ігри всередині вищого керівництва СРСР. О. Гаврилов стверджує, що В. Шевченкові протегував уродженець Луганської обл., перший заступник голови Ради Міністрів СРСР (1965–1973), член Політбюро ЦК КПРС (1960–1976) Дмитро Полянський, з подачі якого перший секретар Луганського обкому КПУ у 1972 чи 1973 рр. повинен був посісти посаду заступника голови Всесоюзної центральної ради професійних союзів (ВЦРПС) О. Шелепіна, а потім, можливо, і замінити його. Справа вважалася вже вирішеною і В. Шевченка викликали до столиці СРСР. «Коли Шевченко прилетів до Москви, – згадував О. Гаврилов, – його в аеропорту зустріли працівники оргвідділу ЦК КПРС і сказали: «Ваше відрядження закінчилося, повертайтеся назад». Як потім стало відомо, проти його перевodu до Москви виступив перший секретар ЦК КП України Володимир Васильович Щербицький» [144].

Якщо все насправді було так, (а логіка подій, у вигляді, наприклад, поступового усування Д. Полянського від влади, що розпочалося у тому ж 1973 р., не дає особливих підстав для сумнівів), то керівника Луганщини можна

вважати жертвою протистояння між «брежнєвцями» та «шелепінцями» (більш детально тема розкрита у підрозділі 2.4). А В. Щербицький, нейтралізуючи В. Шевченка, вирішував тим самим кілька особистих задач: відомстив «зраднику», покарав «нахабну» провінційну футбольну команду і зайвий раз продемонстрував перед Москвою свою лояльність.

Є підстави вважати, що схему, за якою був дискредитований та «вибитий» з політичної обойми В. Шевченко, планувалося використати і стосовно його донецького колеги В. Дегтярьова. С. Скопенко, стверджував, що «після Луганська, де більше 40 справ відправили до суду, ми почали займатися Донецьком і футбольною командою «Шахтар». Але невдовзі із ЦК прийшла команда «Відставити!» Мовляв, розберемося з ними самі, на партійному рівні. Мабуть, в Москві не дуже схвально дивилися на всю цю операцію. Такі ж, як в опальній області, гріхи знали за собою дуже багато, і затіяна кампанія Щербицьким могла викликати хвилю незадоволеності у середовищі партійних керівників, а у разі масових судових вироків завдати шкоди авторитету партії» [180]. У підсумку В. Дегтярьов, як вже зазначалося, був «нейтралізований» в інший спосіб.

Таким чином, на початок 1980-х рр. оточення В. Щербицького на центральному та регіональному рівнях становили люди, котрі у своїй масі, можливо, не будучи професіоналами-управлінцями високого класу, виявляли максимальну лояльність до першого секретаря ЦК КПУ, або як мінімум не вирізнялися значними кар'єрними амбіціями. Лише цим можна пояснити той факт, що це середовище, на противагу думці Я. Погребняка, котрий стверджував, що В. Щербицький «створив таку команду професіоналів, управлінців, якій, без перебільшення, могла б позаздрити будь-яка інша союзна республіка СРСР» [192], так і не зуміло висунути повноцінних лідерів республіки, після того як В. Щербицький пішов у відставку (секретар ЦК КПУ з ідеології Л. Кравчук, котрий став першим Президентом незалежної України – це швидше виняток, аніж правило), а в Україні розпочалися державотворчі процеси, у яких перед почали вести комуністи-номенклатурники навіть не

середньої, а низової ланки, для яких раптом відкрилися ті самі «політичні ліфти вертикальної циркуляції», а також – вихідці із Радміну УРСР та системи виконавчої влади й виробничої сфери («червоні директори»), де, схоже, й сконцентрувалися найбільш дієздатні (можна навіть взяти термін – «пасіонарні») управлінці, яким за В. Щербицького не було ходу по партійній лінії.

Відповідальність за такий стан справ можна покласти безпосередньо на В. Щербицького як на людину, котра, враховуючи його близькі стосунки із керівництвом ЦК КПРС (насамперед – з Л. Брежнєвим), мала вирішальний вплив на розстановку кадрів в Україні, приймаючи рішення в цьому питанні фактично одноосібно, оскільки, за словами О. Ляшка: «...Щербицкий [був] не та людина, якій хтось з підлеглих міг нав'язати свою думку, особливо якщо справа стосувалася кадрів» [136, 19]. Колишній керуючий справами Держплану УРСР Анатолій Хорозов констатував, що «без Щербицького нікого в Україні (навіть у КДБ) не призначали» [246], а дослідниця української радянської номенклатури Ю. Кузьменко, зі свого боку, дійшла висновку, що «на формування принципів та механізмів рекрутування номенклатури в УРСР, значною мірою, вплинули як загальнорадянські тенденції «епохи застою», так і особисті якості та інтереси першого секретаря ЦК КПУ» [233, 227–228].

Ситуація дещо змінилася після січневого пленуму ЦК КПРС 1987 р., на якому М. Горбачов виступив з доповіддю «Про перебудову і кадрову політику партії», де, серед іншого, декларувалася демократизація кадрової політики всередині компартії СРСР та союзних республік, висування на керівні посади у виконавчих органах влади безпартійних та проведення виборів до Рад на альтернативній основі [39, 24–66]. В. Щербицький, якому навряд чи подобалася подібна постановка питання, тим не менше, як старий досвідчений номенклатурник, прийняв правила гри і у грудні 1987 р. навіть підготував для журналу «Вопросы истории КПСС» відповідну статтю – «Кадри в умовах перебудови: досвід, проблеми», а другий секретар ЦК КПУ О. Титаренко у матеріалі для іншого видання – «Партийная жизнь» – написаному в той же час,

звітував, що з квітня 1985 р. в УРСР змінилася третина секретарів обкомів, понад 38% секретарів міськкомів та райкомів партії, четверта частина міністрів та голів держкомітетів, одна п'ята – голів облвиконкомів та 28% їх заступників [232, 101–102; 233, 225].

На думку Л. Кравчука, намагання В. Щербицького вписатися в нові кадрові умови було викликане бажанням зберегти своє крісло, яке «під ним почало хитатися», а тому він «почав потроху висувати на керівні посади людей, здатних працювати у нових умовах» [117, 69], ймовірно – з надією встигнути сформуванню нову, нехай і не настільки «дніпропетровську», але віддану йому команду, завдяки якій вдалося б пролонгувати свій термін при владі. Як наслідок – у 1990 р. (тобто – вже після відставки та смерті В. Щербицького) дослідження, проведене за розпорядженням М. Горбачова, виявило, що «дніпропетровці» становили 53% серед керівного складу виконавчої влади в УРСР [233, 223]. Цифра теж не маленька, однак суттєво відрізняється у бік зменшення від тієї, що була наведена вище з посиланням на В. Бабічева.

Проте в період перебудови актуальною стала інша проблема, яка стосувалася самого В. Щербицького – завдяки вихолощенню системи підготовки кадрів, в рамках якої акцент робився на організаційно-адміністративних здібностях кандидата до номенклатури, а не на професіоналізмі та компетентності, він не зумів підготувати повноцінну заміну навіть собі. В. Медведєв згадував, що коли нарешті відставка В. Щербицького постала на порядку денному, у Москві ніяк не могли остаточно визначитися із спадкоємцем «українського трону». Розглядалися кандидатури: секретаря ЦК КПРС (1988–1991) О. Бакланова, який був родом з Харкова і сформувався у цьому місті як управлінець-виробничник (у серпні 1991 він стане членом ДКНС, буде заарештований і до 1993 перебуватиме в ув'язненні); завідуючого ідеологічним відділом ЦК КПРС, колишнього секретаря ЦК КПУ з ідеології О. Капта; секретаря ЦК КПУ С. Гуренка (він таки стане першим секретарем, тільки – у червні 1990); першого секретаря Київського обкому КПУ Г. Ревенка (його М. Горбачов зрештою забере до себе і зробить останнім в історії

керівником Апарату президента вже майже неіснуючого СРСР, серпень – грудень 1991); першого секретаря Кримського обкому КПРС А. Гіренка (замість цього його на тому ж вересневому пленумі 1989 року, де В. Щербицького виведуть із складу членів Політбюро ЦК КПРС, призначать секретарем ЦК КПРС). Сам же В. Щербицький, якщо вірити В. Медведєву, своїм спадкоємцем бачив секретаря ЦК КПУ (1982–1990), вихідця із Донецька Б. Качуру [142, 120] (за іншою версією, Б. Качура був креатурою О. Ляшка [260, 244–245]).

Володимир Івашко, на якому врешті-решт зупинились, знаходився наприкінці списку – його галопуючими темпами за три роки (1986–1989) провели різними шаблями ієрархічної драбини – від секретаря з ідеології Харківського обкому КПУ через посаду першого секретаря рідного для Щербицького Дніпропетровського обкому КПУ (беручи до уваги, мабуть, ту саму слабкість останнього саме до дніпропетровських кадрів) – до другого секретаря ЦК КПУ.

Таким чином, все зводиться до висновку, що кадрова політика В. Щербицького, будучи побудованою на клановості та адміністративному ресурсі в умовах відсутності ефективних ротаційних механізмів, призвела до зупинки «соціальних ліфтів» навіть всередині самої номенклатури УРСР, наслідком чого став «кадровий голод» 2-ої пол. 1980-х рр.

3.3. Система професійних та особистих стосунків. Риси характеру та звички

Існує думка про те, що В. Щербицький – «найвидатніша постать післявоєнної історії України» [171, 213], «безумовно, найяскравіша особистість» [113], того ж періоду, і навіть – «великий державний діяч, рівного якому не було у всій радянській історії України» [177, 66]. Твердження ці виглядають занадто максималістськими, а відтак – спірними. Хоча б тому, що радянська Україна після Другої світової війни знала і значно більш помітних та яскравих постатей і в політико-адміністративному,

і у психоемоційному сенсі – наприклад, тих же М. Хрущова, М. Підгорного та П. Шелеста. З іншого боку, і непомітною персоною перший секретар ЦК КПУ 1970–1980-х рр. теж не був. Вірніше було б сказати, що він за своїми професійними та особистими якостями відповідав обставинам часу та місця і був плотью від плоті тієї епохи, яку у публіцистиці та історичній літературі прийнято іменувати «періодом застою» і обмежувати серединою 1960-х або початком 1970-х – серединою 1980-х рр. та пов'язувати із особою генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва та його командою, в якій В. Щербицький займав одне з чільних місць. Саме тому відлік суспільно-політичного та соціально-економічного застою в УРСР варіативно можна починати як з моменту утвердження його на посаді керівника республіканської компартії, так і з моменту повторного призначення на посаду голови Ради Міністрів УРСР.

У будь-якому випадку він був живим втіленням тих процесів, які відбувалися в УРСР не лише у політико-ідеологічній площині, але й в економіці. Включаючи і той період, коли В. Щербицький обіймав вже суто політичну посаду, оскільки ЦК КПУ не лише контролював діяльність Ради Міністрів УРСР, а й фактично дублював її функції, а його відділи – функції міністерств, господарські плани республіки на наступний рік, підготовлені Держпланом УРСР, набували офіційного статусу та ставали вказівкою до виконання лише після затвердження на Політбюро ЦК КПУ [102, 76; 136, 23–24; 170, 146, 430; 239, 106–107;]. За словами Г. Крючкова, котрий мав колосальний апаратно-бюрократичний досвід у системі ЦК КПУ за часів П. Шелеста та В. Щербицького: «З будь-яких питань керівники галузей, регіонів, великих підприємств, наукових інститутів, творчих організацій йшли до секретарів Центрального Комітету, у відділи ЦК – «утрясали» їх, погоджували рішення, заручалися підтримкою. Там була зосереджена реальна влада» [119, 32]. Система була абсурдною – кандидатуру навіть на таку, здавалося б, зовсім аполітичну посаду, як начальник обласного меліоративного будівельно-монтажного управління, потрібно було узгоджувати з керівництвом обкому КПУ [111, 37].

Керуючись загальносоюзною тенденцією та вказівками Москви, В. Щербицький захоплювався широкомасштабними проектами з великими капіталовкладеннями, що давало можливість відзначитись на тлі всіх союзних республік, значно більше уваги приділяв питанням розвитку оборонної промисловості (під завісу «епохи Щербицького», станом на 1989 р. усі 10 міністерств СРСР оборонного профілю мали свої підприємства на території України), металургії, машинобудування, аніж виробництву товарів широкого вжитку та масового попиту і сільськогосподарської продукції [101, 86–87; 119, 131; 264, 107]. У підсумку доходило до абсурдних перекосів, наприклад – щодо постачання міського населення харчами, внаслідок чого Політбюро ЦК КПУ під головуванням В. Щербицького могло розглядати, скажімо, питання відсутності у торговельній мережі Києва банального часнику [119, 44], а перший секретар особисто контролював ціни на столичних ринках, в «ручному режимі» регулюючи поставку на них дефіцитних продуктів [150].

В той же час він ніколи і не приховував, що аграрний сектор йому мало цікавий і на роль його знавця не претендував [77, 152]. За єдиним винятком – коли йшлося про поставки української сільськогосподарської продукції до загальносоюзного фонду. Щороку у Москві відбувалися серйозні дискусії з цього питання, до яких у критичний момент підключався і В. Щербицький, котрий, прагнучи як мінімум не допустити збільшення розриву на УРСР, вступав у суперечки не лише з головами Ради Міністрів СРСР, а й безпосередньо з генеральними секретарями ЦК КПРС, у т. ч. – і з Л. Брежнєвим [99, 321; 110, 103; 119, 43–44; 192]. Зазвичай це подається як відстоювання інтересів республіки та її населення, що, звичайно ж, теж мало місце. Хоча, видається, тут знову спрацьовували інстинкти досвідченого апаратника – В. Щербицький розумів, що сільське господарство, кількісні та якісні показники якого в умовах колгоспно-радгоспної системи залежали не лише від людського, а й від кліматичного факторів, може в будь-який момент «підставити» його особисто. Тому, відстоюючи зменшення або збереження обсягів поставок, він насамперед прагнув підстрахувати себе. Можливо, саме у

цій непередбачуваності сільськогосподарського виробництва і крилася нелюбов В. Щербицького до села – промисловість все-таки більше піддавалася законам планової економіки.

Подібні пріоритети В. Щербицький демонстрував, ще будучи головою українського уряду. Наприклад, левову частку своєї доповіді на XXIII з'їзді КПРС (1966 р.) він присвятив розвитку промисловості, пообіцявши, зокрема, що «через п'ять років Українська республіка буде виробляти промислової продукції набагато більше, ніж її виробляла вся промисловість Радянського Союзу у 1940 році» [61, 71] (згідно з пізнішими офіційними статистичними даними, темпи зростання загального обсягу продукції промисловості в УРСР у 1970 р. становили 832% відносно 1940 р. [304, 58]), в той час як сільському господарству було відведено лише чотири абзаци цього виступу [61, 73].

Ставши першим секретарем ЦК КПУ, В. Щербицький продовжував демонструвати відданість промисловості, та, відповідно – промисловим та промислово-сільськогосподарським регіонам – Дніпропетровщині, Донбасу, Запоріжжю, Миколаївщині, Харківщині, Херсонщині, які відвідував найчастіше [73, 120; 110, 103–104], у той час як, скажімо, на Рівненщині він не був жодного разу за всі 17 років перебування на посаді, чомусь недолюбував Закарпаття та бессарабську частину Одещини [107, 203–204; 175, 500].

Однак свій перший «трудовий подвиг», який був розпропагандований на весь СРСР, на посаді першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицький здійснив саме в аграрному секторі. Мова про т. зв. «золотий мільярд» – у 1973 та 1974 рр. Україна «продала державі» понад 1 млрд. пудів зерна пшениці. Пропагандистський фокус полягав саме у незвично великій цифрі, яка була отримана шляхом, можна сказати, шулерської підміни звичних і повсюдно вживаних для визначення ваги збіжжя тонн та центнерів (1 т = 1000 кг, 1 ц = 100 кг) на пуди (1 пуд = 16,38 кг). Пуд як офіційна одиниця виміру маси сипучих речовин був відмінений на території Радянської Росії (з грудня 1922 р. – всього СРСР) ще Декретом Ради Народних Комісарів «Про введення Міжнародної метричної системи мір і ваги» від 14 вересня 1918 р., пунктом 10

якого передбачалося «з 1 січня 1924 року заборонити застосування будь-яких мір і ваги, окрім метричних» [44]. Цей документ залишався чинним і станом на середину 1970-х рр. Втім, навіть в Указі Президії Верховної Ради СРСР, яким В. Щербицькому присвоювалося звання Героя Соціалістичної Праці, йшлося: «За видатні заслуги ... із значного збільшення виробництва зерна і забезпечення продажу державі у 1973 і 1974 роках по мільярду пудів хліба» [45].

Насправді ж, шляхом простих арифметичних дій 1 млрд. пудів перетворюється на трохи більше, ніж 16 млн. тонн, що з урахуванням того, що мова йде про кількість зерна, проданого «у засіки батьківщини», а це число, як правило, знаходилося в межах 33% від загальної кількості зібраного хліба, перебувало цілком у межах середніх статичних показників 1970-х рр. [112, 161; 139, 18].

О. Ляшко стверджував, що саме 1974-й р. був рекордним за врожайністю зернових в Україні – понад 50 млн. тонн [136, 126]. Його наступник на посаді голови Ради Міністрів УРСР В. Масол називав найкращим за цим показником за всю історію УРСР 1977-й рік. [139, 18], у якому В. Щербицький отримав свою другу Золоту Зірку «Серп і Молот». Закордонні дослідники відзначаючи «небувалі врожаї» 1977 та 1978 рр. в Україні – 48,6 млн. і 50,6 млн. тонн (при середніх показниках 1971–1975 рр. у 40 млн. тонн) валового збору зерна відповідно і одночасно, вказували на випадковий характер таких рекордів, забезпечених завдяки позитивному збігові природних обставин, оскільки вже у 1979 р. погані кліматичні умови зменшили врожайність зернових до 34 млн. тонн, у 1980-му – до 38,3 млн. [283, 11–12].

Реальні ж цифри врожаїв зернових в Україні епохи Щербицького назвати поки що немає можливостей, оскільки ця інформація відверто приховувалася. Наприклад, офіційний статистичний збірник «Українська РСР у цифрах у 1984 році» у розділі «Сільське господарство» повідомляє про валову продукцію аграрного сектору республіки, про те, скільки колгоспи та радгоспи отримали тракторів, комбайнів та мінеральних добрив, скільки було зібрано цукрових

буряків, соняшнику чи винограду, про багато чого іншого (причому – у динаміці, починаючи з 1940 р.), але жодного слова – про врожайність зернових (хоча подається таблиця їх посівних площ) [304, 71–92].

Із «золотим мільярдом» пов'язана ще одна історія, яка дає змогу уточнити характеристику В. Щербицького не лише як політика та управлінця, але й як людини. Зерновий «рекорд» УРСР Москвою був не лише широко розпропагований, але й відзначений найбільшою кількістю державних нагород за всю історію колгоспно-радгоспної системи сільського господарства й України, й Радянського Союзу в цілому. Однак навіть медалі не отримав той, хто, завдяки займаній посаді, чи не найбільше спричинився до цього досягнення – голова Ради Міністрів УРСР О. Ляшко, про що останній з відчутною образою розповів у своїх мемуарах [136, 126–127, 139]. Враховуючи, що політичний керівник республіки – В. Щербицький, як зазначалося вище, отримав найвищу трудову нагороду СРСР – звання Героя Соціалістичної Праці, подібна несправедливість була розцінена в середовищі тогочасної управлінської еліти УРСР як настільки сильна образа «для всієї України, для її активу», що навіть через десятки років цей епізод залишився пам'ятним для тих, хто тоді входив до складу керівництва КПУ та Радміну УРСР [98, 105; 165, 23; 170, 451]. І це, незважаючи на те, що тандем Щербицький – Ляшко на загал вважався «найбільш продуктивним у післявоєнній Україні» [156].

В подібну ситуацію потрапив і міністр будівництва й експлуатації автомобільних доріг УРСР М. Шульгін, котрий «взув» Україну у асфальтові шляхи, внаслідок чого як мінімум за кількісними показниками (кожна область щорічно здавала по 500–600 км доріг з твердим покриттям) республіка вела перед у Радянському Союзі – і навіть Росія з нею у цьому конкурувати не могла. В. Семичасний як перший заступник голови Ради Міністрів УРСР, що курирував відповідний напрям, неодноразово виходив на В. Щербицького з пропозицією про висування М. Шульгіна на Героя Соціалістичної Праці, однак у відповідь чув: «Зачекай, встигнемо...». Відзнаки міністр так і не

отримав. Підсумовуючи цю та інші подібні історії, В. Семичастний писав: «Таким був Щербицький: до людей ставився не дуже шанобливо і не дуже цінував працю інших людей» [170, 425]. О. Гончар у своїх щоденниках ще різкіше висловився з приводу особистих якостей керівника радянської України: «Йому потрібні холуї та холуйчики, бо й сам виріс із холуїв. ...Він був майстер інтриги, був потайний» [82, 121, 280].

Сам же В. Щербицький, окрім двох звань Героя Соціалістичної Праці (30 грудня 1974 р., 13 вересня 1977 р.) та Ленінської премії (листопад 1982 р.) був також нагороджений двома найвищими за статусом орденами СРСР: орденом Леніна – вісім разів (16 лютого 1958 р., 16 лютого 1968 р., 1971 р., 16 лютого 1973 р., 30 грудня 1974 р., 13 вересня 1977 р., червень 1983 р., 16 лютого 1988 р.) та орденом Жовтневої Революції – двічі (16 лютого 1978 р., 4 березня 1981 р.) [164, 32–33; 310]. Неважко помітити, що лєвова частка (77%) нагород ним отримана вже на посаді першого секретаря ЦК КПУ, а п'ять орденів із 10-ти вручені з нагоди особистих ювілеїв В. Щербицького, тобто – у якості своєрідних презентів, що до певної міри нівелює твердження про те, що «до подарунків він ставився критично, жодних підношень не приймав» [126]. При цьому варто врахувати, що ордени Леніна та Жовтневої Революції – не лише нагороди, а й коштовності, оскільки перший з них містив 2,75 грам платини та 28,6 грам золота, а другий – 28,5 грам срібла [307, 22, 34]. Не кажучи вже про медаль «Серп і молот» Героя Соціалістичної Праці, яка містила 15,25 грам золота [308, 30].

На марносластво першого секретаря ЦК КПУ вказують і публікація у №7 за 1978 р. щотижневого часопису «Україна» з нагоди 60-річчя В. Щербицького пісні О. Зуєва та Л. Татаренка «Партійний секретар» [99, 352–353], і відкриття 28 квітня 1979 р. у Верхньодніпровську погруддя В. Щербицькому (тобто – пам'ятника за життя) як двічі Герою Соціалістичної Праці – згідно з чинним на той час законодавством. Щоправда, сам винуватець торжества, демонструючи скромність, присутнім на церемонії не був – його представляли номенклатурники, так би мовити, другого ешелону: кандидат

у члени Політбюро ЦК КПУ, командуючий військами Київського військового округу І. Герасимов та заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Єсипенко [74, 225].

Заради справедливості необхідно зазначити, що позитивних характеристик В. Щербицького як людини та керівника існує значно більше. Тут і «справжня цілісна натура, людина з великої букви», і «чесний та принциповий роботяга, нещадний до шахраїв і дармоїдів», і «дружелюбність», «людяність» «простота у спілкуванні», «сердечність та інтелігентність», і «ніколи не принижував людей», і «ніколи не говорив із співрозмовником грубо, тим більше – зухвало. Не підвищував голосу», і «завжди був ввічливий», і «ніколи не допускав приниження співрозмовника» [73, 18; 101, 95; 110, 100; 125; 127; 130; 146; 182] – і т. п.

Окремо тут стоять мемуари О. Ляшка – людини, котра в силу займаної посади і тривалості спільної роботи та майже щоденних контактів, могла спостерігати за В. Щербицьким, так би мовити, у динаміці. Так, голова Ради Міністрів УРСР, розповідаючи про спільний обід родин Щербицьких та Ляшків у липні 1972 р., тобто, невдовзі після призначення голів сімей на нові посади, зазначив: «Незважаючи на пропозицію Щербицького у Межигір'ї зустрічатися хоча б раз у місяць-два, [цей] обмін сімейними візитами за п'ятнадцять моїх років на посту голови Радміну, став першим та останнім. Читач цих записів зможе в подальшому скласти власну думку про те, як і чому змінювалося ставлення першого керівника до своїх товаришів по роботі» [136, 12]. Якщо вірити О. Ляшкові, першій особі УРСР були дійсно притаманні певні панські риси, самолюбівання [136, 25–26], зверхнє ставлення до оточуючих [136, 183], нелюбов до системної, копіткої, «чорнової» роботи, яку В. Щербицький старався перекласти на підлеглих, навіть якщо вона і входила до сфери його персональної відповідальності [136, 41–43], ревниве ставлення до успіхів інших [136, 22–24] та, за можливості – присвоювання їхніх заслуг собі [136, 139], побоювання політичної конкуренції з боку підлеглих [136, 56–57] та усування потенційних супротивників у боротьбі за владу у республіці, як це сталося,

зокрема, з другим секретарем ЦК КПУ І. Лутаком [136, 193–195] (див. підрозділ 3.2), ставлення до людей як до «відпрацьованого матеріалу» [136, 407–409] і, в той же час, – вміння перекласти відповідальність на чужі плечі у делікатних сферах управління (наприклад – у ідеології), самому залишаючись осторонь [136, 8–10, 59–65], перестрахуватися де потрібно й непотрібно, аби не наразитися на неприємність і не позбавитися посади [136, 26–29, 348–349], намагання та вміння подобатися вищестоящим керівникам (насамперед – Л. Брежнєву), яке межувало з відвертим підлабузництвом [136, 121–129, 199, 278], любов до славослів'я та нагород [136, 139, 279–280, 286–287].

У характеристиках професійної діяльності та поведінки В. Щербицького трапляються очевидні протиріччя. Вони можуть бути несуттєвими: скажімо, К. Продан стверджує, що перший секретар ЦК КПУ до всіх без винятку звертався лише на «Ви» [168, 148], в той час як Г. Крючков пише: «Зазвичай до мене Володимир Васильович звертався по-батьківському на «ти», що свідчило лише про шанобливе ставлення...» [119, 28]. У описах В. Семичасним його діалогів із В. Щербицьким теж фігурує звертання на «ти» [170, 425, 431, 449]. Однак є і значно серйозніші розходження, які вказують на певні причинно-наслідкові зв'язки дій В. Щербицького як керівника республіки.

Одна з таких історій стосується створення у Києві у 1983 р. Інституту серцево-судинної хірургії, чого довгий час безуспішно добивався академік НАН України Микола Амосов (нині ця установа іменується Національним інститутом серцево-судинної хірургії ім. Амосова НАМН України). А. Сердюк подає це як особисту заслугу В. Щербицького, котрий своїм авторитетом «протиснув» відповідне рішення у Москві, оскільки, мовляв, дуже вболівав за стан медицини УРСР [171, 215–216]. Наступник М. Амосова на посаді директора інституту – Г. Книшов, вочевидь, не знав про таку версію, а тому по-іншому потрактував мотивацію подібної активності першого секретаря ЦК КПУ: «У нас сестру Ради Щербицької (дружини В. Щербицького. – О. Я.) оперували. Рада Гаврилівна прийшла, подивилася на умови, в яких ми працювали, і жахнулася, розповіла чоловікові – Володимирі Васильовичу

Щербицькому. Той викликав Амосова: «Вам потрібен новий корпус?». Микола Михайлович відповів: «Так, але...». – «Гроші є?». – «Немає грошей». – «Проект є?» – «Немає проекту, нічого немає». Щербицький зняв слухавку і дав відповідне завдання проектувальникам, фінансистам» [147].

Водночас на загал зазначається, що В. Щербицький справді приділяв чимало уваги науці, насамперед – прикладній її складовій [73, 62; 163; 164, 25–37; 189, 333], навіть книгу на відповідну тематику був видав – «Науково-технічний прогрес – турбота партійна» [201]. Президент НАН України Б. Патон, котрий обіймає цю посаду з 1962 р. (тобто, ще з того часу, коли Компартію України очолював М. Підгорний) стверджує, що період, коли першим секретарем ЦК КПУ працював В. Щербицький, був «найбільш плідним в історії Академії наук України, всієї української науки» [119, 43]. І тим не менше, саме від вчених вже в роки перебудови перший секретар ЦК КПУ отримав дуже відчутного «ляпаса» – його кандидатура у січні 1989 р. була забалотована в Інституті кібернетики НАН України під час висування на вибори до Верховної Ради СРСР [82, 222].

Позитивні характеристики В. Щербицького наводяться, як правило, у спогадах або тих, хто завдячує йому своєю кар'єрою, або ж членів його сім'ї. Хто ж був вимушений спілкуватися з ним лише через обставини, дезавуюють наведений вище позитив, наприклад – у плані «ніколи не принижував людей» та «не розмовляв із співрозмовниками грубо».

Зокрема, І. Мозговий оприлюднив історію, як у 1980 р. В. Щербицький «на підвищених» тонах вимагав від нього, як від першого заступника голови Ради Міністрів УРСР, відмінити розпорядження щодо відведення земельної ділянки у Криму під будівництво дитячого санаторію. У підсумку виявилось, що перший секретар ЦК КПУ пообіцяв цей шматок землі Управлінню справами ЦК КПРС, тобто – одному із своїх московських покровителів Г. Павлову, про що своїх підлеглих і не подумав поставити до відома. Розпорядження Радміну, яке пройшло вже всі необхідні узгодження та інстанції, довелося таки відмінити – виключно на підставі «телефонного права» [145, 48].

В. Гусєв згадував, як його, голову Київського міськвиконкому, перший секретар ЦК КПУ відверто пресував, вимагаючи закрити столичний Бесарабський ринок, перепрофілювавши його у спортивний комплекс (за наявності поряд – за 400 метрів – Палацу спорту), а у ситуації, коли мер Києва, котрий на адміністративну посаду перейшов з будівельної індустрії, пропонував зробити дах Палацу культури «Україна» за норвезькою технологією із неіржавіючої сталі, що гарантувало 100-річну експлуатацію без ремонту, В. Щербицький відреагував так: «Ваша пропозиція нереальна, а якщо коротко – то безглузда! ...Х...й ви будівельник, якщо дурницю пропонуєте» [96; 132].

В. Гусєв, окрім цього, також скаржився, що керівник Компартії України заборонив йому продовжувати заочне навчання в аспірантурі при Київському інженерно-будівельному інституті, мотивуючи це тим, що науково-дослідницька діяльність «забирає багато часу, а справ у місті невирішених безліч» [96]. У подібній ситуації – лише з докторською дисертацією – опинився був і А. Сердюк, котрий протягом 1971–1987 рр. працював у ЦК КПУ. Щоправда, йому захищатися В. Щербицький зрештою дозволив, але – у Москві, позаяк «дисертаційний захист в Україні так чи інакше буде асоціюватися із службовим становищем» [171, 216–217].

Водночас і В. Гусєв, і А. Сердюк (перший – з осудом, другий – схвально) зазначали, що перший секретар ЦК КПУ позитивно оцінював «наукове зростання» працівників КПУ, однак ревниво ставився до подібних та інших успіхів представників виконавчої влади, на яких, при нагоді, він не гребував перекладати відповідальність у суперечливих питаннях, сам залишаючись осторонь негативу. Ю. Ільницький згадує характерний епізод, пов'язаний з рішеннями Політбюро ЦК КПУ про необхідність створення нових виробництв у Закарпатській обл., яка навіть у радянські часи потерпала від безробіття. Рішення були – не було їх виконання. Ю. Ільницький як перший секретар обкому звернувся за сприянням до В. Щербицького, котрий переадресував його до голови Держплану УРСР Петра Розенка. «А той, – пише Ю. Ільницький, –

відповів, що якби від того, що я сидітиму в його кабінеті з'явилися кошти, то він теж сидів би зі мною разом, навіть ночував би. Вони (мається на увазі – члени Політбюро ЦК КПУ. – О. Я.) мастаки і великі майстри лише приймати рішення, а він, Розенко, де кошти візьме? І «послав» їх далеко». Керівник Закарпаття доповідає В. Щербицькому про ситуацію, а у відповідь чує: «Старого (мається на увазі – П. Розенко. – О. Я.) я знаю. Він такий прямий. Але він правий». «На цьому, – підсумовує Ю. Ільницький, – все й закінчилося» [107, 119–120].

Тобто – рішення Політбюро ніхто і не збирався виконувати, але винуватий у цьому виявився Держплан разом з його керівником, якого, втім, ніхто за «неслух» не покарав, оскільки всі розуміли і приймали правила гри, згідно з якими весь позитив (як у випадку із «золотим мільярдом») у економіці діставався КПУ, а за негатив відповідала виконавча влада, що було взагалі притаманне моделі поведінки В. Щербицького як першого секретаря ЦК КПУ – він надзвичайно ревниво ставився до успіхів Кабміну та особисто О. Ляшка [98, 105; 165, 23, 26].

Зовсім інша справа спорт – тут перший секретар ЦК КПУ вникав у суть подій (насамперед – футбольних) значно ретельніше, ніж у аграрні чи регіональні перипетії. У цьому випадку досить гармонійно поєдналися особисті пристрасті, посадові можливості та усвідомлення того, що «спорт – це політика» [168, 151] і що за його допомогою можна відвертати суспільні настрої від соціального та економічного негативу. Про систему пріоритетів В. Щербицького у цьому сегменті громадського життя свідчить той факт, що він «на футбольних матчах бував частіше, ніж на театральних спектаклях» [101, 95], активно відстоював українських футболістів від переходу до московських команд, а «вчених, співаків, акторів та інших редакторів з художниками в розрахунок не брав» [114], з легкістю відпускаючи їх до столиці СРСР і, тим самим, ослаблюючи культурний простір України.

Як висловився К. Продан, «сказати, що Володимир Васильович любив футбол... – означало б не сказати нічого. Будучи людиною ґрунтовною, він

досконало знав футбол, його організацію, кадрове забезпечення, принципи формування суперкоманд, знав внутрішню «кухню», найтонші нюанси гри, судійство, постійно тримав у полі зору всю біля футбольну ситуацію, особливо коли мова йшла про київське «Динамо» [168, 151]. При цьому стверджується, що він не спілкувався особисто ні з футболістами, ні з тренерським штабом футбольної команди «Динамо» (Київ), якою опікувався персонально, проте був у курсі всіх внутрішніх дрібниць колективу, активно через посередників – секретаря ЦК КПУ Я. Погребняка та першого заступника голови Ради Міністрів УРСР В. Семичасного, за якими була закріплена відповідна ділянка роботи – впливав на кадрову політику, вирішував матеріальні проблеми гравців (квартири, автомобілі, зарплати, премії і т. п.), змушував своїх підлеглим якщо не займатися безпосередньо, то хоча б цікавитися футболом – навіть якщо до цього виду спорту людина була зовсім байдужа, так само цю свою пристрасність він нав'язував і членам власної родини [64, 205–207; 126; 129; 130; 133, 374–375; 150; 156; 167, 146; 170, 448; 192; 249]. При цьому, як не дивно, відсутні свідчення про те, що В. Щербицький сам грав у футбол – у особистих заняттях спортом він надавав перевагу тенісу та більярду [107, 148; 164, 33; 188, 184].

Водночас, навіть стосовно футболістів київського «Динамо» перший секретар ЦК КПУ демонстрував «безсторонню принциповість», коли ті намагалися виходити за дозволені межі матеріальних благ. Так, зокрема, було в історії з півзахисником «Динамо» у 1959–1969 рр. Йозефом Сабо, котрий «мав нахабство» придбати у Генерального консульства Польської Народної Республіки у Києві ГАЗ-13 «Чайка» – автомобіль, який призначався для пересування лише найвищого радянського керівництва. Дізнавшись про це, В. Щербицький «був розлютований», оскільки «не міг допустити такого порушення соціальної ієрархії нехай навіть загальним футбольним улюбленцем». Втім, Сабо покараний не був («грати ж за нього ніхто не зможе») – постраждали ті, хто оформляв документи на машину, яку футболісту довелося повернути назад [172, 515–516].

Коли мова заходить про Щербицького-управлінця, насамперед відзначається його працездатність, що виражалася у 12-годинному робочому дні (з 9-ї до 21-ї), який був детально розписаний і рідко коли коригувався [73, 121–122; 156; 178, 295; 192]. І обов'язково згадуються щоденні обіди-наради у приміщенні ЦК КПУ, ініційовані першим секретарем, на яких в обов'язковому порядку були присутні всі члени Політбюро та секретарі ЦК, за винятком тих, хто перебував у відрядженні чи на лікарняному. Власне на їжу тут відводилося хвилин 20, а решта часу обідньої перерви присвячувалася вирішенню робочих питань, підсумки чого потім належним чином оформлялися, набуваючи статусу офіційних документів і друкувалися з поміткою «Прийняті без протоколу» [73, 75; 119, 42; 160, 70–71; 178, 296; 246].

До слова – про кулінарні уподобання В. Щербицького. Гурманом він не був, до делікатесів ставився байдуже, надаючи перевагу простим стравам – супам, кашам, овочам, любив борщ (обов'язково – з болгарським перцем), смажене м'ясо, увечері – обов'язковий бутерброд із сиром або «докторською» ковбасою та склянка міцного чаю з лимоном; у кімнаті відпочинку, яка прилягала до кабінету першого секретаря, завжди стояли свіжі фрукти, печиво та термос із відваром шипшини – цей набір оновлювався щоранку [99, 362; 167, 139–140; 173; 178, 296]. Можливо така невибагливість у їжі була пов'язана з тим, що у В. Щербицького ще з молодих років була підозра на виразку шлунка і він мусив дотримуватися певної дієти [73, 163].

Розклад відпусток першого секретаря ЦК КПУ теж не змінювався роками – 45-денний відпочинок розпочинався 1–5 серпня і проходив майже виключно у Криму, на державній дачі «Мухалатка», за винятком двох випадків, коли В. Щербицький за медичними показниками змушений був відправитися до Трускавця; жодного разу ні він, ні члени його родини не відправлялися відпочивати за кордон [73, 119; 126; 167, 140].

Аналіз в тому чи іншому контексті проблематики радянської номенклатури обов'язково зачіпає питання пільг та привілеїв, якими користувалися представники цього прошарку населення. Стосовно

В. Щербицького прийнято вважати, що він був великим безсрібником, котрий не лише заборонив членам своєї сім'ї користуватися різноманітними перевагами, що належали їм відповідно до його статусу, а й змушував своїх підлеглих відмовлятися навіть від звичайних елементів побуту середньостатистичного жителя УРСР, таких, наприклад, як приміські дачні земельні ділянки площею у шість соток, забороняв їм купувати автомобілі у приватну власність, наказав позакривати по регіонах спеціальні магазини для працівників обкомів КПУ [47, 27; 156; 267, 115].

Сучасні дослідження доводять, що це було не більше, аніж гра на публіку, оскільки сам перший секретар ЦК КПУ та члени його родини користувалися повним спектром привілеїв та пільг, до яких входили: особлива система побутового обслуговування (кухарі, масажисти, перукарі тощо), система закритих магазинів промислових та продовольчих товарів, особлива система харчування (їдальні, буфети, розподільники), спеціальна мережа лікувальних установ 4-го Головного управління при Міністерстві охорони здоров'я СРСР та аналогічна – в УРСР, велика квартира спочатку на вул. Десятинній, у 1980-х – на вул. Шовковичній у Києві та державна дача у Межигір'ї, персональна машина з водієм та гаражем, охорона силами 9-го управління КДБ СРСР, виключні права на поїздки за кордон, номенклатурна броня місць у культурно-розважальних установах і т. ін. [260, 229–230].

В. Щербицький не любив пересуватися на великі відстані (навіть всередині України) на автомобілі, а тому активно використовував персональний літак Ту-154, до його службового автопарку входили три машини – ЗІЛ-115, «Чайка» та «Волга», які протягом 14-ти років водив О. Кабанов – персональний водій командуючого 1-м Українським фронтом генерала армії М. Ватутіна у роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. [73, 19, 117; 108, 303–305; 178, 295].

Загалом, керівник КПУ знаходився на повному державному забезпеченні, що й було найбільшою пільгою – де-факто він та його сім'я не мали потреби витратити гроші. Загальновідомим є факт, що у передсмертній записці до

дружини (лютий 1990 р.) В. Щербицький зазначив суму їхніх багатолітніх грошових накопичень – 55–60 тис. крб., яку залишав сім'ї [77, 252] (цей люфт у 5 тис. крб. зайвий раз вказує на те, що перший секретар просто не мав потреби в грошах і точна сума заощаджень йому була нецікавою). Враховуючи, що середня заробітна плата в СРСР протягом 1970–1980-х рр. перебувала у межах 120–160 крб., у той час як у першого секретаря ЦК КПУ вона становила 750–800 крб. [73, 91; 261, 224], виходить, що родині Щербицьких вдалося заощадити суму, що дорівнювала 6-річному доходу глави сім'ї, або ж 33-річному – опосередкованого представника того самого трудового народу, у боротьбі за щастя та добробут якого не шкодували сил та здоров'я комуністи України.

При цьому потрібно враховувати, що В. Щербицький, подібно до інших номенклатурників, перебував у іншій, порівняно із більшістю населення країни, системі матеріально-побутових координат, не лише у брежневську епоху – привілеями він та його колеги користувалися ще із хрущовсько-сталінських часів. На межі 1940-х – 1950-х рр. партійні працівники, розпочинаючи з рівня завідувачів відділами обкомів та вище (В. Щербицький входив до цього кола з 1954 р.), отримували, окрім власне зарплати, ще й так звану «щомісячну грошову допомогу» у конверті, з якої ні податки, ні партійні внески не сплачувалися і яка була удвічі вищою від офіційних виплат [195, 54]. Зокрема, О. Ляшко, ставши у тому ж 1954 р. секретарем Донецького обкому КПУ, за офіційної зарплатні у 1800 крб. (після грошової реформи 1961 р. – 180 крб.), отримував ще 4000 «конвертованих» крб. додатково [134, 244–245]. Більше того – частина зарплати номенклатурникам у той час могла виплачуватися валютою [172, 91–92]. Згодом М. Хрущов відмінив неофіційні доплати, що могло стати однією із вагомих причин його зміщення з посади першого секретаря ЦК КПРС.

Якщо вірити спогадам О. Ляшка, то про цю систему він не знав, доки не зіткнувся з нею безпосередньо, що зайвий раз характеризує радянську номенклатуру як закриту касту із внутрішньою ієрархією, де представники нижчих рівнів могли бути не в курсі, що відбувається у верхніх ешелонах і,

можливо, справді широко вірили в те, що керівники партії – це взірці порядності та моралі. У підсумку серед простих працівників ЦК КПУ побутували напівлегенди про те, як перший секретар В. Щербицький, вперше пообідавши у новому статусі у відомчій їдальні, розрахувався за страви, чого, мовляв, раніше, не прийнято було робити, ще й супроводив цей жест такими словами: «Хіба ми отримуємо менше, аніж інші працівники Центрального Комітету та його апарату? Чому ж ми повинні харчуватися за державний рахунок? Із сьогоднішнього дня попрошу офіціанток кожному вручати меню із зазначенням вартості страв, і кожен, хто тут обідає, замовляє ті страви, що йому сподобалися і відповідно оплачує їх» [73, 76–77].

При цьому за дужки виносяться питання: що заважало В. Щербицькому ще як голові Раді Міністрів УРСР демонструвати подібну принциповість? Окрім того верхівка керівництва КПУ не завдавала подібними витратами жодних збитків бюджетам своїх сімей, оскільки оплата обідів нібито із власних кишень компенсувалася додатковими доплатами до посадових окладів – з метою «покращення лікувально-дієтичного харчування» члени і кандидати в члени Політбюро ЦК КПУ отримували по 70 крб. на місяць (тобто – половину середньостатистичної зарплатні), помічники секретарів та завідувачі відділів ЦК – по 50 крб. [261, 225].

В. Щербицький як керівник відзначався помітною консервативністю у вибудовуванні стосунків із підлеглими та всередині апарату. Він міг відмовитися звільнити простого лектора, оскільки ініціатива виходила з-поза меж ЦК КПУ – від представників Болгарської компартії, які навчалися у Київській ВПШ, оскільки «з яких це пір представники іншої, нехай навіть братської, країни будуть вказувати нам, хто у нашому апараті може працювати і яких поглядів вони повинні дотримуватися?! Це наша справа!»; міг за рахунок власного гонорару за книгу придбати всім, хто брав участь у її підготовці, подарунки у вигляді японських електронних годинників, що на 1977 р., коли це відбувалося, було значним презентом [73, 59, 99; 74, 224–225]. З іншого боку – забороняв у приміщенні ЦК святкувати дні народження всім, окрім членів та

кандидатів у члени Політбюро (при цьому сам В. Щербицький відзначав це свято виключно у родинному колі), та тих працівників, хто справляв ювілейні дати, відмінив введену ще при М. Пігорному та П. Шелесту традицію колективної зустрічі Нового року, при ньому в апараті ЦК розквітло нашіптування та доносительство [73, 76, 109, 147; 191].

В. Щербицький представляв собою класичний тип начальника, котрий намагається у ручному режимі керувати ввіреним йому колективом, вдаючись навіть до дріб'язкової опіки та контролю. Показовою у цьому відношенні є історія з робочими нотатниками або ж щорічниками (за сучасною термінологією – органайзерами). Цей канцелярський товар у СРСР у 1970–1980-х рр. був штучним і відсутнім у відкритій торговій мережі. Для працівників ЦК КПУ їх виготовляли типографським способом за спецзамовленням у лімітованій кількості і вручали напередодні кожного Нового року. І перший секретар особисто контролював, щоб ці блокноти активно використовувалися його підлеглими у роботі, погрожуючи, у протилежному випадку, покаранням [73, 146].

Такому ж регулюванню при В. Щербицькому піддавалося і особисте життя працівників партійної номенклатури України по всій вертикалі – від ЦК до райкомів КПУ: розведених на роботу у партійні структури не приймали, а ті чинні співробітники апарату, котрі подавали заяви на розлучення, звільнялися з посад майже автоматично [73, 108]. Перший секретар ЦК КПУ при прийомі нового працівника на роботу у обов'язковому порядку цікавився сімейними справами претендента і, траплялося, відмовлявся підписувати документи на призначення, «мотивуючи тим, що, мовляв, нехай людина уладнає свої сімейні справи, а потім претендує на керівний пост» [178, 296].

На останній обставині можна було б не загострювати уваги, якби у самого В. Щербицького були владнані сімейні справи. Судячи зі спогадів представників його родини та найближчого оточення, він з дружиною – Радою Гаврилівною – були ідеальною та гармонійною парою [129; 168, 149–150; 178, 297]. При ближчому розгляді можна дійти висновку, що ця гармонія будувалася

на хрестоматійному новозавітному постулаті «Дружина нехай шанує (російською звучить більш жорстко – «да убоится») чоловіка свого» [До ефесян, 5:22] – Р. Щербицька особливо підкреслювала: «Авторитет чоловіка для мене завжди був незаперечним» [77, 18], що останнього, враховуючи його владну, дещо навіть деспотичну натуру, цілком мало влаштовувати. У зв'язках на стороні В. Щербицький поміченим не був (хоча поговір і приписував йому роман із співачкою Р. Кириченко [75]), хоча жінкам дуже подобався: «породиста» зовнішність та статура, благородна сивина, зріст – 183 см, елегантні м'які костюми від М. Вороніна та В. Любивоного, під які завжди бездоганно підібрані сорочка та краватка [77, 14, 50–51; 89; 128; 151; 159, 75; 167, 140], навіть, як висловилися колишні офіціантки їдальні ЦК КПУ Л. Козора та Л. Тихонова, «курив красиво» [99, 362].

Зовсім інша справа – діти, насамперед – син Валерій (1946–1991), який, за висловом В. Врублевського, «вкоротив батькові віку не на один рік» [77, 52]. Він був добре відомий у певних київських колах 1960–1980-х рр. як пияк та наркоман (неодноразово проходив курс лікування у наркологічному відділенні номенклатурної лікарні «Феофанія») [77, 53; 182], нерозбірливий у зв'язках (зокрема, серед його близьких знайомих називається відомий після розвалу СРСР кримінальний авторитет, уродженець Києва С. Могилевич [191]), схильний до розпусти (якось навіть відбив дружину у неназваного футболіста київського «Динамо» [170, 431]); двічі був одружений: вперше – у 1971 р. [175, 550], вдруге – у 1987 р., причому в останньому випадку – на жінці, на 22 роки молодшій від нього [130].

Це з одного боку, з іншого – він характеризується як дуже привабливий («високий, з сірими очима, які здавалися ... блакитними, з густими віями, що загиналися догори, як у дівчини» [130]), відкритий, товариський і, в цілому, непоганий за людськими якостями чоловік, котрий потерпав від надмірної батькової опіки, яка зростала по мірі наростання негативних тенденцій у поведінці сина і проявлялася, зокрема, у відвертому нагляді за Валерієм з боку співробітників КДБ та МВС – за дорученням Щербицького-старшого [77, 52;

130; 179; 191]. При цьому підкреслюється, що син першого секретаря ЦК КПУ був дуже ерудованим, багато читав, мав очевидні схильності до гуманітарних наук, але за категоричним наполяганням батька змушений був вступити до Київського політехнічного інституту, здобув інженерну освіту, захистив кандидатську дисертацію з технічних наук, працював в Інституті електрозварювання ім. Патона НАН України, де займався розробками, пов'язаними з балістичними ракетами [130; 179].

Поведінка Валерія Щербицького мотивується як своєрідний протест проти авторитарних стосунків у сім'ї. В. Врублевський здійснив непоганий соціально-психологічний аналіз причин та обставин цієї сімейної драми, в якому, зокрема, зазначив: «За моїми спостереженнями, у т. зв. авторитарній системі, та й не лише у ній, у сім'ях високопоставлених функціонерів рідко склалися нормальні стосунки... Батько, як правило, людина сильної волі, але завжди зайнятий власною роботою, власною кар'єрою, неминуче створював у сім'ї напружену обстановку, часто пред'являючи завищені вимоги до своїх близьких. Це зазвичай калічило дітей, насамперед, синів. І рятувало становище лише те, якщо дружина-мати врівноважувала вплив деспота-батька... Схоже, у сім'ї Щербицьких цього не сталося. ...Володимир Васильович багато чого про поведінку сина, особливо на початку його падіння, взагалі не знав. Проступки сина мати часто покривала» [77, 52] (з цього приводу варто згадати, що майже аналогічні проблеми з дітьми мав і покровитель В. Щербицького – Л. Брежнєв [250, 540–544]).

З дочкою – Ольгою (1953–2014) – вийшло з точністю до навпаки, але теж з не надто позитивними наслідками: намагаючись компенсуватися за «невдалого» сина, батьки оточили її надмірною ласкою та увагою, що призвело до психологічного інфантилізму у вигляді відсутності чітко визначених життєвих цілей і бажання чого-небудь досягнути у професійному відношенні. Проте й вона здійснила все від неї залежне, аби вирватися з-під батьківського контролю, використавши найбільш природній для жінки спосіб – вийшла заміж, причому – за іноземця (болгарина, співробітника Генконсульства Болгарії

у Києві), і виїхала з України (можливо саме через цю обставину В. Щербицький заборонив синові, коли той вдруге одружився, відправитися у весільну подорож до Греції [130]). У Болгарії розлучилася, вдруге вийшла заміж (і знову за громадянина цієї держави), але і цей шлюб виявився невдалим. У 1990-х рр., вже після смерті батька, повернулася до Києва, де до своєї смерті доглядала за матір'ю [77, 54; 129; 176, 102].

На фоні цих перипетій до певної міри зрозумілою виглядають дві справжні пристрасті В. Щербицького. Перша – голуби, яким він приділяв майже весь свій вільний час, знаходячи в них відраду від «державних справ та сімейних негараздів». Розведенням цих птахів, яких у нього на кінець 1980-х рр. налічувалося близько 300, він займався з дитячих років, знався на тонкощах справи («був більш, ніж аматором»), мав власну голуб'ятню, яку відвідував щоденно – перед роботою і після неї, і навіть обслуговуючий персонал (зокрема – особистого водія) за можливості намагався підбирати серед любителів голубівництва [77, 14; 108, 306–307; 167, 143; 168, 152; 194].

Друга пристрасть – куріння. Курив перший секретар ЦК КПУ не просто багато, а дуже багато – дві і більше пачок цигарок на день, але – лише імпортих (переважно – недоступне тоді простим громадянам, «ідеологічно неправильне» американське Marlboro, хоча іноді згадується і американський же Winston), називаючи цей процес своїм «останнім задоволенням» [73, 163; 108, 305; 128; 150; 167, 142, 145; 274, 122]. До спиртного ж В. Щербицький був байдужим, за потреби вживав кілька чарок коньяку чи горілки, серед вин надавав перевагу «Оksamиту України» [73, 76; 156].

Віддаючи належне звичаям партійно-номенклатурної верхівки, керівник УРСР як мінімум двічі на рік (відкриття та закриття сезонів) виїжджав на полювання та риболовлю (мисливське господарство «Залісся» під Броварами, річка Супій під Яготином, Крим), але, на відміну від тих же голубів, задоволення ці заняття йому не приносили – В. Щербицький ставився до них як до певного ритуалу [73, 122; 108, 306; 277, 25], можливо навіть – обтяжливого. Підтвердженням цьому – після смерті Л. Брежнєва у 1982 р. В. Щербицький не

лише сам не брав більше рушниці до рук, а й заборонив колективні виїзди на полювання своїм підлеглим [168, 152]. Свою роль у цьому, ймовірно, зіграло й те, що наступні генеральні секретарі ЦК КПРС – Ю. Андропов, К. Черненко та М. Горбачов – не були прихильниками подібних видів відпочинку. В той же час зброю В. Щербицький любив – як вогнепальну, так і холодну, не відмовлявся від відповідних подарунків, серед яких траплялися і музейні раритети [126].

На загал же В. Щербицький позиціонувався як «перекоаний комуніст і вимагав цього від інших» [127], а тому сам перебував не лише поза публічною, а й поза внутрішньою критикою, виводячи з-під удару також і свою політичну силу, внаслідок чого навіть його відверті апологети, такі, наприклад, як Ю. Єльченко, вимушені були визнати, що «наліт почуття непогрішимості на ньому все-таки поступово утворився» [101, 95]. В. Масол, у свою чергу, зробив висновок, що на прикладі В. Щербицького як першого секретаря ЦК КПУ було «наочно видно негативні сторони тривалого перебування керівника на високому посту» і також звернув увагу на те, що в «останні роки життя Щербицького все більше давалася взнаки притаманна йому надмірна обережність, неприйняття найменших заперечень, слабкість до вихваляння, вередливість» [138, 18]. Те ж саме констатував і О. Власенко, котрий у своїй, максимально панегіричній книзі, присвяченій В. Щербицькому, мусив визнати, що «в останні роки ...стало помітно, що у Щербицького розхиталися нерви. Очевидно, щось у ньому змінювалося. Він міг зірватися, іноді його колеги – секретарі, завідувачі відділами – скаржилися, що він несправедливо став підвищувати на них голос», проте пов'язував таку зміну характеру виключно з Чорнобильською катастрофою [73, 163–164]. А. Романенко, визнаючи «незаперечне лідерство» В. Щербицького у номенклатурному середовищі радянської України того періоду, однак, зауважив, що «складно стверджувати, що він перебував в ореолі загальної любові і схиляння» [99, 320]. З іншого боку, Б. Олійник вважав В. Щербицького «цільною, не метушливою, зваженою, цілеспрямованою, вдумливою і розважливою натурою» [159, 75].

Весь цей спектр часом діаметрально протилежних думок, спогадів, вражень, характеристик дозволяє дійти висновку, що В. Щербицький володів здатністю справляти на людей саме те враження, яке було потрібно у конкретний момент і у конкретній обстановці. Іншими словами – він прекрасно освоїв мистецтво «соціальної мімікрії», завдяки якому не лише досяг свого номенклатурного статусу, але й максимально довго втримався на ньому.

3.4. Перебудова в СРСР та завершення кар'єри

23 квітня 1985 р. у Москві відбувся пленум ЦК КПРС, на якому було проголошено курс на прискорення соціально-економічного розвитку СРСР [270, 919], що назагал прийнято вважати відправною точкою процесу, відомого під назвою «Перебудова» (1985–1991). Максимально спрощуючи, можна стверджувати, що Перебудова спровокувала (всупереч волі її ініціаторів чи внаслідок певного плану – у цьому випадку неважливо) відцентрові національно-державницькі процеси всередині Радянського Союзу, наслідком чого став розвал у 1991 р. комуністичної наддержави та проголошення незалежності України.

При цьому варто враховувати, що впритул до другої половини 1989 р. УРСР перебувала у фарватері загальносоюзних перебудовних моделей та шаблонів, фактично не продукуючи власних ідей та ініціатив на рівні республіканського керівництва [270, 917], яке не надто жорстко, але попервах впевнено блокувало низові прояви демократії, внаслідок чого на кінець 1980-х рр. Україна виглядала таким собі острівцем стабільності порівняно з іншими національними республіками СРСР, у багатьох із яких починала литися кров. Значним стримуючим фактором тут виступав перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, місце якого у номенклатурній ієрархії СРСР станом на березень 1985 р. можна визначити, вдавшись до певної ретроспективи, а саме – перемістившись у кінець 1970-х – на початок 1980-х рр., коли у верхівці КПРС

відбувався закулісний процес, який умовно можна назвати «Операція «Наступник».

Накопичилося достатньо свідчень того, що Л. Брежнєв у якості спадкоємця на посаді генерального секретаря ЦК КПРС бачив саме В. Щербицького. Причому – ще за свого життя. Про це прямо говорить у своїх мемуарах М. Горбачов, датуючи першу подібну інформацію 1978-м роком і особливо підкреслюючи, що рішення це «не було жартом, чи хвилинною слабкістю» Л. Брежнєва, а – наслідком певних тривалих роздумів [83, 202–203].

Є. Чазов не лише зовує цю дату на два роки назад, але й стверджує, що ініціатива перевести В. Щербицького до Москви йшла не від самого Л. Брежнєва, у якого напередодні XXV з'їзду КПРС (лютий–березень 1976) трапився інсульт й якому лікарі прогнозували невтішні варіанти розвитку подій, а від голови КДБ СРСР Ю. Андропова, котрий прагнув бачити лідера радянської України у Кремлі, за його ж словами, «заради посилення позиції Брежнєва», хоча видається, що просто планував тримати ймовірного конкурента у боротьбі за владу в зоні досяжності. Є. Чазов стверджує, що саме він на прохання Ю. Андропова і виступив «московським емісаром», провівши попередні переговори в Києві з В. Щербицьким, від якого отримав відповідь: «Мені його (Брежнєва. – О. Я.) щиро шкода, але у цій політичній грі я брати участі не хочу» [186, 137–138].

Л. Кравчук, уточнює, що, за задумом, проміжним етапом на шляху В. Щербицького до посади генерального секретаря ЦК КПРС мало стати крісло голови Ради Міністрів СРСР, яке він повинен був посісти, змінивши О. Косигіна [116, 12–13], у якого, якщо вірити В. Шевченко, він «багато чому навчився» і якого дуже шанував [189, 331]. Те ж саме писав і В. Врублевський, посилаючись безпосередньо на свого шефа, який у хвилину щирості переповів йому довірливу розмову з Л. Брежнєвим, котрий сказав: «Володю, ти повинен замінити Косигіна, більше нікому», однак отримав відмову, аргументація якої збігається з тією, що наводить Є. Чазов: «Цього роздубаного воза (малася на

увазі економіка СРСР. – О. Я.) мені вже не вивезти. Та й у московські ігри я не граю» [77, 40].

Ю. Ільницький, який перебував у фаворі у Л. Брежнєва, спираючись на свої відомості, підтверджує тезу про В. Щербицького як наступника, більше того – говорить про те, що цей задум у генерального секретаря визрів ще мало не у 1960-х рр., і заміна П. Шелеста В. Щербицьким на чолі України у 1972 р. – це всього лише етап цього плану [107, 168]. Про подібне говорив і В. Федорчук [66].

В. Гришин у своїх спогадах писав, що повторно до теми заміни Л. Брежнєва на В. Щербицького повернулися на початку 1980-х рр. Остаточна ротація повинна була відбутися у листопаді 1982 р. – В. Щербицький мав стати генеральним секретарем ЦК КПРС, а Л. Брежнєв переходив на почесну, за суттю, посаду голови партії, яку мали спеціально створити під нього, але не дожив до запланованого пленуму якихось два тижні [94, 47]. Ця інформація корелюється зі словами В. Мусаельяна, котрий у 1981 р. став свідком розмови генерального секретаря із секретарем ЦК КПРС, відповідальним за кадрову політику, Іваном Капітоновим: «Бачиш це крісло? – запитав Брежнєв, показавши на своє місце. – Його займе Володимир Васильович Щербицький, так що кадри підбирай відповідно» [71].

Начальник Управління КДБ СРСР у Москві та Московській області Віктор Алідін стверджував, що на початку травня 1982 р. відбулася секретна зустріч В. Щербицького та Л. Брежнєва. Причому – у Києві, куди генеральний секретар ЦК КПРС вилетів на кілька годин в умовах «великої таємничості», про що не знав навіть Ю. Андропов, якому про виліт «борту №1» доповіли підлеглі, що обслуговували московський аеропорт «Внуково» [252, 370]. Про предмет розмови нічого невідомо, проте, якщо врахувати, що вже 24 травня 1982 р. Ю. Андропов був обраний секретарем ЦК КПРС і майже відразу ж став розглядатися у якості наступника Л. Брежнєва, можна припустити, що генсек востаннє намагався вмовити першого секретаря ЦК КПРС замінити його на посту, але, очевидно, отримав остаточну відмову.

При критичному апіорі ставленні до таких джерел як мемуари та інтерв'ю, для яких характерна максимальна суб'єктивність, тут маємо справу з цілісним корпусом свідчень (а вище наведені далеко не всі, а лише найбільш показові та достовірні з погляду походження джерела інформації), що озвучені людьми, які, займаючи різні посади, тим не менше, були близько знайомі як з Л. Брежнєвим, так і з В. Щербицьким. Це змушує під критичним кутом розглядати версію Я. Білінського, висловлену ще у 1983 р., суть якої полягає у тому, що, починаючи з 1978–1979 рр., спостерігалось суттєве охолодження стосунків між Л. Брежнєвим та В. Щербицьким і поступове усунення останнього від вирішення важливих справ загальносоюзного значення. Свій висновок американський політолог базував на таких досить непрямих фактах як нагородження лідера УРСР у 1978 р. з нагоди 60-річчя з дня народження «лише» орденом Жовтневої Революції (хоча за рік до цього В. Щербицький став двічі Героєм Соціалістичної Праці), на тому, що, відвідуючи у 1979 р. Дніпропетровськ та Дніпродзержинськ, Л. Брежнєв не надто хвалив першого секретаря ЦК КПУ і на тому, що він 28 травня 1982 р. не приїхав урочистості з нагоди 1500-ліття Києва (при цьому Я. Білінський сам же згадував про критично поганий стан здоров'я генерального секретаря ЦК КПРС навесні 1982 р.) [283, 1–4].

Тож констатуємо – Л. Брежнєв В. Щербицького у якості наступника справді розглядав. Інша справа, що керівник УРСР не погоджувався міняти Київ на Москву. По-перше, тому, що він за характером і діловими якостями був швидше «прокуратором» (тобто – намісником, управителем провінції), чиновником, котрий міг якісно функціонувати лише за умови наявності покровителя, аніж «імператором», здатним на проведення самостійної політики. По-друге, якщо у Києві В. Щербицький самостійно маніпулював кадрами, то у Москві він змушений був би враховувати велику кількість індивідуальних факторів та вже усталених зв'язків, а у цих хитросплетіннях перший секретар ЦК КПУ був не мастак.

Він взагалі характеризувався як людина закрита, не здатна до відвертості [77, 40]. Л. Брежнєв був, напевно, єдиним поза межами сім'ї, з ким у В. Щербицького були по-справжньому людські, теплі, приятельські стосунки і водночас – «з найближчим оточенням Брежнєва Щербицький не підтримував скільки-небудь тісних контактів, обмежуючись офіційними привітаннями до свят» [77, 35]. Тобто, лідера радянської України можна охарактеризувати як «людину команди», але аж ніяк не «лідера команди». І, думається, він це сам прекрасно усвідомлював, не ризикуючи на себе брати ношу, яку завідомо не здатен був потягнути.

Проте, попри очевидне небажання В. Щербицького ставати москвичем, у Кремлі було чітко зафіксовано, що він – один з основних потенційних претендентів у боротьбі за владу. Цей момент усвідомлював і Ю. Андропов, з яким у першого секретаря ЦК КПУ встановилися «шанобливі, хоча і суто формальні стосунки» і в кабінеті якого В. Щербицький нібито жодного разу не побував навіть з візитом ввічливості [73, 185; 77, 35]. Л. Млечин, посилаючись на свою розмову із секретарем ЦК КПРС (1983–1990) Єгором Лігачовим, стверджує, що, змінивши Л. Брежнєва на посту генерального секретаря, Ю. Андропов досить швидко ініціював комплексну перевірку стану справ у Київській, Дніпропетровській, Одеській та Херсонській областях, що в Україні було розцінено як «підкоп» персонально під В. Щербицького [251, 70–71]. Такої ж думки дотримувався і В. Ошко, котрий саме у 1983 р. був знятий з посади першого секретаря Дніпропетровського міськкому КПУ – він стверджував, що В. Щербицького нове керівництво КПРС «тримало на дистанції, взяло у капсулу», з-під нього «свідомо вибивали опори», шляхом «зачистки» його ставлеників на різних рівнях в Україні [152]. Існує навіть розповідь про те, що В. Щербицький пробував підкупити Є. Лігачова, котрий з 1983 р. став відати у ЦК КПРС кадровою політикою, стандартним для номенклатури способом – надіславши йому контейнера з «подарунками від України» у вигляді продуктів та сувенірів, але посилка була відправлена з Москви назад до Києва [247, 401–402]. Історія ця так і не отримала свого

подальшого розвитку через швидку смерть Ю. Андропова, з наступником якого – К. Черненком – стосунки у В. Щербицького були «офіційно-ввічливі: він не загравав, як багато хто, але і не фрондував», хоча й сприймав нового Генсека як фігуру перехідну [77, 39].

Останню думку підтверджує і М. Рижков, за яким «брежньєвська когорта», до якої у Політбюро ЦК КПРС окрім В. Щербицького він також зараховував В. Гришина, А. Громико, Д. Кунаєва, М. Тихонова та Д. Устинова, обираючи К. Черненка, «чудово знала, що хотіла», оскільки кожен з них, «бачив себе на цьому найвищому посту. Однак, наддосвідчені, вони вочевидь представляли собі, що станеться, коли хто-небудь з них цей пост отримає: свої ж і з'їдять», а К. Черненком «ці досвідчені люди могли досить вільно маніпулювати» [169, 55].

Тим не менше, «фактор Щербицького» в Політбюро ЦК КПРС був вагомим аргументом в «епоху великих похорон» (1982–1985). Керівник УРСР і надалі розглядався як один із найбільш ймовірних претендентів на пост генерального секретаря, у т. ч. – і на міжнародному рівні. Найбільш відоме підтвердження цьому – візит В. Щербицького 3–13 березня 1985 р. до США на чолі делегації Верховної Ради СРСР та його 50-хвилинна розмова з президентом Р. Рейганом, яка, щоправда, відверто не вдалася, «пройшла суто офіційно. Співбесідники, немов зашнуровані, виклали добре відомі один одному позиції сторін. ...Рейган насторожено розглядав Щербицького, той, в свою чергу, відповідав йому тим самим» [77, 191].

Відверто кажучи, якщо виходити зі досвіду попередніх років, вибір В. Щербицького для настільки відповідальної міждержавної місії був не найкращим – незважаючи на статус члена Політбюро ЦК КПРС, і на твердження В. Врублевського, що «за своїм потенціалом це був політик міжнародного масштабу» [77, 177], першого секретаря ЦК КПУ у 1970–1980-х, на відміну від попереднього 10-ліття, не надто залучали до зовнішньополітичної проблематики. Хоча, не виключено, що й сам він цурався цієї теми. Куртіс Бротігем, зокрема, звернув увагу на те, що на відміну від

активності П. Шелеста під час чехословацьких подій 1968 р., його участі у перемовинах між керівниками КПРС та КПЧ, В. Щербицький демонстрував повну пасивність під час польської кризи 1980–1981 рр. і жодного разу у цей період не залучався до зустрічей з провідними політиками Польщі, хоча мова йшла про сусідню з Україною державу [284, 71–72].

Тим більш дивно виглядає твердження А. Черняєва, котрий у березні 1985 р. був заступником завідувача міжнародним відділом ЦК КПРС, – у своєму щоденнику він зазначив, що на кандидатурі В. Щербицького як голови парламентської делегації у поїзді до США наполіг не хто інший як міністр закордонних справ СРСР (1957–1985) і на той час – найстарший і найбільш авторитетний на той час член Політбюро ЦК КПРС (1973–1988) Андрій Громико, хоча спочатку до Америки депутатів везти повинен був секретар ЦК КПРС (1961–1986), кандидат в члени Політбюро (1972–1986), досвідчений міжнародник і колишній діяч Комінтерну Борис Пономарьов [187, 677]. В. Врублевський підтверджує, що пропозицію очолити цю поїздку В. Щербицький отримав «зовсім несподівано» [77, 188].

10 березня 1985 р., тобто саме в розпал візиту радянської делегації до США, помирає К. Черненко і М. Горбачова обирають генеральним секретарем ЦК КПРС за відсутності В. Щербицького, як одного з ключових членів Політбюро. Якщо врахувати, що саме А. Громико на засіданні Політбюро після смерті К. Черненка висунув кандидатуру М. Горбачова на посаду Генерального секретаря, а потім на пленумі ЦК КПРС виступив з промовою, яка схилила присутніх на користь цього вибору (на противагу В. Гришину, який теж вважався претендентом і на якого робила ставку певна частина членів Політбюро) [187, 689–691] – то отримуємо широке поле для припущень та версій щодо справжніх причин та мотивацій відсутності В. Щербицького на цьому пленумі. Відомим є факт затримки вильоту літака радянської делегації з Нью-Йорку до Москви майже на добу «з технічних причин», завдяки чому В. Щербицький і не встиг на цю, як виявилось з роками – по-справжньому історичну – подію [77, 196; 223]. Помічник М. Горбачова В. Болдін в одному з

інтерв'ю, не криючись, заявив: «Цю затримку хлопці Чебрикова (В. Чебриков – голова КДБ СРСР у 1982–1988. – О. Я.) з КДБ організували» [104, 61–62].

А. Черняєв записав «за гарячими слідами» у своєму щоденнику: «Москвою ходять всілякі розмови, нібито на Політбюро вибір нового Генсека проходив «не без боротьби». ...нібито «була думка», що Генсеком потрібно зробити Тихонова (Микола Тихонов – голова Ради Міністрів СРСР у 1979–1985, член Політбюро ЦК КПРС у 1980–1985. – О. Я.), а на його місце поставити Щербицького, і що цю думку підтримували Гришин, Кунаєв (Дінмухамед Кунаєв – перший секретар ЦК Компартії Казахстану у 1960–1962 та 1964–1986, член Політбюро ЦК КПРС у 1971–1987. – О. Я.). Отже, якби Щербицький ... встиг би повернутися із США до вирішального засідання ПБ, то терези ваг і т. д.» [187, 696]. Про такі ж чутки згадує і Є. Лігачов [124, 70]. Помічник генерального секретаря ЦК КПРС К. Черненко – Вадим Печенев – теж вважав, що присутність В. Щербицького змінила б баланс сил не на користь М. Горбачова [209, 247].

Натомість, М. Рижков, котрий саме на тому засіданні Політбюро ЦК КПРС був введений до його складу, вважав, що відсутність першого секретаря ЦК КПУ не мала жодного значення і «навіть заперечення Щербицького (проти обрання М. Горбачова. – О. Я.), якби воно прозвучало, не могло змінити становища» [169, 74]. В. Врублевський же наполягав на тому, що станом на 1985 р. В. Щербицький «рішуче підтримував Горбачова і не бачив йому альтернативи», окрім цього – «органічно терпіти не міг Гришина» [77, 37, 188], не те що вступати з ним у спілку. Більше того, на думку колишнього помічника першого секретаря ЦК КПУ, останній полетів до Америки саме тому, що М. Горбачов, який при хронічно хворому К. Черненкові де-факто перебрав на себе віжки управління в Політбюро, В. Щербицькому довіряв і не вбачав у ньому суперника, а «доручити подібну місію будь-якому іншому авторитетному члену Політбюро означало посилити позиції ймовірного конкурента і послабити свої. ...З точки зору політичної ваги і того, що він

всерйоз не зачіпав нічийх кланових інтересів, фігура Щербицького для поїздки найбільш підходяща» [77, 188].

Щоправда, тут В. Врублевський, який теж входив до складу радянської делегації у США і завдяки своїм функціональним обов'язкам майже постійно знаходився поряд з її керівником, суперечить сам собі, оскільки, описуючи перипетії, пов'язані зі смертю К. Черненка та обранням М. Горбачова, зазначив, що, по-перше, в той час як весь світ уже знав про чергове міжвладдя у СРСР, у посольстві країни у Вашингтоні В. Щербицькому «відкритим текстом про це не сказали», по-друге, «його думку як члена Політбюро ніхто не запитував» [77, 194–195] (натомість В. Шевченко стверджувала, що В. Щербицького «терміново відкликали» із США [189, 161]). Навряд чи подібні прояви могли свідчити про повну довіру до першого секретаря ЦК КПУ з боку «москвичів».

У будь-якому випадку знову можна констатувати, що В. Щербицький у всіх цих трирічних кадрових пертурбаціях у верхівці влади в СРСР не виглядав статистом, з ним рахувалися різні угруповання, хоча він, наскільки можна судити з великої кількості джерел, до жодного з них не входив, завжди тримаючись осібно, вичікуючи, чия візьме, щоб стати на бік переможця. Тим більше, що зі смертю Л. Брежнєва він втратив, так би мовити, особистісний зв'язок з Москвою, де в нього не було союзників [251, 71–72]. І навряд чи претендував навіть подумки на пост генсека – його цілком задовольняло те місце, яке він займав (Я. Білінський ще у 1983 р. відзначав, що «московський клан» на чолі з Ю. Андроповим вже з кінця 1970-х рр., зважаючи на хронічну хворобу Л. Брежнєва, почав зачистку «українського лобі» у Кремлі – впритул до зменшення питомої ваги українців серед членів та кандидатів у члени ЦК КПРС [283, 14–15]).

Аналіз поведінки В. Щербицького в цих умовах дає підстави погодитися з твердженням В. Врублевського, котрий зазначав, що його шеф «сприймав «палацові інтриги» як певну фатальну неминучість. Філософія його при цьому була проста: «Нам своє робить...» [77, 39]. Іншими словами – перший секретар ЦК КПУ надавав перевагу дотриманню нейтралітету, що мало очевидні

переваги, серед яких – творення іміджу певної таємничості, загадковості, «речі в собі». А це, в свою чергу, змушувало оточуючих будувати здогади стосовно напрямку його думок та губитися у прогнозуванні можливих вчинків, створювало певну настороженість та недовіру.

Не був тут винятком і М. Горбачов, стосунки якого із В. Щербицьким ще за часів Л. Брежнєва (перший секретар Ставропольського крайкому КПРС Горбачов у 1978 р. став секретарем ЦК КПРС із сільського господарства, у 1980-му – членом Політбюро) були далекими від ідеальних. Про це згадує багато людей, які мали змогу зблизька спостерігати за контактами двох політиків [73, 184–185, 192, 223; 77, 217–249; 111, 80; 116, 13–14; 119, 81, 184; 128; 133, 403–405; 153], не приховує цього і сам колишній генсек та президент СРСР [83, 211] (до слова, показово, що у своїх мемуарах М. Горбачов згадує про В. Щербицького лише кілька разів, хоча вони протягом 1970–1980-х, вочевидь, спілкувалися часто). У підсумку ж виявилось, що В. Щербицький утримувався на своїй посаді найдовше серед усіх перших секретарів ЦК компартій союзних республік, котрі застали в цій іпостасі прихід до влади М. Горбачова (за винятком хіба що керівника малозначущої у масштабах СРСР КП Молдавії Семена Гроссу, котрий «перебув» Щербицького на два місяці). Хронологія кадрових чисток на цьому рівні виглядала так:

1985 р. – відправляються на пенсію Турдакун Усубалієв (Киргизія; займав посаду першого секретаря місцевої компартії з 1961) та Мухамедназар Гапуров (Туркменія; з 1969); Рахмон Набієв (Таджикистан; з 1982) опускається до крісла голови президії Центральної ради республіканського товариства охорони природи (у 1991 він стане президентом вже незалежного Таджикистану, щоб через рік втратити цю посаду внаслідок громадянської війни); Едуарда Шеварднадзе (Грузія) М. Горбачов забирає до Москви – міністром закордонних справ СРСР (1985–1990). В останньому випадку спостерігаємо цікавий збіг – Е. Шеварднадзе, як і В. Щербицький, очолив республіканську парторганізацію у 1972 р. внаслідок інспірованої командою Л. Брежнєва кампанії із заміни низки керівників союзних республік, котрі дозволяли собі стояти на позиціях,

близьких до націонал-комунізму (у цьому випадку йдеться про В. Мжаванадзе та П. Шелеста відповідно), на людей, лояльних до Центру [143]. На цьому схожість закінчується – молодший на 10 років за Щербицького Шеварднадзе став одним із символів перебудови, репрезентуючи її на міжнародному рівні (у подальшому він 11 років – з 1992 по 2003 – буде стояти на чолі незалежної Грузії), в той час як керівник УРСР так і залишиться персоніфікованим втіленням застою;

1986 р. – на пенсію йде один із найближчих соратників Л. Брежнєва – перший секретар ЦК КП Казахстану Дінмухамед Кунаєв. І тут М. Горбачов здійснює першу (але далеко не останню) серйозну помилку в національному питанні – на місце Д. Кунаєва він «продавлює» росіянина Геннадія Колбіна, котрий жодного стосунку до Казахстану не мав, більше того – займав перед цим призначенням посаду першого секретаря далеко не найпрестижнішого у Росії Ульяновського обкому КПКРС, що казахами було сприйнято як додаткове приниження, наслідком чого стали масові протести казахської молоді у грудні 1986 р., які були придушені силою. Не виключено, що ця обставина була одним із факторів, який продовжив політичне життя В. Щербицького – Горбачов після подій у Казахстані не ризикнув далі діяти напролом. У будь-якому випадку, згідно із щоденниковими записами А. Черняєва, на січневому (1987 р.) пленумі ЦК КПКРС всерйоз планувалося вирішувати долю керівника Компартії України [187, 788], однак цього, як відомо, не сталося;

1987 р. – помирає перший секретар ЦК Компартії Литви (з 1974) Пятрас Гришкявічюс; керівник комуністів Білорусії (з 1983) Микола Слюньков переводиться до Москви секретарем ЦК КПКРС – куратором економічного блоку (у 1990 він буде відправлений на пенсію);

1988 р. – пенсіонерами стають перші секретарі Компартій Азербайджану (з 1982) Кямран Багіров (активної участі у політичному житті більше не брав) та Вірменії (з 1974) Карен Демірчян (у 1999 очолив парламент Вірменії – Національні Збори, того ж року загинув внаслідок теракту); головний комуніст Латвії (з 1984) Борис Пуго стає головою Комісії партійного контролю при ЦК

КПРС (у 1990–1991 – міністр внутрішніх справ СРСР, у серпні 1991 став одним із очільників ДКНС, згідно з офіційною версією – покінчив життя самогубством), його колега з Естонії (з 1978) Карл Вайно – членом цієї комісії; перший секретар ЦК Компартії Узбекистану (з 1983) Інамжон Усманходжаєв звинувачений у корупції, через рік засуджений до 12 років тюремного ув'язнення за т. зв. «бавовняною справою», ще через рік – випущений на волю;

1989 р. – 21 вересня перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький пише заяву з проханням звільнити його з посади, зважаючи на «вік і стан здоров'я», 28 вересня пленум ЦК КПУ задовольняє це прохання [35, 468; 50, 468]; у листопаді звільняється з посади перший секретар ЦК Компартії Молдавії (з 1980) С. Гроссу і призначається аташе з питань агропромислового комплексу посольства СРСР у Мексиці.

З брежневсько-андроповсько-черненківським Політбюро ЦК КПРС, до якого В. Щербицький входив з 1971 р., а як кандидат в члени – у 1961–1963 та 1965–1971 рр., схожа картина, і навіть більш визначена – із тих 10-ти членів, які перебували у складі цього політичного органу станом на березень 1985 р., до осені 1989-го залишилося лише троє – сам М. Горбачов (до серпня 1991, у Політбюро перебував з 1980), В. Щербицький (до 20 вересня 1989) та голова Президії Верховної Ради РРСФР (з 1988; у 1983–1988 – голова Ради Міністрів РРСФР) В. Воротніков (член Політбюро з 1983, виведений із складу у липні 1990), тобто, на той момент лідер КПУ був найстаршим та найбільш авторитетним членом керівного органу КПРС. Всі інші були відправлені на пенсію, причому, першими – протягом 1985–1986 рр. – ті, хто становив т. зв. антигорбачовську фронду всередині Політбюро: Г. Романов, М. Тихонов та В. Гришин. Ці факти однозначно вказують на те, що М. Горбачов не вважав першого секретаря ЦК КПУ своїм опонентом.

При цьому потрібно чітко усвідомлювати, що В. Щербицький не був апологетом перебудови. Більше того – він до неї ставився досить критично, як в цілому, так і в окремих проявах. Л. Кравчук стверджує, що перший секретар ЦК КПУ перебудову сприймав «дуже важко» [116, 12]. А. Черняєв зазначив за

підсумками квітневого (1985) пленуму ЦК КПРС, що Щербицький у виступі продемонстрував «повну безпорадність щодо пристосування до нового стилю. Це були зразки загальних фраз, марнослів'я...» [187, 706].

Водночас йому не можна відмовити у тверезому та критичному ставленні до процесів, які почали відбуватися у країні. Наприклад, у січні 1987 р., на засіданні Політбюро ЦК КПРС, коли мова зайшла про підбиття підсумків Всесоюзного соціалістичного змагання, В. Щербицький без зайвих обмовок заявив: «...все це змагання між республіками – суцільний формалізм. Немає реального змагання» [26, 141]. В. Макаренко згадував, що під час знаменитої антиалкогольної кампанії, яка ознаменувала початок правління М. Горбачова, і яку В. Щербицький вважав «доведеною до абсурду» [127], її ініціатор та натхненник Є. Лігачов «вимагав знищити виноградники як першооснову виробництва алкогольної продукції. Він наполягав навіть на ліквідації знаменитої винотеки «Массандри». Лише особисте втручання Щербицького врятувало її» [153].

Керівника України чомусь надзвичайно дратували нові слова, які активно вводилися у загальний суспільно-політичний обіг: від самого терміну «перебудова» [79] – до «економічного механізму», «протизатратних методів», «правового суспільства» і навіть, здавалося б, невинної «мотивації», про що він говорив привселюдно [26, 184, 361–362]. Абсолютно не сприймав винесення на загал інформації про реальний стан справ в економіці України [133, 429–430]. Він і далі перебував у старій системі координат, відстоював ідеї інтернаціоналізму, побоювався прямих публічних трактувань статей Конституції СРСР, зокрема – статті 72, в якій за кожною республікою зберігалось право вільного виходу із Союзу. Так, у жовтні 1987 р. під час обговорення проекту доповіді М. Горбачова до 70-річчя Жовтневої революції на засіданні Політбюро ЦК КПРС В. Щербицький сказав: «Згадка про Конституцію викличе сум'яття. Вже почалися сплески з вимогою про вихід з СРСР. Творча інтелігенція густо (так в оригіналі. – О. Я.) зайнялася правом виходу. Мусується тема національних мов. Я б відклав питання про

Конституцію...» [26, 256]. На подібних позиціях він продовжував стояти і під час обговорення проекту платформи КПРС «Про шляхи гармонізації міжнаціональних відносин в СРСР» у липні 1989 р.: «У питанні про компетенцію республік багато безглузлого. Наприклад, в чому полягає суверенність? У самовизначенні аж до виходу? ...Неясності з самостійністю компартій союзних республік. Неясності з національною мовою. З питань культури викладено так, що даємо привід для проявів національної обмеженості. Якщо українська мова державна, вона що, повинна бути і мовою міжнаціонального спілкування на Україні? ... Не потрібно укладати новий Союзний договір» [26, 497].

В той же час, під час гострого конфлікту між М. Горбачовим та Б. Єльциним (тоді – перший секретар Московського міськкому КПРС) на пленумі ЦК КПРС 21 жовтня 1987 р. В. Щербицький публічно став на бік генерального секретаря [187, 874–875]. Хоча, якщо вірити В. Врублевському, потім шкодував про це, стверджуючи, що «вони самі створили Єльцина», який став уособленням радикальної опозиції всередині КПРС [77, 226–227]. Б. Єльцин, у свою чергу, вважав, що «Горбачов боїться чіпати» В. Щербицького [100, 66–67], щоправда, не пояснивши, на чому ґрунтується такий висновок.

Виникає цілком логічне запитання: за рахунок чого перший секретар ЦК КПУ, який, хоча і не перебував у відвертій опозиції до М. Горбачова, але й не зображав із себе великого прихильника перебудови, зумів настільки довго втримати свої позиції та зберегти становище?

Тут свою роль зіграв комплекс факторів, про один з яких говорилося вище, а саме – побоювання М. Горбачова щодо повторення виступів на зразок казахстанських в Україні, у зв'язку з чим – прагнення до певного консервування ситуації в республіці хоча б на обмежений період, тобто – свідоме пролонгування застою на локальному рівні, уособленням чого і був В. Щербицький, який у березні 1988 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС доповідав, що «на Україні справи йдуть нормально» [26, 303] і якого сам

генеральний секретар ЦК КПРС зараховував до «консервативної групи» у своєму найближчому політичному оточенні [83, 482]. Тим більше, що Україна справді майже до кінця існування СРСР у соціально-економічному відношенні виглядала виграшно порівняно з іншими союзними республіками СРСР [133, 426], а за В. Щербицьким, на відміну від багатьох партійних бонз його рівня, якби там не було, не водилося ні криміналу, ні корупційних діянь, ні розкрадання державних коштів. Тобто перший секретар ЦК КПУ хоча й був по суті своїй «забронзовілим» функціонером, але з позицій суспільної та партійної моралі – геть чистим, що в умовах мало не щоденних сенсацій та викриттів, які спричинила свобода слова, вже було чималою чеснотою.

Окрім того, видається, що значну роль у продовженні політичної кар'єри В. Щербицького, хоч як би дивно це звучало, відіграла Чорнобильська трагедія. При цьому центральною подією, яка ставиться у провину колишньому керівнику України у численних дослідженнях та спогадах, є не стільки сама аварія чи рішення про розміщення атомної електростанції в басейні Дніпра та ще й неподалік столиці республіки (об'єктивності заради необхідно відмітити, що технічні проблеми на ЧАЕС розпочалися ще на початку 1980-х рр., про що В. Щербицький надсилав відповідні доповідні до Москви [110, 105–106; 189, 192–193]), скільки проведення демонстрації 1 травня 1985 р. у Києві. В. Шевченко стверджує, що інформація про зміну напрямку вітру, та, як наслідок – підвищення рівня радіації в столиці України, надійшла з Міністерства охорони здоров'я СРСР на ім'я першого секретаря ЦК КПУ та голови Ради Міністрів УРСР напередодні – 30 квітня, о 20.00 [189, 198]. Однак жодної реакції з боку керівництва республіки це повідомлення не викликало – першотравнева демонстрація відбулася.

З нею пов'язаний один прикметний епізод, про який першим публічно згадав В. Врублевський у 1993 р. (посилаючись при цьому на слова слідчого з особливо важливих справ Генеральної прокуратури України О. Кузьмака), а вже потім він став широко використовуватися у різноманітних публікаціях: на урядову трибуну В. Щербицький суттєво запізнився, що для нього не було

характерним. Як виявилось, він мав жорстку розмову з М. Горбачовим, якому доводив небажаність виведення людей на вулиці, прохаючи хоча б звільнити від цього заходу дітей, на що у відповідь почув: «Якщо зірвеш демонстрацію – виключимо з партії» [77, 210–211]. І В. Щербицький, котрий був старшим за генсека на 13 років, мовчки проковтнувши «тикання» (втім, характерне для М. Горбачова), поїхав позувати перед колонами демонстрантів, а через три тижні бадьоро доповідав у Москву: «Обстановка у м. Києві і республіці здорова, ділова» [32, 439].

При цьому М. Рижков з обуренням відзначав, що коли він, як голова Ради Міністрів СРСР, 2 травня прилетів до Києва, то виявив, що В. Щербицький за тиждень, який минув з моменту аварії на ЧАЕС, не спромігся жодного разу побувати у зоні біди [169, 171].

В цілому ж складається враження, що перший секретар ЦК КПУ або не усвідомлював, або не хотів усвідомлювати всього масштабу трагедії, або ж попросту розгубився і не знав, як себе вести в подібній ситуації, зриваючись при цьому на підлеглих. Так, 6 травня він влаштував жорстку нагінку заступнику голови Ради Міністрів УРСР М. Орлик, погрожуючи їй різноманітними карами та звинувачуючи у панікерстві за те, що вона напередодні самовільно, без погодження з ЦК КПУ, розіслала в області республіки шифрограму з вимогою терміново підготувати на 10–15 травня піонерські табори й табори праці і відпочинку, турбази для можливого прийому дітей з уражених радіацією регіонів [160, 70] (через кілька днів після цього ЦК КПУ таки змушений був прийняти рішення про дострокове завершення навчального року та відправку дітей на оздоровлення [189, 207–208]).

Порівняймо ці свідчення ще з одним показовим чорнобильським спогадом, озвученим В. Шевченко: «Я дуже добре пам'ятаю, як вручала матерям і вдовам Золоті Зірки Героїв (Радянського Союзу. – О. Я.), якими були посмертно нагороджені пожежники, що першими кинулися гасити вогонь (на Чорнобильській АЕС. – О. Я.). Я просила Володимира Щербицького, щоб ці нагороди вручив хтось із чоловіків, а він сказав: «Ні, вручатимете ви» [122].

За свідченнями Б. Качури, «за неписаним правилом члени Політбюро ЦК КПРС ніколи не «опускалися» до того, щоб звітувати з тих чи інших питань», а тому навіть з питань ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС перед верхівкою СРСР завжди звітували лише він, як секретар ЦК КПУ з питань енергетики та О. Ляшко, як голова Ради Міністрів УРСР. В. Щербицький же при цьому, хоча і був при цьому присутній, виступав у ролі представника «московського ареопагу», а не України [109, 35–36].

Те, що керівник понад 50-мільйонної на той час республіки не відважився пожертвувати партквитком в обмін на життя та здоров'я своїх громадян, остерігся вручити нагороди родичам загиблих пожежників, які не дали трагедії стати ще більше масштабною, намагався реагувати на чорнобильські події відсторонено, свідчить про дуже специфічну психологію цієї людини, сформовану під час багаторічного перебування всередині командно-адміністративної системи. Ця обставина вже навіть слугує предметом для соціально-психологічних студій, у яких В. Щербицький відноситься до т. зв. «мовчазного покоління», цінності якого формувалися до 1953 р., тобто – до смерті Сталіна, а поведінка першого секретаря ЦК КПУ у дні Чорнобильської катастрофи трактується як «відданість і, фактично, солдатська дисциплінованість» [255, 68–69].

Ретроспективно ж все це дуже скидається як мінімум на розгубленість – за великим рахунком, Чорнобиль став першим і єдиним по-справжньому серйозним випробуванням для В. Щербицького як керівника за всі 17 років його перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ, тією кризовою ситуацією, в якій проявляються і людські, і ділові якості – як позитивні, так і негативні. І тут важко не погодитися з Ю. Шаповалом, на думку якого, у В. Щербицькому «знов перемиг політик, якого життя навчило мовчати і «не висовуватись» [274, 126].

Заради об'єктивності, щоправда, необхідно зазначити, що лідер України ставив (зокрема – влітку 1986 р.) перед Москвою питання про долю дітей Києва після Чорнобиля, про забезпечення столиці питною водою, вимагав припинення

подальшого розширення ЧАЕС, яке планувалося проводити після ліквідації аварії [26, 65]. Проте робилося це не публічно, а у вузькому колі – на засіданнях Політбюро ЦК КПРС. На людях же В. Щербицький діяв виключно у межах партійної дисципліни, або, як висловився Л. Кравчук, «свято дотримувався правил партійної субординації» [116, 13–14], «не мав схильності до щирості особистісного характеру та мав тверді уявлення про партійну субординацію» (це вже слова Валентини Шевченко у викладі В. Врублевського [77, 244]), а тому на люди спірних питань не виносив – навіть тих, у вірності яких сумнівався, знову приносячи інтереси народу у жертву компартійній доцільності.

В. Баран та В. Даниленко вважали, що перший секретар ЦК КПУ, як досвідчений політик, «діяв тонко, гнучко й не чинив відвертого опору новаціям М. Горбачова. Він говорив про перебудову, прискорення і повну підтримку курсу генсека. Але зміна гасел ще не означала зміни політики...» [209, 257]. Для М. Горбачова така безумовна «відданість та дисциплінованість» (якщо не сказати – покірливість) стала, схоже, додатковим аргументом для продовження перебування першого секретаря ЦК КПУ на цій посаді. Спостерігаючи за поведінкою В. Щербицького в цей період, він не міг не дійти висновку, що з цього боку для нього справді небезпеки не існує. Тим більше, що у період ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС проводити кадрові зміни такого рівня було недоречно – мало хто, напевно, відважився б взяти на себе подібну відповідальність, яка вже й так повисла на В. Щербицькому. Можна навіть констатувати: якщо під час чорнобильських подій у ньому і перемиг політик, то після них на загал він як політик закінчився – залишився лише адміністратор, котрий за звичкою тягнув свою лямку відповідальності за доручену ділянку роботи.

І остання з причин, яка дозволила В. Щербицькому відбути 2/3 часу перебудови на своєму посту, вбачається у відсутності повноцінної заміни. Партійно-адміністративний апарат УРСР, який постійно постачав кадрами загальносоюзні органи влади, не зумів сформувати якісної «лави запасних» для,

так би мовити, внутрішнього вжитку. І не в останню чергу така ситуація склалася завдяки кадровій політиці першого секретаря ЦК КПУ, оточення якого на середину 1980-х рр. на центральному та регіональному рівнях становили люди, котрі переважно, можливо, не будучи професіоналами-управлінцями високого класу, виявляли максимальну лояльність особисто до В. Щербицького, або, як мінімум, не вирізнялися значними кар'єрними амбіціями (див. більш детально про це підрозділ 3.2).

Є свідчення, що М. Горбачов до останнього не хотів відпускати В. Щербицького, який ще у лютому 1989 р. написав заяву про вихід на пенсію [116, 13–14; 263, 159], оскільки, як це не дивно звучить, станом на 1989 р. лідер УРСР виявився мало не єдиним членом Політбюро ЦК КПРС, на якого генеральний секретар, який став заручником своїх кадрових та інших експериментів, міг реально покластися у внутрішньопартійних дискусіях, знаючи, що він не підведе – хоча б виходячи із тих самих міркувань партійної дисципліни та субординації.

Г. Крючков писав, що коли у листопаді 1988 р. його переводили з Москви в Україну – першим секретарем Одеського обкому КПУ, М. Горбачов провів з ним зустріч, на якій заявив, що збирається «політично зберегти» першого секретаря ЦК КПУ, оскільки в умовах початку відцентрових процесів у СРСР розраховує з його допомогою укріпити як мінімум союз Росії, України та Білорусії, а «без цих прибалтів, закавказців ми обійдемося ...». Генсек хотів, щоб цю думку Г. Крючков озвучив перед В. Щербицьким, що й було зроблено, але той на це «ніяк не відреагував» [119, 184]. Ця інформація додатково підтверджується свідченнями В. Врублевського щодо прагнення В. Щербицького ще у 1988 р. подати у відставку, однак М. Горбачов його «заспокоїв та відмовив» [77, 221], «тому що розумів – поки Володимир Васильович керує республікою, Україна буде разом з Росією» [191].

У підсумку все зводиться до того, що В. Щербицький попросився на відпочинок сам – без відповідних інспірувань із боку Москви, яка дала «добро»,

лише коли підготувала більш-менш прийнятну кандидатуру на заміну, а саме – В. Івашка.

Резюмуючи все вищесказане, як цілісну та ємну характеристику місця В. Щербицького у перебудові доцільно навести щоденниковий запис А. Черняєва, датований липнем 1987 р.: «...члени Політбюро [ЦК КПРС] – Щербицький, Воротніков і перші зами головрадміну [СРСР], секретарі обкомів не розуміють, що відбувається. І хоча вимовляють гарні слова про революцію, про перелом і т. п., видно, що для них це всього лише служба, а не участь в революції. Вони не лідери процесу на своєму рівні, а дисципліновані чиновники, які пристосовуватимуться до процесу, а не формуватимуть його, він ніби сам собою піде. Перебудовувати суспільство вони не вміють. Вони із старої структури, по суті – сталінської схеми керівництва» [187, 800].

В. Щербицький після своєї відставки прожив лише неповних п'ять місяців – він помер напередодні свого 72-го року народження, 16 лютого 1990 р., у день, коли був викликаний до Верховної Ради УРСР, щоб тримати відповідь за тут ж таки Чорнобильську трагедію [189, 338–339]. Смерть, за офіційною інформацією, настала від запалення легенів у лікарні «Феофанія», куди колишній перший секретар ЦК КПУ був доставлений каретою «швидкої допомоги» [73, 273–274]. Проте ця версія дуже активно піддається сумніву – ще В. Врублевський у 1993 р. завуальовано зазначив: «Він пішов із життя свідомо» [77, 252], хоча через 15 років дезавував власне припущення [191]. Міністр охорони здоров'я УРСР у 1972–1989 рр. А. Романенко, котрий, незважаючи на те, що на момент трагедії вже пішов з цієї посади, навряд чи не був у курсі реальних подій, тим не менше, говорив: «Тайна його смерті залишається для мене нерозгаданою. Думається, він намагався втекти від самого себе...» [99, 322]. В. Ошко цитував свою розмову з молодшим братом – Б. Щербицьким, котрий сказав: «Я прийшов до нього (В. Щербицького. – О. Я.) напередодні (його) дня народження, хотів підбадьорити. І раптом дізнаюся, що він застрелився» [152].

В. Семичасний та В. Федорчук згадували про самогубство В. Щербицького, як про доконаний факт, який у них не викликав жодних сумнівів [66; 170, 431]. Останній голова КДБ УРСР (1987–1991) М. Голушко, стверджував, що В. Щербицький залишив дві передсмертні (з цього визначення теж можна робити певні висновки) записки: одну – для дружини (вона широко відома, завдяки оприлюдненню В. Врублевським [77, 252–253]), другу – особисто для нього, однак змісту її він ніколи нікому не відкривав, оскільки «це було особисте прохання до мене. Я його виконав і перед Володимиром Васильовичем чистий» [154].

А своєрідний некролог В. Щербицькому як багатолітньому керівнику України створив О. Гончар записом у своєму щоденнику від 17 лютого 1990 р.: «Щойно подзвонили: Щербицький віддав Богу душу. Та тільки чи Бог прийме її? Багато зла за цим чоловіком. Колись, на початку лідерства, він нібито сказав: «Я не буду для України другим Кагановичем...». А таки став. І мову нищив, і школи, й увінчав себе Чорнобилем... Хоч міг би ж робити добро! Навіть у найтяжчих умовах. Була ж у нього влада бодай стримати розгул русифікації, репресій... І затужила б сьогодні за ним Україна. А так... Піде в історію з печаттю висулжника на чолі. І все ж – тоскно...» [82, 279].

Висновки до розділу 3. Ідеологічна складова діяльності В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ має два чітких періоди – 1972–1979 та 1979–1989 рр. Перший із них увійшов в історію України під назвою «маланчуківщина» – за прізвиськом секретаря ЦК КПУ з ідеології В. Маланчука, котрий у ретроспективі виглядає відвертим українофобом, що під гаслом боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» намагався нищити будь-які прояви національної самосвідомості, внаслідок чого на кінець 1970-х рр. «українці фактично були позбавлені своєї власної історії», а офіційна література була зведена до стану «неповної культури неповної нації» [213, 306–307]. Проте аналіз та логіка подій вказують на те, що він не був «автономною одиницею» – вся його діяльність знаходилася під контролем ЦК КПУ та особисто першого секретаря, в руках якого В. Маланчук виступав

інструментом (не виключено – навіть не усвідомлюючи цього) для боротьби з П. Шелестом та «шелестівщиною» як явищем, потенційно спрямованим на відновлення самоідентифікації українців як цілісної нації в умовах радянської компартійної системи. З виконанням цього завдання у В. Щербицького відпала потреба як у В. Маланчукові, котрий був викинутий за межі системи, як відпрацьований матеріал, так і в інтернаціонально та антинаціоналістично забарвленій риторичі. А тому більш правильно було б визначити епоху ідеологічного терору 1970-х та культурно-духовної стагнації 1980-х рр. не «маланчуківщиною», а – «щербиччиною», що, власне, свого часу і зробив О. Гончар [82, 509].

Видається, що наведених у розділі фактів цілком достатньо для і для висновків щодо неефективності кадрової політики В. Щербицького – консервативної, побудованої на клановості та адміністративному ресурсі за відсутності ефективних ротаційних механізмів. Значною мірою вона була зумовлена не лише об'єктивними історичними обставинами, але й суб'єктивними чинниками, базовими серед яких були:

- намагання першого секретаря ЦК КПУ вихолостити «конкуренте поле», прибравши з нього тих гравців, котрі могли б потенційно претендувати на його місце;
- занадто велика довіра до кадрів, сформованих на Дніпропетровщині;
- пересторога стосовно ініціативних представників номенклатури;
- переваги для виконавців, але не для лідерів і т. п.

Проте це навряд чи можна вважати явищем, притаманним суто УРС, – ситуація у республіці лише відбивала загальну кадрову тенденцію в Радянському Союзі, яка й стала однією із суттєвих причин суспільної деформації СРСР і у підсумку – його розвалу.

І як адміністратор, і просто як людина В. Щербицький міг бути різним у різних обставинах. Зовнішнє враження цілісності справляв той факт, що він був ідеально вмонтований у систему брежнєвського застою, приймав всі правила гри, ініційовані Москвою, і тому виглядав органічним представником партійно-

номенклатурного апарату 1960–1980-х рр. Інше питання – чого це йому коштувало? Наскільки щирим він був у тих чи інших проявах своєї натури? Напевно, це так і залишиться невідомим. Зрозуміло одне – він не був гуманістом у прямому значенні цього терміну і людина для нього мала цінність лише тою мірою, наскільки вона відповідала потребам системи, яку В. Щербицький представляв і яку своєю діяльністю захищав, виходячи хоча б з тих міркувань, що поза її межами він був ніхто. Звідси – намагання максимально вірно їй служити – впритул до мімікрії, що особливо яскраво проявилось у період перебудови, яка, здавалося б, повинна була витіснити першого секретаря ЦК КПУ на узбіччя політичного життя одним з перших, однак він протримався при владі найдовше серед тих, хто свого часу входив до найближчого оточення Л. Брежнєва.

2-а половина 1980-х рр. для В. Щербицького виявилася чи не найбільш драматичним періодом за весь час його перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ. Однак він виявився єдиним членом «брежнєвського» Політбюро ЦК КПРС, якого можна, з певними застереженнями, назвати соратником нового керівника Радянського Союзу М. Горбачова. Причина цього криється не у поглядах В. Щербицького – вони залишилися незмінно консервативними і його можна швидше назвати противником «перебудови» в СРСР, аніж її прихильником. Проте він продовжував залишатися правовірним комуністом, який звик «коливатися разом з лінією партії». Продовження його перебування на чолі радянської України відповідало обставинам часу та було політично вмотивованим (Чорнобильська катастрофа, відцентрові процеси у інших радянських республіках, певна економічна стабільність України тощо). Власне, цим і було зумовлене його політичне довголіття. Зрештою, В. Щербицький, ставши свідком початку краху тієї системи, укріпленню якої присвятив все своє свідоме життя, усвідомив, що його час минув та вирішив піти з політичної авансцени (а, можливо, і з життя) сам.

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки роботи в цілому та виходячи із поставлених на її початку дослідницьких завдань, можна констатувати таке:

– стан наукової розробки теми є прийнятним для того, щоб на його основі здійснити більш широке та детальне дослідження, а сукупність наявних джерел та літератури підягає систематизації та видається цілком достатньою для створення повноцінного портрету В. Щербицького на фоні епохи і складається з архівних документів, опублікованих документів та матеріалів, а також – з джерел особового походження (мемуарів та опублікованих інтерв'ю);

– реконструювання першого етапу життя В. Щербицького дало підстави для висновку про те, що його дитинство та юність не можна вважати типовими: він виріс у повноцінній сім'ї, яку майже не зачепили соціально-політичні катаклізми 1910–1930-х рр., без особливих проблем отримав повну середню та вищу освіту, що не було поширеним явищем для 1930-х рр. Будучи призваним на початку німецько-радянської війни до лав Червоної Армії, безпосередньо на фронт В. Щербицький так і не потрапив, перебувши всі воєнні роки поза театром активних бойових дій. Усі ці обставини сформували як відповідний суспільно-політичний світогляд особистості, так і модель поведінки;

– розкриття причини та обставин входження В. Щербицького до компартійної номенклатури у перше повоєнне десятиліття свідчить, що він майже відразу потрапив до орбіти впливу т. зв. «дніпропетровського номенклатурного клану», який у 2-й пол. 1940-х рр. тільки-но розпочав своє формування, ставши з часом однією з центральних постатей цього неформального, але надзвичайно впливового об'єднання політичної еліти СРСР. Як підсумок – за 11 років (1946–1957 рр.) молодий політик пройшов шлях від парторга виробничого підприємства до секретаря ЦК КПУ з питань промисловості. При цьому його кар'єрні переміщення завжди корелювалися з посадовим зростанням Л. Брежнєва;

– протягом 2-ої пол. 1950-х – поч. 1970-х рр. В. Щербицький спочатку демонстрував значну політичну гнучкість, особливо на межі 1950–1960-х рр., коли мало місце його тактичне переорієнтування на «харківський клан», або ж «групу Підгорного – Шелеста». Однак подальший конфлікт із М. Хрущовим, який вилився у відставку В. Щербицького з посади голови Ради Міністрів УРСР (1963 р.), дає підстави припустити, що він вже на початку 1960-х рр. був визначений командою Л. Брежнєва як претендент №1 на посаду першого секретаря ЦК КПУ, однак на певному етапі реалізація плану із цієї кадрової перестановки дала збій, наслідком чого стала опала В. Щербицького. Що, в свою чергу, дозволяє висунути версію щодо того, що «повзучий переворот» у вищому керівництві СРСР, який закінчився відставкою М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС, було розпочато не у 1964 р., а значно раніше шляхом спроби розстановки на ключові пости людей Л. Брежнєва. Професійне та особистісне протистояння між першим секретарем ЦК КПУ П. Шелестом та головою Ради Міністрів УРСР В. Щербицьким у 1965–1972 рр. теж можна вважати наслідком боротьби за владу в СРСР, яка закінчилася перемогою «дніпропетровського клану», що з приходом В. Щербицького на посаду очільника УРСР та КПУ остаточно набув рис провідного неформального політичного угруповання Радянського Союзу;

– посилення ідеологічного та морального тиску в УРСР 1970-х рр., яке зазвичай прийнято ототожнювати з фігурою секретаря ЦК КПУ В. Маланчука (звідси термін – «маланчуківщина»), насправді було ініційоване В. Щербицьким з подачі Москви. В. Маланчук тут виступав лише інструментом, від якого позбавилися, як тільки-но було вирішено, що в Україні покінчено з т. зв. «шелестівщиною». Таким чином, проникнення в тему дає більше підстав іменувати цей період не «маланчуківщиною», а «щербиччиною». Кадрова ж політика першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького була спрямована на «зачистку» конкуретного поля навколо нього, а тому, насамперед, зорієнтована не на лідерів, а на виконавців, причому – з очевидним ухилом у бік вихідців з Дніпропетровщини;

– вивчення професійної та особистісної моделей поведінки Щербицького дало підстави констатувати, що за своїм світоглядом він був консерватором – і у роботі, і у побуті, і у манерах, і у одязі, і у сімейних та особистих стосунках. Ця риса посилювалася догматизмом та формалізмом, як мінімум – стосовно дотримання Статуту КПРС. Поведінка В. Щербицького як політичного діяча прямо вказує на те, що він намагався відповідати образу «солдата партії» – суворого, непідкупного та неприступного, до певної межі – аскетичного. Як мінімум – на публічному рівні. Опрацьовані джерела доводять, що це була свідомо роль, пристосування до обставин місця та часу, прояв кар’єризму та дотримання чинних для його епохи правил номенклатурної гри;

– аналіз причин політичного довголіття В. Щербицького дозволив дійти висновку, що першого секретаря ЦК КПУ не можна назвати геніальним політиком чи управлінцем – він був уніфікованим продуктом своєї епохи, «одним з...», але далеко не унікалом і міг у будь-який момент бути замінений іншим функціонером – різниця полягала б у нюансах, але не в суті: повноважний представник метрополії та провідник її політики на колоніальних землях. У цьому, власне, і можна розглядати запоруку кар’єрного успіху В. Щербицького – у вмінні бути членом команди, поводитися за неписаними правилами і не намагатися вести власну гру. Він був ідеальним виконавцем і не прагнув виступати самостійною політичною фігурою в масштабі всього СРСР, що особливо яскраво проявилось як під час перипетій, пов’язаних з питанням про можливого наступника Л. Брежнєва, так і в період горбачовської перебудови. За великим рахунком, перший секретар ЦК КПУ, юридично входячи до найвищого в СРСР керівного органу, фактично не був вагомим суб’єктом радянської політики і, відверто кажучи, не надто цього прагнув. Його цілком задовольняла роль локального лідера.

Резюмуючи в цілому, варто зазначити, що В. Щербицький, як і будь-яка людина, не був однозначною особистістю, однак за своїми професійними та особистісними характеристиками він цілком відповідав обставинам місця та часу, у яких йому довелося жити. Його важко назвати значною фігурою в

історії України – для такої оцінки йому, вочевидь, не вистачило політичної самостійності та видатних звершень. Водночас він і не був фігурою перехідною – занадто довго (у вимірі людського життя) знаходився на чолі республіки. Тому більш вірним виглядає наступне формулювання: В. Щербицький був вагомим суспільним чинником амбівалентного характеру на певному етапі вітчизняної історії. І через це заслуговує на певну децицю пам'яті, у т. ч. – наукової.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні матеріали

Центральний державний архів громадських організацій України, м. Київ

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України, 1917–1991 рр.

Оп. 2

1. Спр. 18. Постанови Пленуму ЦК Компартії України від 25 травня 1972 р., 5 арк.
2. Спр. 32. Стенограма засідання Пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії України від 10 жовтня 1972 р., 254 арк.
3. Спр. 35. Постанови Пленуму ЦК Компартії України від 10 жовтня 1972 р., 15 арк.
4. Спр. 68. Стенограма засідання Пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії України від 17–18 квітня 1973 р., Ч. I, 248 арк.
5. Спр. 69. Стенограма засідання Пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії України від 17–18 квітня 1973 р., Ч. II, 176 арк.
6. Спр. 102. Стенограма засідання Пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії України від 16–17 травня 1974 р., Ч. I, 206 арк.
7. Спр. 103. Стенограма засідання Пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії України від 16–17 травня 1974 р., Ч. II, 208 арк.
8. Спр. 456. Постанови Пленуму ЦК Компартії України від 26 квітня 1979 р., 11 арк.
9. Спр. 463. Стенограма Пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії України від 08 червня 1979 р., 45 арк.
10. Спр. 464. Постанова Пленуму ЦК Компартії України від 08 червня 1979 р., 19 арк.

Оп. 25

11. Спр. 642. Копії листів та інформацій до ЦК КПРС за підписом першого секретаря ЦК Компартії України. 07.06.1972 р. – 25.12.1972 р., 188 арк.

Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації, м. Подольськ, Московська обл.

Ф. 33. Головне управління кадрів Народного комісаріату оборони СРСР

Оп. 682526

12. Спр. 1579. Нагородний матеріал по Воронежському фронту (4 ударна армія, 38 армія, 2 повітряна армія), 26 квітня – 6 вересня 1943 р., 286 арк.

13. Спр. 1761. Нагородний матеріал по Центральному фронту (61, 70 армії, 76, 77 гвардійські стрілецькі дивізії, 135, 162, 202, 336 стрілецькі дивізії), 10 липня – 10 жовтня 1943 р., 271 арк.

Оп. 686196

14. Спр. 2974. Нагородний матеріал по 2 Білоруському фронту, 6–7 березня 1945 р., 329 арк.

15. Спр. 5031. Нагородний матеріал по 2 Білоруському фронту (38 та 65 армії), 12 березня – 26 липня 1945 р., 337 арк.

Оп. 690155

16. Спр. 1311. Нагородний матеріал по 1 Білоруському фронту (3 та 4 гвардійські стрілецькі корпуси, 18 стрілецький корпус, 9 танковий корпус), 1 липня – 11 серпня 1944 р., 329 арк.

17. Спр. 3538. Нагородний матеріал по 1 Українському фронту (38 армія, 102 стрілецький корпус, 8 гвардійський механізований корпус), 16 квітня – 20 червня 1944 р., 219 арк.

18. Спр. 6476. Нагородний матеріал по 1 Українському фронту (3 та 5 гвардійські армії, 13 армія), 25 червня – 17 листопада 1944 р., 333 арк.

Оп. 690306

19. Спр. 955. Нагородний матеріал по 2 Українському фронту, 31 грудня 1944 р. – 21 травня 1945 р., 380 арк.

20. Спр. 1340. Нагородний матеріал по 2 Українському фронту (72, 81, 86 гвардійські стрілецькі дивізії, 74, 78 стрілецькі дивізії), 12 липня – 1 грудня 1944 р., 358 арк.
21. Спр. 1369. Нагородний матеріал по 2 Українському фронту (72, 98, 107 гвардійські стрілецькі дивізії, 52, 53, 74, 78, 133 стрілецькі дивізії, 11 артилерійська дивізія), 12 липня 1944 р. – 26 травня 1945 р., 548 арк.
22. Спр. 1960. Нагородний матеріал по 2 Українському фронту (2 гвардійський механізований корпус, 66, 72 гвардійські стрілецькі дивізії, 203, 227, 240, 297 стрілецькі дивізії, 8, 11 гвардійські кавалерійські дивізії, 22 гвардійська танкова бригада), 30 листопада 1944 р. – 30 травня 1945 р., 458 арк.
23. Спр. 2344. (72 гвардійська стрілецька дивізія, 3, 25, 111 стрілецькі дивізії, 16 артилерійська дивізія), 4 травня – 8 червня 1945 р., 384 арк.

Ф. 47. Закавказький фронт

Оп. 995

24. Спр. 340. Нагородний матеріал по Закавказькому фронту, 4 квітня 1944 р. – 26 березня 1945 р., 663 арк.

Оп. 1037

25. Спр. 9. Нагородний матеріал по Хімічному відділу Закавказькому фронту, 22 червня – 2 жовтня 1944 р., 736 арк.

2. Опубліковані документи та матеріали

26. В Политбюро ЦК КПСС...: По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991) / Сост. А. Черняев (рук. проекта), А. Вебер, В. Медведев. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – 794 с.
27. Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП України з питань посилення боротьби проти націоналістичної діяльності та пропаганди. 11 жовтня 1972 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / Упорядники М. І. Панчук (керівник) та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 395.
28. Внеочередной XXI съезд Коммунистической Партии Советского Союза. 27 февраля – 5 февраля 1959 г.: В 2-х тт. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1959. – 592 с.

29. Внеочередной XXI съезд Коммунистической Партии Советского Союза. 27 февраля – 5 февраля 1959 г.: В 2-х тт. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1959. – 616 с.
30. Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского (1957 г.) пленума ЦК КПСС и другие документы. / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Наумов и др. – М.: Международный фонд «Демократия», 2001. – 820 с.
31. Докладная записка первого секретаря ЦК КПУ В. В. Щербицкого в ЦК КПСС о работе партийных организаций республики в связи с активизацией действий инициативных групп по созданию Народного движения Украины за перестройку // Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 450–453.
32. Докладная записка первого секретаря ЦК КПУ В. В. Щербицкого в ЦК КПСС о ситуации в республике после аварии на Чернобыльской атомной электростанции // Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 438–439.
33. Заключительное слово В. В. Щербицкого на пленуме ЦК КПУ. 28 сентября 1989 г. // Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 469–471.
34. Записка секретаря ЦК КП України В. Ю. Маланчука з пропозиціями щодо посилення боротьби проти націонал-комунізму. Раніше 10 квітня 1973 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / Упорядники М. І. Панчук (керівник) та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 407–409.
35. Заявление первого секретаря ЦК КПУ В. В. Щербицкого об уходе на пенсию // Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 468.

36. Из доклада первого секретаря ЦК КПУ В. В. Щербицкого на торжественном заседании, посвященном 70-летию установления советской власти в Украине // Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 438–439.
37. Інформація ЦК Компартії України Центральному Комітету КПРС про ідеологічну роботу. 23 квітня 1973 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / Упорядники М. І. Панчук (керівник) та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 409–413.
38. Інформація ЦК Компартії України Центральному Комітету КПРС про хід виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших учбових закладах союзних республік». 26 травня 1983 г. // Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / Упорядники М. І. Панчук (керівник) та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 440–442.
39. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 27–28 января 1987 г. – М.: Политиздат, 1987. – 94 с.
40. Молотов, Маленков, Каганович. 1957: Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. акад. А. Н. Яковлева. – М.: Международный фонд «Демократия», 1998. – 848 с.
41. На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.): Справочник / Научный редактор А. А. Чернобаев. – М.: Новый хронограф, 2008. – 784 с.
42. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / Упорядники М. І. Панчук (керівник) та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.
43. Никита Хрущев. 1964 г. Стенограммы Пленумов ЦК КПСС и другие материалы / Сост. А. Н. Артизов и др. – М.: Международный фонд «Демократия», Материк, 2007. – 576 с.

44. О введении Международной метрической системы мер и весов // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. – М.: Управление делами Совнаркома СССР, 1942. – С. 902–903.
45. О присвоении звания Героя Социалистического Труда первому секретарю ЦК Коммунистической партии Украины тов. Щербицкому В. В. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1975. – №2. – С. 20.
46. Письмо первого секретаря ЦК КПУ П. Е. Шелеста и председателя Совета Министров УССР В. В. Щербицкого в ЦК КПСС о нецелесообразности ликвидации Министерства энергетики и электрификации УССР // Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 353–356.
47. Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – 544 с.
48. Постановва ЦК Компартії України про записки тт. Федорчука В. В., Капта О. С. 7 грудня 1979 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / Упорядники М. І. Панчук (керівник) та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 437–438.
49. Постановва ЦК КП України про книгу П. Ю. Шелеста «Україно наша Радянська» // Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / Упорядники М. І. Панчук (керівник) та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 405–406.
50. Постановление Политбюро ЦК КП Украины о первом секретаре ЦК КПУ В. В. Щербицком // Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 468.
51. Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления: В 3-х тт. / Глав. ред. А. А. Фурсенко.

- Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. – Изд. 2-е. – М.: РОССПЭН, 2004. – 1360 с.
52. Президиум ЦК КПСС. 1954–1964: Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления: В 3-х тт. / Глав. ред. А. А. Фурсенко. – Т. 2. Постановления. 1954–1958. – М.: РОССПЭН, 2006. – 1120 с.
53. Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления: В 3-х тт. / Глав. ред. А. А. Фурсенко. – Т. 3. Постановления. 1959–1964. – М.: РОССПЭН, 2008. – 1272 с.
54. Сталин И. В. Речь в Кремлевском дворе на выпуске академиков Красной Армии 4 мая 1935 года / Иосиф Виссарионович Сталин // И. В. Сталин. Сочинения: В 18-ти т. – М., 1946–1952, т. 1–13; 1997–2006, т. 14–18. – Т. 14. – М.: Писатель, 1997. – С. 58–63.
55. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14–25 февраля 1956 года: Стенографический отчет: В 2-х тт. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1956. – 640 с.
56. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14–25 февраля 1956 года: Стенографический отчет: В 2-х тт. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1956. – 560 с.
57. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года: Стенографический отчет: В 3-х тт. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1962. – 608 с.
58. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года: Стенографический отчет: В 3-х тт. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1962. – 608 с.
59. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года: Стенографический отчет: В 3-х тт. – Т. 3. – М.: Политиздат, 1962. – 592 с.
60. XXIII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 29 марта – 8 апреля 1966 года: Стенографический отчет: В 2-х тт. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1966. – 640 с.

61. XXIII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 29 марта – 8 апреля 1966 года: Стенографический отчет: В 2-х тт. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1966. – 672 с.
62. XXIV съезд Коммунистической партии Советского Союза. 30 марта – 9 апреля 1971 года: Стенографический отчет: В 2-х тт. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1971. – 600 с.
63. XXIV съезд Коммунистической партии Советского Союза. 30 марта – 9 апреля 1971 года: Стенографический отчет: В 2-х тт. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1971. – 594 с.

3. Мемуари, щоденники, інтерв'ю

64. Бака М. Його називали капітаном спорту / Михайло Бака // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Сльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 202–210.
65. Бахарева Т. Юрий Рыбчинский: «На памятнике Лобановскому мои строки: «Ты сидишь на скамейке, а рядом бушуют трибуны...» / Таисия Бахарева // Факты и комментарии. – 2014. – 29 января.
66. Бессмертный И. О чем молчит генерал Федорчук? / Иван Бессмертный // Еженедельник «2000». – 2007. – 12 января. – №1–2.
67. Бобков Ф. Д. Последние двадцать лет: Записки начальника политической контрразведки / Филипп Денисович Бобков. – М: Русское слово, 2006. – 320 с.
68. В масштабе эпохи: Современники об А. П. Ляшко / Составитель В. И. Ляшко. – К.: Ірідіум, 2003. – 240 с.
69. В. В. Щербицький у пам'яті народній: Фотоальбом / авт.-упоряд.: Г. К. Крючков, І. Г. Бойко, Г. Д. Максименко. – К.: Новий друк, 2013. – 319 с.
70. Василь Р. Узнав, что Родина-мать простоит еще как минимум 15 лет, Владимир Щербицкий удовлетворенно заметил: «Ну, мне хватит» / Роберт Василь // Факты и комментарии. – 2000. – 6 мая.

71. Велигжанина А. Преемником Брежнева должен был стать Щербицкий / Анна Велигжанина // Комсомольская правда в Украине. – 2014. – 4 июля.
72. Выдающийся поэт-шестидесятник Борис Олийнык: «Современные руководители страны, наверное, не могут поверить, что Щербицкий 17 лет был в республике первым лицом и ничего не украл!» // «Бульвар Гордона». – 2013. – 26 февраля. – №9.
73. Власенко А. К. В. В. Щербицкий и его время / Александр Кириллович Власенко. – Х.: Фолио, 2009. – 320 с.
74. Возіанов В. З покоління переможців / Віталій Возіанов // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 222–236.
75. Волкова А. Раиса Кириченко: «В детстве мама меня постоянно одергивала: «Чого ти кричиш? Співай тихенько» / Анна Волкова // Факты и комментарии. – 2013. – 15 октября.
76. Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 588 с.
77. Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты / Виталий Константинович Врублевский. – К.: Довіра, 1993. – 254 с.
78. Врублевський В. Володимир Щербицький: правда і вигадки. Записки помічника: спогади, документи, чутки, легенди, факти / Віталій Врублевський // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 375–579.
79. Галух А. Скажи мне, пожалуйста, какой дурак придумал это слово – «перестройка»? / Александр Галух // Факты и комментарии. – 2013. – 17 февраля.

80. Гаман В. П. Від обкомівських коридорів до коридорів Кабміну: У 3-х т. / Віталій Пантелійович Гаман. – К.: Логос, 2010. – Т. 1. Обкомівські коридори. Парламентські коридори. – 668 с.
81. Гладуш І. Ти заслужив, капітане... / Іван Гладуш // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 196–201.
82. Гончар О. Т. Щоденники: У 3-х тт. / Олесь Терентійович Гончар; Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. – Том 3. 1984–1995. – К.: Веселка, 2004. – 606 с.
83. Горбачев М. С. Жизнь и реформы: В двух книгах / Михаил Сергеевич Горбачев. – Кн. 1. – М.: Новости, 1995. – 600 с.
84. Горбачев М. С. Жизнь и реформы: В двух книгах / Михаил Сергеевич Горбачев. – Кн. 2. – М.: Новости, 1995. – 656 с.
85. Гордон Д. Вдова Владимира Щербицкого Рада Гавриловна: «Володе я верила безоговорочно. Он был однолюбом – абсолютно чистым и честным до мозга костей человеком» / Дмитрий Гордон // Бульвар Гордона. – 2008. – 12 февраля – №6.
86. Гордон Д. Вдова Владимира Щербицкого Рада Гавриловна: «Я посмотрела на Володю, а у него слезы градом – не плачет, не причитает, не всхлипывает, но текут они и текут...» / Дмитрий Гордон // Бульвар Гордона. – 2008. – 19 февраля. – №7.
87. Гордон Д. Дмитрий Гнатюк: «Тост наш за Родину, тост наш за Сталина, выпьем и снова нальем!» – спел я, и весь зал за мной подхватил / Дмитрий Гордон // Бульвар Гордона. – 2014. – 25 марта. – №12.
88. Гордон Д. Дмитрий Табачник: «Ну представьте: приходит ко мне в день рождения министр и вместо подарка приносит картонную коробку, доверху наполненную деньгами. Я ему сказал: «Забери!» / Дмитрий Гордон // Бульвар. – 2004. – 1 сентября. – №35.

89. Гордон Д. Михаил Воронин: «Мои костюмы носили все – от первого секретаря ЦК до последнего» / Дмитрий Гордон // Бульвар Гордона. – 2012. – 24 апреля. – №17.
90. Гордон Д. Николай Олялин: «Месяца два назад у меня снова остановилось сердце. Рассказывал врачу анекдот, как вдруг на полуслове мой голос прервался, и я упал прямо ему на руки» / Дмитрий Гордон // Бульвар Гордона. – 2005. – 09 августа. – №16.
91. Гордон Д. Павло Загребельный: «Когда Максим Рыльский был уже очень болен, он просил знакомых девочек ложиться рядом и согревать его своими телами» / Дмитрий Гордон // Бульвар Гордона. – 2009. – 24 февраля – №8.
92. Гордон Д. Павло Загребельный: «На женщин у Фиделя Кастро просто не хватало времени – все силы уходили на пламенные речи» / Дмитрий Гордон // Бульвар Гордона. – 2009. – 3 марта. – №9.
93. Грабенко Л. Генерал-майор СБУ Александр Нездоля: «Среди информаторов попадались люди, которые руками КГБ своим врагам норовили напакостить» / Людмила Грабенко // Бульвар Гордона. – 2014. – 02 апреля. – №13.
94. Гришин В. В. Катастрофа. От Хрущева до Горбачева / Виктор Васильевич Гришин. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2010. – 272 с.
95. Грушевой К. С. Тогда, в сорок первом... / Константин Степанович Грушевой. – М.: Известия, 1976. – 335 с.
96. Гусев В. Диалоги со Щербицким / Владимир Гусев // Зеркало недели. – 1998. – 4 января. – №1.
97. Гусев О. Правду не закопати в землю / Олег Гусев // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 274–283.
98. Дорогунцов С. Десять лет вместе / Сергей Дорогунцов // В масштабе эпохи: Современники об А. П. Ляшко / Составитель В. И. Ляшко. – К.: Ірідіум, 2003. – С. 103–107.

99. Думки вголос // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 309–364.
100. Ельцин Б. Н. Исповедь на заданную тему / Борис Николаевич Ельцин. – М., Советско-британская творческая ассоциация «Огонек» – «Вариант», 1990. – 114 с.
101. Єльченко Ю. Слово про В. В. / Юрій Єльченко // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 79–97.
102. Есипенко П. На самом гуманном участке / Павел Есипенко // В масштабе эпохи: Современники об А. П. Ляшко / Составитель В. И. Ляшко. – К.: Ірідіум, 2003. – С. 75–76.
103. Жирнов Е. Версию о заговоре придумали в ЦК: Разговор с бывшим первым секретарем Московского горкома КПСС Николаем Егорычевым / Евгений Жирнов // Коммерсант. Власть. – 2000. – №25. – С. 50–57.
104. Жирнов Е. Горбачев сорвался с резьбы и вертелся сам по себе: Разговор с бывшим руководителем аппарата президента СССР Валерием Болдиным / Евгений Жирнов // Коммерсантъ. Власть. – 2001. – №19. – С. 60–63.
105. Жирнов Е. Охранники скидывались на фрукты бывшему премьеру: Разговор с бывшим управляющим делами Совета Министров СССР Михаилом Смиртюковым / Евгений Жирнов // Коммерсант. Власть. – 2000. – №35. – С. 46.
106. Іваненко Б. Перший – у високому смислі слова / Борис Іваненко // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 171–181.
107. Ільницький Ю. В. Спомини: із прожитого і пережитого / Юрій Васильович Ільницький. – Ужгород: Мистецька лінія, 2007. – 256 с.
108. Кабанов О. Міцніше за «баранку» тримайся, шофере / Олександр Кабанов // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова,

- В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 303–308.
109. Качура Б. Талантливий організатор и керівитель / Борис Качура // В масштабе епохи: Сучасники об А. П. Ляшко / Составитель В. И. Ляшко. – К.: Ірідіум, 2003. – С. 30–36.
110. Качура Б. Щоб людям жилося краще / Борис Качура // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 98–111.
111. Кириченко Б. Й. Присмерк у полудень: Свідчення і роздуми / Борис Йосипович Кириченко. – К.: Преса України, 2002. – 368 с.
112. Кириченко Б. Предметні уроки / Борис Кириченко // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 154–167.
113. Колесников А. Владимир Семичастный: «Советская Украина никогда не была колонией Москвы» / Антон Колесников // Советская Россия. – 2013. – 17 октября.
114. Коротич В. Уходящая натура, или Двадцать лет спустя. – Часть IV. Приказ партии / Виталий Коротич // Бульвар Гордона. – 2011. – 11 января. – №2.
115. Кравченко Є. Діалог з правдистами / Євген Кравченко // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 290–293.
116. Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми / Леонід Макарович Кравчук. – К.: Століття, 2002. – 392 с.
117. Кравчук Л. Щербицький був людиною вольовою, з сильним, загартованим характером / Леонід Кравчук // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 68–73.

118. Крючков В. В ім'я зміцнення оборонної могутності / Василь Крючков // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 124–136.
119. Крючков Г. К. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника / Георгий Корнеевич Крючков. – К.: Оріяни, 2004. – 352 с.
120. Ктітарєв М. Наш Володимир Васильович / Микола Ктітарєв // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 237–257.
121. Кунгурцева О. Первый диктор Украинского телевидения Елена Николаева: «Ко мне благоволил Щербицкий, но его расположением я воспользовалась только раз» / Ольга Кунгурцева // Бульвар Гордона. – 2007. – 6 апреля. – №6.
122. Кушнір Л. Чорнобиль для мене – як жива рана: Голова Президії Верховної Ради УРСР Валентина Шевченко – про те, чому після аварії на ЧАЕС провели першотравневу демонстрацію та як усупереч Москві вивезли з Києва дітей / Ліна Кушнір // Україна молода. – 2011. – 22 квітня. – №68–69.
123. Лазебник Ю. Щербицький і українська мова / Юхим Лазебник // Літературна Україна. – 1990. – 23 серпня. – №34.
124. Лигачев Е. К. Кто предал СССР? / Егор Кузьмич Лигачев. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2010. – 288 с.
125. Лисниченко И. Академик Петр Тронько: «Как-то позвонил мне рассерженный Щербицкий: «Ты что там рухлядь возишь? Тебе что – делать нечего?!» / Ирина Лисниченко // Факты и комментарии. – 2000. – 4 августа.
126. Лисниченко И. Бывший министр внутренних дел Украины Иван Гладуш: «Я пообещал Владимиру Щербицкому: «Если не найду миллион рублей, украденный из кассы Запорожского автозавода, останусь в Запорожье участковым» / Ирина Лисниченко // Факты и комментарии. – 2009. – 20 февраля.

127. Лисниченко И. Витольд Фокин: «В сравнении с тем, что происходит сейчас, коррупции при Щербицком просто не существовало» / Ирина Лисниченко // Факты и комментарии. – 2011. – 17 февраля.
128. Лисниченко И. Георгий Крючков: «Горбачев неуютно чувствовал себя рядом с Владимиром Васильевичем. Щербицкий был намного выше по интеллекту, опыту работы, профессиональной хватке» / Ирина Лисниченко // Факты и комментарии. – 2009. – 3 октября.
129. Лисниченко И. Дочь Щербицких Ольга: «Обручальные кольца родители купили только через 40 лет после свадьбы» / Ирина Лисниченко // Факты и комментарии. – 2010. – 12 ноября.
130. Лисниченко И. Елена Щербицкая: «В день нашей свадьбы с Валерием Щербицким мой свекор Владимир Васильевич попросил: «Давайте сначала посмотрим по телевизору футбол, а потом уже сядем за стол» / Ирина Лисниченко // Факты и комментарии. – 2008. – 16 февраля.
131. Лисниченко И. Мария Орлик: «В ночь перед открытием музея наши художники дорисовывали на портрете Брежнева еще одну звезду» / Ирина Лисниченко // Факты и комментарии. – 2011. – 5 мая.
132. Лисниченко И. «Щербицкий предложил мне закрыть Бессарабский рынок из-за антисанитарии и превратить его в... спорткомплекс», – вспоминает бывший председатель Киевского горисполкома Владимир Гусев / Ирина Лисниченко // Факты и комментарии. – 2007. – 29 августа.
133. Литвин Н. А. Не лукавя перед собой: Траектория одной жизни в социально-историческом контексте / Николай Алексеевич Литвин. – К.: Рада, 2012. – 528 с.
134. Ляшко А. П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания / Александр Павлович Ляшко. – Кн. 2. Путь в номенклатуру. – К.: Деловая Украина, 1997. – 540 с.
135. Ляшко А. П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания / Александр Павлович Ляшко. – Кн. 3, ч. 1. На ступенях власти. – К.: Деловая Украина, 2001. – 389 с.
136. Ляшко А. П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания / Александр Павлович Ляшко. – Кн. 3, ч. 2. На ступенях власти. – К.: Деловая Украина, 2001. – 525 с.

137. Марущак А. Любимая дочь Щербицкого: «Спустя 20 лет после смерти папы у меня родилась внучка. Жизнь продолжается!» / Александр Марущак // Новая газета. – 2010. – 24 июня.
138. Масол В. А. Упущенный шанс. Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе / Виталий Андреевич Масол. – К.: Молодь, 1993. – 150 с.
139. Масол В. В єдиному народногосподарському комплексі / Віталій Масол. – К.: Політвидав, 1977. – 202 с.
140. Масол В. Выдающийся сын Донбасса / Виталий Масол // В масштабе эпохи: Современники об А. П. Ляшко / Составитель В. И. Ляшко. – К.: Ірідіум, 2003. – С. 10–17.
141. Масол В. Економіка – головна політика / Віталій Масол // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 57–67.
142. Медведев В. А. В команде Горбачева: взгляд изнутри / Вадим Андреевич Медведев. – М.: Былина, 1994. – 239 с.
143. Митрохин Н. «Борьба с национализмом» и политическая история СССР 1960–1970-х годов: Беседа с Вячеславом Александровичем Михайловым / Николай Митрохин // Неприкосновенный запас [Электронный ресурс]. – М., 2011. – №4. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/4/ni20.html>.
144. Митрохин Н. В редакции партийной газеты в недоумении были: «Как вы смогли? Как вы сумели?»: Беседа с Александром Тимофеевичем Гавриловым / Николай Митрохин // Неприкосновенный запас [Электронный ресурс]. – 2012. – №6. – Режим доступа: http://magazines.russ.ru/nz/2012/6/g17.html#_ftn1.
145. Мозговий І. Вітаючись, він привітно дивився в очі / Іван Мозговий // В масштабе эпохи: Современники об А. П. Ляшко / Составитель В. И. Ляшко. – К.: Ірідіум, 2003. – С. 46–50.
146. Назаренко М. Бывший главный редактор газеты «Вечерний Киев» Виталий Карпенко: «В 41-м году немцы схватили мою мать, и повели в Бабий Яр. Она

была чернявая, и фашисты подумали, что еврейка. Мне было всего несколько месяцев, я был у нее на руках...» / Михаил Назаренко // Бульвар Гордона. – 2008. – 15 апреля. – №15.

147. Назаренко М. Директор Института сердечнососудистой хирургии имени Амосова академик Геннадий Кнышов: «Амосов считал, что физические нагрузки и диета могут отодвинуть старость. Но, возможно, секс куда эффективнее» / Михаил Назаренко // Бульвар Гордона. – 2006. – 26 июня. – №26.

148. Назаренко М. Директор Национального цирка, народный артист Украины Борис Заец: «Юрий Никулин увлекался кроссвордами, Олег Попов любил лазить по мусорным свалкам, а Карандаш выпивал и прожил почти 90 лет» / Михаил Назаренко // «Бульвар Гордона». – 2005. – 14 июня. – №18.

149. Назаренко М. Легендарный чемпион и тренер по спортивной акробатике Анатолий Тишлер: «Чтобы получить кусочек хлеба, я ходил перед оккупантами на руках» / Михаил Назаренко // Бульвар. – 2005. – 1 марта. – №9.

150. Назаренко М. Мэр Киева с 1979 по 1989 год Валентин Згурский: «Беру листочек и выдаю в зал: «Перестройка началась, а правды как не было, так и нет». Зал замер, многие смотрели на меня, как на прокаженного, а Горбачев потребовал рассмотреть мое персональное дело на ЦК КПУ» / Михаил Назаренко // Бульвар Гордона. – 2010. — 15 сентября – №37.

151. Назаренко М. Элитный закройщик Валерий Любивый: «Сейчас все магазины, даже бывшие продуктовые, забиты одеждой. Ну какая это парижская мода? Обыкновенный ширпотреб» / Михаил Назаренко // Бульвар Гордона. – 2006. – 10 октября. – №41.

152. Никуленко Т. Бывший первый секретарь Днепропетровского горкома КПСС Владимир Ошко: «Щербицкий не умер от воспаления легких – он застрелился!» / Татьяна Никуленко // Бульвар. – 2004. – 13 июля. – №28.

153. Никуленко Т. Бывший первый секретарь Крымского обкома КПУ Виктор Макаренко: «Километровые очереди за водкой в народе окрестили «петлей Горбачева» / Татьяна Никуленко // Бульвар. – 2005. – 25 января. – №4.

154. Никуленко Т. Генерал-майор СБУ Александр Нездоля: «Наверное, Щербицкий каялся, что в Киеве первомайскую демонстрацию провел, что внука вывел, когда радиационный фон допустимую норму в сотни раз превышал, но Москва же твердила: «Без паники!» / Татьяна Никуленко // Бульвар Гордона. – 2014. – 08 апреля. – №14.
155. Никуленко Т. Генерал-майор СБУ Александр Нездоля: «Новая власть наступает сегодня на те же грабли, об которые разбила лоб прежняя» / Татьяна Никуленко // Бульвар Гордона. – 2014. – 18 апреля. – №15.
156. Никуленко Т. Секретарь ЦК Компартии Украины в 1971–1987 годах Яков Погребняк: «Я лично голосовал за вынос Сталина из Мавзолея» / Татьяна Никуленко // «Бульвар Гордона». – 2008. – 15 апреля. – №15.
157. Овчаренко Ф. Д. Спогади / Федір Данилович Овчаренко. – К.: Оріяни, 2000. – 456 с.
158. Олененко Ю. Так і пішов він від нас / Юрій Олененко // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 188–195.
159. Олійник Б. Нічого собі не надбавши... / Борис Олійник // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 74–78.
160. Орлик М. Таких людей не забувають / Марія Орлик // В масштабе эпохи: Современники об А. П. Ляшко / Составитель В. И. Ляшко. – К.: Ірідіум, 2003. – С. 68–71.
161. Осипчук И. Петр Толочко: «По селу прошел слух, что гитлеровцы убьют всех некрещеных детей, и меня в срочном порядке окрестили» / Игорь Осипчук // Факты и комментарии. – 2013. – 1 марта.
162. Осипчук И. Тамара Луценко: «Услышав слова проходившего мимо парня, обращенные к своей девушке, муж воскликнул: «Вот нужные слова – «Як тебе

не любити, Києве мій!» / Игорь Осипчук // Факты и комментарии. – 2013. – 24 мая.

163. Осипчук И., Лисниченко И. Борис Патон не получил красный диплом из-за неудовлетворительной оценки по марксизму-ленинизму // Факты и комментарии / Игорь Осипчук, Ирина Лисниченко – 2013. – 29 ноября.

164. Патон Б. Знакова фігура / Борис Патон // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 25–37.

165. Погребняк Я. Выдающийся сын украинского народа / Яков Погребняк // В масштабе эпохи: Современники об А. П. Ляшко / Составитель В. И. Ляшко. – К.: Ірідіум, 2003. – С. 17–28.

166. Погребняк Я. П. Не предам забвению...: Записки профессионального партийного работника / Яков Петрович Погребняк. – К.: Летопись-XX, 1999. – 416 с.

167. Погребняк Я. Що було – те вічне / Яків Погребняк // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 137–146.

168. Продан К. Багатогранна особистість / Костянтин Продан // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 147–153.

169. Рыжков Н. И. Десять лет великих потрясений / Николай Иванович Рыжков. – М.: Ассоциация «Книга. Просвещение. Милосердие», 1995. – 576 с.

170. Семичастный В. Е. Беспокойное сердце / Владимир Ефимович Семичастный. – М.: Вагриус, 2002. – 460 с.

171. Сердюк А. Дивне сплетіння обставин / Андрій Сердюк // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 211–221.

172. Слипченко А. С. От имени страны. Заметки о дипломатии и дипломатах / Александр Сергеевич Слипченко. – К.: Задруга, 2009. – 688 с.
173. Сметанская О. Исай Фельдман: «Владимир Щербицкий любил украинский борщ обязательно с болгарским перцем» / Ольга Сметанская // События и люди. – 2008. – 23–30 июня. – №15.
174. Сологуб В. Треба менше базікати, а перти плуга / Віталій Сологуб // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 112–123.
175. Спогади і щоденникові записи Петра Шелеста // Шелест П. Справжній суд історії ще попереду: Спогади, щоденники, документи, матеріали / Загальна редакція та вступ Ю. Шаповала / Петро Юхимович Шелест. – К.: АДЕФ-Україна, 2011. – с. 45–659.
176. Стельмах Д. М. Скелети в письменницьких шафах / Дмитро Михайлович Стельмах. – К.: Либідь, 2013. – 168 с.
177. Толочко П. П. ...И прошлое не проклиная / Петр Петрович Толочко. – К.: АртЕк, 2006. – 232 с.
178. Тяжкороб М. Дисципліна почуттів і вчинків / Михайло Тяжкороб // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 294–302.
179. Хазан Л. Банщик, поет, стеклодув Юрий Тарусов: «Я посылал в баню Щербицкого, Ющенко и многих других» / Любовь Хазан // Бульвар Гордона. – 2006. – 26 декабря. – №52.
180. Хазан Л. Бывший заместитель прокурора УССР Степан Скопенко: «Перед выходом «Зари» на поле в раздевалке появлялся какой-нибудь начальник шахтоуправления и на глазах у всех доставал пакет с деньгами: «Братишки, выиграете – все, что в пакете, ваше!» / Любовь Хазан // Бульвар Гордона. – 2007. – 27 ноября. – №48.

181. Хазан Л. Бывший тренер «Зари» и сборной СССР по футболу Герман Зонин: «Хозяин Ворошиловоградской области Шевченко прислал мне слезное письмо: «Спасай «Зарю» от вылета». А я всегда был спасателем – такая судьба!» / Любовь Хазан // Бульвар Гордона. – 2007. – 27 ноября. – №48.
182. Хазан Л. Кадровый чекист, 10 лет руководивший одним из подразделений 9-й службы КГБ УССР, Станислав Винник: «В момент покушения на Брежнева Ильин стрелял с двух рук, выпустил 16 пуль и целился именно во вторую машину – возможно, заранее знал, что во второй обычно возят генсека. Только в тот раз Леонид Ильич уступил свой автомобиль космонавтам...» / Любовь Хазан // Бульвар Гордона. – 2011. – 30 августа. – №25.
183. Хазан Л. «Лучше умереть от тоски по Родине, чем от ненависти к ней», – говорил киевлянин Виктор Некрасов, последние 13 лет проживший в Париже / Любовь Хазан // Бульвар Гордона. – 2011. – 14 июня. – №24.
184. Хазан Л. «Меня домогались два десятка членов КПСС», – горько шутил после ареста Сергей Параджанов / Любовь Хазан // Бульвар Гордона. – 2010. – 21 декабря. – №51.
185. Хазан Л. Через три дня после Чернобыльской аварии председатель КГБ УССР Муха направил Щербицкому докладную: «Подготовка к празднованию 1 Мая проходит в исключительно здоровой политической обстановке, в атмосфере высокой трудовой активности...» / Любовь Хазан // Бульвар Гордона. – 2011. – 26 апреля. – №17.
186. Чазов Е. И. Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача» / Евгений Иванович Чазов. – М.: Новости, 1992. – 224 с.
187. Черняев А. С. Совместный исход: Дневник двух эпох, 1972–1991 годы / Анатолий Сергеевич Черняев. – М.: РОССПЭН, 2008. – 1048 с.
188. Шараев Л. І добре слово, і увага / Леонід Шараєв // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 182–187.

189. Шевченко В. С. Мої літа, моє багатство: Спогади, роздуми, відповіді / Валентина Семенівна Шевченко. – К.: Просвіта, 2005. – 384 с.
190. Шевченко В. Уроджена мудрість / Валентина Шевченко // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 38–56.
191. Шеремета Е. Віталій Врублевський: «Слухи о вивезенной Щербицким в Австрию антикварной мебели страшно его угнетали. Но никто не защитил тогда доброе имя Владимира Васильевича... » / Елена Шеремета // Факты и комментарии. – 2008. – 15 февраля.
192. Шилин О. Простота, человечность, честность: Интервью с Я. Погребняком о В. Щербицком / Олег Шилин // Киевский вестник. – 2012. – 23 мая.
193. Шмелева Н. Народная артистка СССР Гизелла Ципола: «В театре бывало всякое. Накануне спектаклей мне говорили гадости, я получала мерзкие анонимки, а однажды кто-то толкнул меня под троллейбус...» / Наталия Шмелева // Бульвар Гордона. – 2005. – 22 ноября. – №31.
194. Щербицький отдал свою резиденцію под институт матери и ребенка // Сегодня. – 2005. – 19 февраля. – №39.
195. Яковлев А. Н. Омут памяти / Александр Николаевич Яковлев. – М.: Вагриус, 2001. – 508 с.
196. Яковлев А. Н. Сумерки / Александр Николаевич Яковлев. – Изд. 2-е, доп. И перераб. – М.: Материк, 2005. – 672 с.
197. Янко Д. Його добрі справи / Дмитро Янко // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 258–263.

4. Праці В. Щербицького

198. Щербицький В. В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма / Владимир Васильевич Щербицкий. – К.: Политиздат Украины, 1974. – 160 с.

199. Щербицкий В. В. Двадцать пятый съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека / Владимир Васильевич Щербицкий. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 253 с.
200. Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи / Владимир Васильевич Щербицкий. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 624 с.
201. Щербицкий В. В. Научно-технический прогресс – забота партийная: из опыта работы партийных организации Украины по осуществлению решений XXVI съезда КПСС / Владимир Васильевич Щербицкий. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 398 с.
202. Щербицкий В. В. Овладевать ленинским стилем работы / Владимир Васильевич Щербицкий. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 296 с.
203. Щербицкий В. В. Советская Украина / Владимир Васильевич Щербицкий. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 144 с.

Література

5. Монографії, брошури, наукові статті та інші публікації

204. Андриянов В. И. Косыгин / Виктор Иванович Андриянов. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 368 с.
205. Антонюк Т. Особливості розвитку вищої освіти в Україні в 1920-х – 1930-х роках ХХ ст. / Тетяна Антонюк // Українознавчий альманах. – Випуск 8 / Відп. ред. М. І. Обушний. – К., 2012. – С. 198–201.
206. Аркадьев Д. Щербицкий и футбол / Дэви Аркадьев // Динамо от Шурика [Електронний ресурс]. – 2013. – 17 березня. – Режим доступу: <http://dynamo.kiev.ua/user/Devi/133800.html>.
207. Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубеєм...»: Нотатки на полях політичної біографії В. Ю. Маланчука / Олег Бажан. – Літературна Україна. – 1993. – 2 грудня.
208. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 / Володимир Кіндратович Баран. – Львів: Свобода, 1992. – 124 с.

209. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / Володимир Кіндратович Баран, Віктор Михайлович Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.
210. Бондаренко К. Щербицкий Live / Константин Бондаренко // Мост-Днепр, інформаційне агентство [Електронний ресурс]. – 2008. – 15 лютого. – Режим доступу: <http://most-dnepr.info/news/stories/analytics/1103.htm>.
211. Воропай І. К., Озерний І. І. Верхньодніпровськ / І. К. Озерний, І. І. Воропай // Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти томах. – Т. 4. Дніпропетровська область. – С. 172–187.
212. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / Михаил Восленский. – М.: Захаров, 2005. – 640 с.
213. Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Ярослав Йосипович Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
214. Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні / Віктор Даниленко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – №1. – С. 63–88.
215. Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії / Ярослав Дашкевич // Дашкевич Я. Р. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Упорядн.: А. Гречило, М. Капраль, А. Фелонюк. Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Львів: Піраміда, 2011. – с. 238–244.
216. Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець: монографія / Василь Федорович Деревінський. – Тернопіль: Астон, 2013. – 387 с.
217. Деревінський В. Ф. УГС під репресивним тиском радянської влади / Василь Федорович Деревінський // Сторінки історії: Збірник наукових праць. – К.: НТУУ «КПІ» ім. Сікорського, 2015. – №10. – С. 183–192.
218. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / Іван Дзюба. – Мюнхен: Сучасність, 1968. – 264 с.

219. Дубов В. Ю. Нариси з історії виконавчої влади України / Вольт Юхимович Дубов. – К.: Картографія, 2013. – 304 с.
220. Єловських У. Загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів як історичного джерела: Історіографія проблеми / Уляна Єловських // Спеціальні історичні дисципліни: Збірник наукових праць. – К., 2013. – Ч. 2. – С. 152–161.
221. Зенькович Н. А. Самые закрытые люди. Энциклопедия биографий / Николай Александрович Зенькович. – М.: Олма-Пресс, Звездный мир, 2002. – 767 с.
222. Зенькович Н. А. Самые секретные родственники. Энциклопедия биографий / Николай Александрович Зенькович. – М.: Олма-Пресс, Звездный мир, 2005. – 512 с.
223. Зубрицкая Е. Почему Щербицкого задержали на американской земле.../ Екатерина Зубрицкая // Русская Америка. – 2013. – 15 декабря.
224. Історія університету // Офіційний сайт Державного вищого навчального закладу «Український державний хіміко-технологічний університет» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://udhtu.com.ua//index.php?p=2>.
225. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебное пособие / Игорь Николаевич Данилевский, Владимир Васильевич Кабанов, Ольга Михайловна Медушевская, Марина Федоровна Румянцева. – Москва: Российский гос. гуманитарный ун-т, Ин-т «Открытое общество», 1998. – 702 с.
226. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Георгій Володимирович Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
227. Кахнович И. «Ворошиловградское дело»: 30 лет спустя / Иван Кахнович // Беларусь сегодня. – 2003. – 11 апреля. – №68.
228. Киридон П. В. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.) / Петро Васильович Киридон. – Полтава: Асмі, 2012. – 576 с.
229. Климишин И. А. Календарь и хронология / Иван Антонович Климишин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1985. – 320 с.

230. Кожукало І. П. Л. Г. Мельников: нарис політичної діяльності / Іван Петрович Кожукало // Український історичний журнал. – 1989. – №9. – С. 95–105.
231. Кривчик Г., Серьогін С. Система влади й кадрова політика в СРСР у другій половині 1960-х – на початку 1980-х рр. / Геннадій Кривчик, Сергій Серьогін // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. / редкол.: С. М. Серьогін (голов. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, 2008. – Вип. 4 (34). – С. 201–215.
232. Кузьменко Ю. В. Кадрова політика В. Щербицького в УРСР періоду перебудови / Юлія Володимирівна Кузьменко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2015. – Вип. 95 (4). – С. 100–104.
233. Кузьменко Ю. Механізми рекрутування партійно-радянської номенклатури УРСР у період перебудови (1985–1991 рр.) / Юлія Кузьменко // Південний архів: Зб. наук. праць. – Сер. : Історичні науки / Гол. ред.: В. М. Дарієнко. – Херсон: Херсонський державний університет, 2010. – Вип. 31–32. – С. 220–231.
234. Кульчицький С. В. Партійно-радянський апарат у системі влади / Станіслав Васильович Кульчицький // Український історичний журнал. – 1994. – №6. – С. 3–15.
235. Курас І. Ф. Феномен Щербицького: 17 років на чолі Компартії України / Іван Федорович Курас // Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність: статті, виступи, інтерв'ю. – К.: Інститут політичних та етносоціальних досліджень НАН України, 1999. – С. 487–496.
236. Латиш Ю. В. Володимир Щербицький і Михайло Горбачов: висвітлення взаємовідносин в історіографії та мемуарах / Юрій Володимирович Латиш // Література та культура Полісся: Зб. наук. праць. – Вип. 69. Історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях / Вип. ред. та

- упоряд. Г. В. Самійленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. Гоголя, 2012. – С. 283–293.
237. Лисин Б. К. Кадровая политика КПСС: Социологические очерки / Бронислав Константинович Лисин. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – 336 с.
238. Лисюк Ю., Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1953–1991 рр.): Матеріали до біографічного довідника / Юрій Лисюк, Володимир Чисніков // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – №2. – С. 429–436.
239. Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991) / Володимир Сергійович Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 368 с.
240. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: До історіографії проблеми / Надія Іванівна Любовець // Українська біографістика: Зб. наук. пр. – К., 2010. – №7. – С. 66–104.
241. Маркова Л. М. Історія місцевого самоврядування на Дніпропетровщині в персоналіях (1932–1941 рр.) // Дніпропетровський національний історичний музей ім. Яворницького [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.dp.ua/article0202.html>.
242. Мазитова Л. Владимир Дегтярев. История руководителя, который был предшественником Виктора Януковича / Лариса Мазитова // Российский кто есть кто. – М.: Русский биографический институт, 2007. – №3. – Режим доступу: http://www.whoiswho.ru/old_site/russian/Curnom/32007/d75_lm1.htm.
243. Мазитова Л. З. В. Дегтярев. Личность на фоне эпохи / Лариса Закировна Мазитова. – Донецк: Східний видавничий дім, 2005. – 136 с.
244. Макиавелли Н. Государь / Никколо Макиавелли // Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Пер. с ит. Г. Муравьевой, Р. Хлодонского. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – С. 29–152.
245. Маслійчук В. Прагнення «шляхетськості» козацької старшини Слобожанщини (друга половина XVII – XVIII ст.) / Володимир Маслійчук // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – №4. – С. 265–278.

246. Махун С. Людина системи або «епоха Щербицького» / Сергій Махун // День. – 2000. – 17 лютого.
247. Медведев Р. А. Андропов / Рой Александрович Медведев. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 434 с.
248. Медведев Р. А. Н. С. Хрущев: Политическая биография / Рой Александрович Медведев. – М.: Книга, 1990. – 304 с.
249. Мирский В. Операция «Лобановский» / Валерий Мирский // Бульвар Гордона. – 2013. – 9 апреля. – №15.
250. Млечин Л. М. Брежнев / Леонид Михайлович Млечин. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 624 с.
251. Млечин Л. М. Горбачев и Ельцин. Революция, реформы и контрреволюция / Леонид Михайлович Млечин. – СПб: Питер, 2012. – 448 с.
252. Млечин Л. М. Юрий Андропов. Последняя надежда режима / Леонид Михайлович Млечин. – М.: Центрполиграф, 2008. – 528 с.
253. Панченко В. Попередники Табачника: З історії українофобства (Михайло Юзефович і Валентин Маланчук) / Володимир Панченко // День. – 2010. – 30 грудня.
254. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Юліан Костянтинович Редько. – К.: Наукова думка, 1966. – 216 с.
255. Савичев А. В. Применение «теории поколений» в исследовании деятельности государственно-политического руководства УССР в период 1953–1991 гг. / А. В. Савичев // Українська державність: історія і сучасність: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (26 листопада 2010 р.) / Під заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2010. – С. 68–69.
256. Семанов С. Н. Дорогой Леонид Ильич / Сергей Николаевич Семанов. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. – 368 с.
257. Сорокин П. Социальная стратификация и мобильность / Питирим Сорокин // Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – С. 295–424.

258. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії / Інна Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Збірник наукових праць. – Число 13, Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – с. 6–27.
259. Старченко Н. П. Мікроісторія / Наталія Петрівна Старченко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 6: Ла – Мі. – К.: Наукова думка, 2009. – С. 732–733.
260. Стешиц О. С. Особливості кадрових перестановок у керівній партійній номенклатурі УРСР (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.) / Олександр Сергійович Стешиц // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. – Вип. 72. Історія та культура: загальноукраїнський та провінційний вимір / Вип. ред. та упоряд. Г. В. Самійленко. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. Гоголя, 2013. – С. 241–252.
261. Стешиц О. С. Пільги та привілеї керівної партійної номенклатури Української РСР у 1964–1985 рр.: матеріально-побутовий та лікувально-оздоровчий аспект / Олександр Сергійович Стешиц // Література та культура Полісся. – Вип. 69 : Історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях / Відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – С. 222–233.
262. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
263. Табачник Д. Апостол застою: Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького / Дмитро Табачник // Вітчизна. – 1992. – №9. – С. 159–163.
264. Табачник Д. Апостол застою: Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького / Дмитро Табачник // Вітчизна. – 1992. – №10. – С. 107–113.
265. Табачник Д. Апостол застою: Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького / Дмитро Табачник // Вітчизна. – 1992. – №11. – С. 119–123.
266. Табачник Д. В., Шаповал Ю. І. О. І. Кириченко: історія однієї політичної долі / Дмитро Володимирович Табачник, Юрій Іванович Шаповал // Український історичний журнал. – 1990. – №5. – С. 87–97.

267. Тронько П. Т. В. В. Щербицький (1918–1990) / Петро Тимофійович Тронько // Український історичний журнал. – 2003. – №1. – С. 109–117.
268. Уильямс Ч. Аденауэр. Отец новой Германии / Чарльз Уильямс; Пер. з англ. А. М. Филатова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 472 с.
269. Уильямс Ч. Последний великий француз. Жизнь генерала де Голля / Чарльз Уильямс; Пер. з англ. А. Ю. Шманевского. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 606 с.
270. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
271. Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання / Відп. редактор В. М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2001. – 608 с.
272. Шаповал Ю. Вождь с характером: Исполняется 100 лет со дня рождения Алексея Кириченко – первого украинца, который возглавил КП(б)У / Юрий Шаповал // День. – 2008. – 29 февраля. – №39.
273. Шаповал Ю. Две годовщины – одно празднование: Петр Шелест и Владимир Щербицкий как типажии номенклатуры УССР / Юрий Шаповал. – День. – 2003. – 14 февраля. – №28.
274. Шаповал Ю. І. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу / Юрій Іванович Шаповал // Український історичний журнал. – 2003. – №1. – С. 118–129.
275. Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні / Юрій Іванович Шаповал. – К.: Знання, 1990. – 48 с.
276. Шаповал Ю. І. Петро Шелест / Юрій Іванович Шаповал. – Х.: Фоліо, 2013. – 127 с.
277. Шаповал Ю. Петро Шелест: життя та політична доля / Юрій Шаповал // Шелест П. Справжній суд історії ще попереду: Спогади, щоденники, документи, матеріали / Загальна редакція та вступ Ю. Шаповала. – К.: АДЕФ-Україна, 2011. – С. 15–44.

278. Шелест П. Ю. Україно наша Радянська / Петро Юхимович Шелест. – К.: Політвидав України, 1970. – 280 с.
279. Штейнле О. Ф. Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950–1970-ті роки) / Олексій Федорович Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 228–232.
280. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.
281. Ясь О. В. Мемуари / Олексій Васильович Ясь // Енциклопедія історії України: У 10-ти тт. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 6: Ла – Мі. – К.: Наукова думка, 2009. – С. 604–608.
282. Яцков В. А. Кадровая политика КПСС: опыт и проблемы: автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.14 / Вячеслав Александрович Яцков. – М.: Московская высшая партийная школа, 1988. – 53 с.
283. Bilinsky Y. Shcherbytskyi, Ukraine, and Kremlin Politics // Problems of Communism. – London, 1983. – July-August. – №4 (32). – P. 1–20.
284. Brautigam C. R. Measuring the Impact of Institutional and Occupational Affiliation on the Stances of Soviet Officials in the 1980-81 Polish Crisis / Curtis R. Brautigam // Commonwealth: A Journal of Political Science. – Vol. 4. – Pennsylvania, 1990. – P. 62–79.
285. Solchanyk R. Shcherbitskyi: A Long Time Going // Soviet analyst. – London, 1987. – March 25. – P. 5–7.

6. Довідкові та енциклопедичні видання, електронні ресурси

286. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. – Ірпінь: Перун, 2009. – 1736 с.
287. Верстюк В. Ф. Україна від давніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник / Владислав Федорович Верстюк, Олена Миколаївна Дзюба, Володимир Федорович Репринцев. – К.: Наукова думка, 1995. – 688 с.

288. Верхньодніпровськ // Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Редкол.: О. М. Маринич (відповід. ред.) та ін. – Т. 1: А – Ж. – К.: Українська Радянська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1989. – С. 162.
289. Гаркуша Микола Андрійович // Подвиг народа в Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podvignaroda.mil.ru/?#id=1373333453&tab=navDetailManCard>.
290. Гончар Александр Терентьевич // Подвиг народа в Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podvignaroda.mil.ru/?#id=1264466982&tab=navDetailManCard>.
291. Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923–1991 гг. Историко-биографический справочник / Сост. В. И. Ивкин. – М.: РОССПЭН, 1999. – 639 с.
292. Громов Евгений Иванович // Дипломатический словарь: В 3-х тт. / Под ред. А. А. Громыко, А. Г. Ковалева, П. П. Севостьянова, С. Л. Тихвинского. – Т. 1. А – И. – М.: Наука, 1985. – С. 274.
293. Лауреати Національної премії України імені Тараса Шевченка 1962–2013 років // Комітет з Національної премії України імені Тараса Шевченка: Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.knpu.gov.ua/content/laureati-natsionalnoyi-premiyi-ukrayini-imeni-tarasa-shevchenka-1962-2012-rokiv>.
294. Лутак Иван Кондратьевич // Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podvignaroda.mil.ru/?#id=1516251224&tab=navDetailManUbil>.
295. Ляшко Александр Павлович // Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podvignaroda.mil.ru/?#id=1516086162&tab=navDetailManUbil>.
296. Моргун Федор Трофимович // Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podvignaroda.mil.ru/?#id=1512325508&tab=navDetailManUbil>.

297. ПАО «ЕВРАЗ Днепродзержинский КХЗ» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dkhz.com.ua>.
298. Парторг // Большая Советская Энциклопедия: В 50-ти тт. / Глав. ред. С. И. Вавилов (тт. 1–7) и Б. А. Введенский (тт. 8–51). – Изд. 2-е. – Т. 32. Панипат – Печура. – М.: Большая Советская Энциклопедия, 1955. – С. 181.
299. Пархоменко Володимир Дмитрович // Офіційна Україна сьогодні [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dovidka.com.ua/user/?code=207332>.
300. Подгорный, Николай Васильевич // Большая Советская Энциклопедия: В 50-ти тт. / Глав. ред. С. И. Вавилов (т. 1–7) и Б. А. Введенский (т. 8–51). – Изд. 2-е. – Т. 51 (дополнительный). – М.: Большая Советская Энциклопедия, 1958. – С. 224–225.
301. Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза. 1898–1991 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.knowbysight.info>.
302. Тбилисский педагогический институт // Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., перероб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия; СПб: Норинт, 2002. – С. 1184.
303. Украинская Советская Социалистическая Республика // Большая Советская Энциклопедия: В 50-ти тт. / Глав. ред. С. И. Вавилов (тт. 1–7) и Б. А. Введенский (тт. 8–51). – Изд. 2-е. – Т. 44. Ужи – Фидель. – М.: Большая Советская Энциклопедия, 1956. – С. 67–167.
304. Українська РСР у цифрах у 1984 році: Короткий статистичний довідник / ЦСУ УРСР; відп. за випуск Б. А. Сівко. – К.: Техніка, 1985. – 174 с.
305. Цыбулько Владимир Михайлович // Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://podvignaroda.mil.ru/?#id=1521901170&tab=navDetailManUbil>.
306. Шевченківські лауреати. 1962–2001: Енциклопедичний довідник / Авт.-упоряд. М. Г. Лабінський; Вступ. слово І. М. Дзюби. – К.: Криниця, 2001. – 696 с.

307. Шишков С. С., Музалевский М. В. Ордена и медали СССР. 1918–1991: Справочник в 2-х томах / Сергей Станиславович Шишков, Михаил Валентинович Музалевский. – Т. 1. Ордена СССР. – Владивосток: Ворон, 1996. – 332 с.
308. Шишков С. С., Музалевский М. В. Ордена и медали СССР. 1918–1991: Справочник в 2-х томах / Сергей Станиславович Шишков, Михаил Валентинович Музалевский. – Т. 2. Медали СССР. – Владивосток: Ворон, 1996. – 404 с.
309. Щербицкий Владимир Васильевич // Большая Советская Энциклопедия: В 30-ти тт. / Глав. ред. Л. М. Прохоров. – Изд. 3-е. – Т. 29. Чаган – Экс-ле-Бен. – М.: Советская Энциклопедия, 1978. – С. 537.
310. Щербицкий Владимир Васильевич // Герои страны [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=10364.
311. Щербицкий Владимир Васильевич // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №1. – С. 20.
312. Щербицкий Владимир Васильевич // Украинский Советский Энциклопедический Словарь: В 3-х т. / Редкол.: А. В. Кудрицкий (ответ. ред.) и др. – Т. 3: Протерозой – Ящурка. – К.: Глав. ред. УСЭ, 1989. – С. 690.
313. Щербицкий Володимир Васильович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т – Я. – К.: Наукова думка, 2013. – С. 685.